HATIRAT KİTAPLIĞI

Millet-i Sadıkada İsyan - HALUK SELVİ

HATIRAT KİTAPLIĞI

PROF. DR.
HALUK SELVİ

Millet-i Sadıkada İsyan

ERMENİ KOMİTACILARIN GİZLİ MEKTUPLARI 1878-1923

MİLLET-İ SADIKADA İSYAN

Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923

Prof. Dr. Haluk Selvi

TİMAŞ YAYINLARI | 2517
Hatırat Dizisi | 24

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

PROJE EDİTÖRÜ
Adem Koçal

EDİTÖR
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Nisan 2011, İstanbul

ISBN
978-605-114-459-7

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad.
Baha İş Merkezi Avcılar / İSTANBUL
Tel: (0212) 412 17 77

Millet-i Sadıkada İsyan

Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923

Prof. Dr HALUK SELVİ

Prof. Dr. HALUK SELVİ

1971 yılında Yozgat'ın Sorgun ilçesinde dünyaya geldi. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini ve aynı üniversitenin Sosyal Bilimler enstitüsünde yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamladı. Doktora çalışması olan "Milli Mücadele'de Erzurum" 2000 yılında Atatürk Araştırma Merkezi tarafından yayınlandı.

Selvi'nin bu çalışması dışında *İşgal ve Protesto: İzmir'in İşgali İle İlgili Protesto Telgrafları*, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafları* isimli kitap çalışmaları bulunmaktadır. Bu kitap çalışmaları dışında Milli Mücadele Tarihi ve Ermeni Sorunu üzerine birçok makalesi bulunan Selvi, halen Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürlüğü ve Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü Başkanlığı görevlerini de yürütmektedir.

İçindekiler

Önsöz

Mektup, başka bir yerde bulunan bir kişiye, bir topluluğa ya da bir kuruma bir maksadı bildirmek için yazılan, kapalı bir zarf içinde yazan ile yazılan arasında samimi duyguları ifade eden haberleşme aracıdır. Bu gizli ve samimi yönüyle mektup, gerçekleri yansıtan, tarihi olaylara ışık tutacak belgeler arasında yer alır. Politikacı, din adamı ya da bir ihtilalcinin mektuplarında, başka hiçbir eserde rastlanmayacak bilgiler, aydınlatıcı ipuçları ve itiraflar vardır. Hatırat gibi ilerde yayınlanmak için değil, sadece bir muhatapla görüşmek için yazılan mektuplar kadar hiçbir şey bir şahsiyeti, bir devri, içten ve derinden aydınlatamaz. Zamanından uzaklaştıkça daha karışık ve karanlık hale gelen tarihi olaylar üzerindeki araştırmalar için mektupların yayınlanması bu yüzden önemlidir. Tabiidir ki bu mektupların içeriğindeki bilgilerin, bütün bilgi kaynaklarının olduğu gibi başka kaynaklarla desteklenmesi ya da doğruluğunun kontrol edilmesi gerekmektedir.

Ermeni komitalarının mektupları, açık bir fikri, planlanan eylemleri ve sıradan bir Osmanlı vatandaşı Ermeni'nin bile yeri geldiği zaman düşüncelerini ortaya koyan özel mektuplardır. Ermeni sorununun doğuşu, gelişmesi ve tehcir sırasında meydana gelen olaylar mektuplarla gayet iyi takip edilebilmektedir. Ermeni sorununun tarihi gelişimi içerisinde esas faktör olan

komitaların yazışmaları, onların samimi düşüncelerini gösterdiği için tarihe katkı sağlayacak niteliktedirler. Ermeni komitalarının fikir safhasından eylem safhasına geçtikleri 1890'lı yıllar ülke içinde ve dışında gösterdikleri faaliyetler büyük oranda bu mektuplara yansımıştır. Bu yönüyle ele aldığımız mektuplar bir edebi tür olmaktan uzaktır.

Ermeni mektuplarının yaygın olduğu XIX. yüzyılın sonu, hem imparatorluğun son çağı hem de Türk kültür, edebiyat ve siyaset tarihinde kesin rol oynamış bazı fikir ve aksiyon güçlerinin gelişme gösterdiği bir dönemdir. Bu fikirlerin teşkilatlı kuvvetler haline gelmesi, Osmanlı Devleti'nde başta rejim olmak üzere pek çok şeyi değiştirmiştir. Birinci Meşrutiyet (1876) ve İkinci Meşrutiyet (1908) hareketleri bir yandan mutlak saltanat idaresini meşruti saltanat rejimine çevirirken, bir yandan da bu uğurda mücadele edenlerin daha özgür ortamlar elde etmelerini, bu sayede bir ihtilal edebiyatı oluşturmalarını sağlamıştır.

Yerli ve yabancı arşivlerdeki belgelerde, eski gazete ve dergi koleksiyonlarında, eski yazılı kitaplarda kalmış bilgiler, Ermeni bağımsızlık hareketine katılanların hatırat ve mektupları bugün bütünüyle meydana çıkarılmış değildir. Bu yüzden Ermeni komitelerinin terör eylemlerine dair her vesikasının yayınlanmasına, hiçbir bilginin gizli kalmamasına, haksızlıklara ve iftiraya uğrayan bir millet adına ihtiyaç vardır. Özellikle mektup türünün özelliği dolayısıyla, bu hareketin bir yığın gizlilikler taşıyan arka-planlarına nüfuz etmek için ona katılmış olanların mektuplarının yayınlanması ayrı bir önem taşır.

Ermeni komitalarının Osmanlı ülkesi içerisinde ihtilal eylemlerini rahat bir şekilde gerçekleştirme imkânı buldukları ve bu eylemlerle ilgili olarak mektuplaştıkları görülmektedir. Bu yazışmaların çoğunun yabancı postalar aracığı ile yapıldığı, devletin buna bir türlü çözüm bulamadığı açıktır. Bunun en önemli sebebi ise, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda düştüğü siyasi ve iktisadi durumdu. Bu durum tabii olarak haberleşmeyi de etkilemişti; postalar da yabancı devletlerin kontrolü altında idi.

Ermeni komitalarının mektupları 1878-1923 yıllarına ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden seçilmiş 100 mektuptan oluşmaktadır. Şunu da ifade etmek gerekir ki bugün Ermeni Sorunu üzerine yapılmış olan araştırmaların bazılarında da bazı mektuplara rastlamak mümkündür. Ancak biz bu çalışmamızda daha önce herhangi bir yayında yer almamış mektupları seçmeye ve bunları kronolojik bir sırada vermeye özen gösterdik. Önemli gördüğümüz, daha önce yayınlanmış kaynaklardaki birkaç mektubu da bu çalışmamızda kullandık. Mektupları, okuyucunun anlayabilmesi için, anlamını bozmadan günümüz Türkçesine aktardık.

Ermeni komitalarının mektuplarını Ermeni olaylarının tarihi seyrini göz önüne alarak dört grup halinde inceleyebiliriz. Bunlardan ilk evre 1878-1890 tarihleri arasını kapsamakta olup Berlin Antlaşması ve Doğu Anadolu'da ıslahat meselesi konuları üzerinedir. İlk on mektubu bu konuya ait olarak seçtik. Bu bölümdeki mektuplar daha çok Avrupa'daki Ermeni komitalarının yazışmalarını, özellikle Agopyan liderliğindeki Ermeni Vatanperver Komitası tarafından İngiltere'deki liderlere yazılan mektupları ihtiva etmektedir.

İkinci grup mektupları, 1890-1908 arasında cereyan eden olaylar ekseninde ele aldık. Bu evreyi Anadolu'da Ermeni olayları ve isyanları dönemi olarak nitelendirebiliriz. 11. mektup ile 73. mektup arasındaki yazışmaları bu dönemden seçtik. Bu dönemi belirleyen en önemli faktör 1890-1896 yılları arasında hemen hemen bütün Anadolu şehirlerinde kendisini gösteren Ermeni olaylarıdır. Tâbii olarak bu dönemin mektupları bu olayların planlanması, silahlanmalar ve örgüte maddi destek konuları üzerine yoğunlaşmıştır.

Üçüncü grup mektupları 1908-1918 tarihleri arasındaki olayları yansıtmaktadır. 1908 yılında Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Ermeniler amaçlarına ulaşmak için farklı bir yol izlemeye başlamışlardır. II. Meşrutiyet ve savaş yıllarında Ermeni olayları

katagorisini 74. mektup ile 92. mektup arasındaki yazışmalardan oluşturduk.

Dördüncü grupta yer alan mektuplar 1918-1920 tarihlerini kapsamaktadır. Bu mektuplar milli mücadele dönemi gelişmelerini içine almaktadır. 93. mektup ile 100. mektup arası yazışmalar bu döneme aittir.

Mektuplar bazen sıradan iki kişi arasındaki yazışmaları, bazen de yönetici kadrosundaki sivil ya da dini görevlilerin yazışmalarını ihtiva etmektedir. Şüphesiz ki yönetici durumundaki Ermenilerin yazışmaları daha önemlidir ve bunlar çoğu zaman patrik, katagikos, papaz gibi unvanlara sahip dini görevlilerin mektuplarıdır.

Mektuplar bazen posta görevlileri bazen sansür görevlileri tarafından tesadüfen açılarak ele geçirilmiş bazen de yapılan mekân aramalarında yakalanmıştır. Bunların çoğu "muzır evrak (zararlı evrak)" statüsünde değerlendirilerek sahipleri tutuklanmıştır. Zira mektuplarda padişaha ve Osmanlı yöneticilerine hakaretler ve bağımsızlık düşünceleri yer almaktadır.

Mektuplar genellikle Ermenice yazılıyor, ele geçirildikten sonra tercümanlar aracılığı ile tercüme edilerek Zaptiye Nezareti'ne sunuluyordu. Bu mektuplardan bazıları da kimyasal maddelerle yazılıyor, mektubu ele geçiren memur boş bir sayfayla karşılaşıyordu. Mektuplar, kimyasal çözücüler sürüldüğünde ya da ateşe tutulduğunda ancak okunabiliyordu. Limon suyu ile mektup yazma ve bu mektubu ateşe tutarak okuma, dönemin yaygın gizli haberleşme yöntemlerindendi. Bir de şifreli yazılan mektuplar vardı ki bunlarda anlatılanları çözmek tabii daha zordu.

Avrupa'dan gelen mektuplar yabancı postalarla geldiğinden ve post-resident (adrese teslim-ikamet postası) olduğundan çoğu zaman ele geçirilemiyordu. Yabancı vapurlarla limana gelen postalar yine yabancılar eliyle dağıtılmaktaydı. Bunların çok

az miktarı ele geçebiliyordu. İşte elimizdeki mektuplar ancak ele geçirilebilen ve nadiren de anılarda yayınlanan yazışmalardan oluşmaktadır. Bununla beraber yayınladığımız mektuplar komitaların haberleşmeleri ve örgütlenmeleri hakkında yeterli bilgi vermektedir.

Tarih bilimine ve insanlığa katkı sağlaması düşüncesi ile...

Prof. Dr. Haluk SELVİ

Sakarya, 2010

1. Bölüm

Osmanlı Devleti'nde Haberleşme

Yıkılan Bir Devletin Postası

Her mektubun bir hikâyesi vardır; kimi bir olayı haber vermek ya da soruşturmak, kimi bir duyguyu ifade etmek, kimi de bir hareketi planlamak için yazılır. Her ne sebeple yazılırsa yazılsın mektup, yazan kişinin samimi duygularını taşır, bir güveni ifade eder. Bugün daha çok internet üzerinden haberleşen ve bir kâğıda yazı yazarak haberleşmenin sıcaklığını hissedemeyen insanlar, kâğıt üzerine yazılmış olan bir mektubun ne demek olduğunu pek bilmezler.

Bütün bu unutulmuşluğa rağmen adına mektup dediğimiz, ancak internet üzerinden gönderilen (ve elektronik hale dönüşmüş olan) yazışmalar bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır. 11 Şubat 2010 tarihinde Avrupa Ermeni Birlikleri Forumu (FAAE), internet üzerinden Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'na yönelik açık bir mektup yayınladı. Bu mektubunda Avrupa Ermeni Birlikleri Forumu, Türkiye'nin 2010 Ekimi'nde imzalanan ve iki ülke arasındaki ilişkileri normale dönüştürecek süreci başlatacak olan Türk-Ermeni protokollerini birkaç hafta içerisinde onaylamaması halinde kendilerinin Ermeni Soykırımı'nı uluslararası alanda tanıtma sürecini hızlandıracaklarını ve Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine tüm gücüyle karşı çıkacaklarını, Türkiye'nin birliğe girmesi konusunda karşı tavır alacaklarını bildirdi.

İnternet üzerinden yayınlanan bu açık mektup, bir tehdit havası taşıyordu ve Ermeni diasporasının alışılmış tavrını gözler önüne seriyordu. Yaklaşık yüz elli yıllık bir alışkanlığın göstergesi olan bu tutum ilk defa görülen bir yaklaşım değildi. Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir Ermenistan kurmak isteyen ve bugün tarihi olarak kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri toprakların iadesini isteyen Ermeni komitaları, çeşitli yollarla Türklere karşı olan düşmanlıklarını hâlâ sürdürmektedir.

Ermeni komitalarının kurulduğu dönem olan XIX. yüzyılın sonunda dünyadaki en önemli iletişim aracı mektuptu. Bu dönemde Avrupa'da ve Amerika'da mektuplaşma posta aracılığı ile yapılıyordu. Osmanlı posta teşkilatının Avrupa'daki kadar örgütlü olduğunu söylemek pek mümkün değildi. Osmanlı posta teşkilatı, XIX. yüzyılın ortalarında modern bir teşkilata kavuşmaya başlamış ancak örgütlenme bütün ülke için gerçekleştirilememişti. Bu dönemde devletin içerisinde bulunduğu siyasi, iktisadi ve askeri dışa bağımlılık, ulaşım ve iletişimde de kendisini gösteriyordu. Osmanlı postalarının çoğu Avusturya ve Fransa postaları tarafından taşınıyordu. Haberleşme örgütünün devlet denetimi altında olmaması, bağımsızlığın ortadan kalkmaya başladığının göstergelerinden biriydi.

Osmanlı Devleti'nde önceleri diplomatik amaçlara yönelik olarak çalışmaya başlayan yabancı posta örgütleri, kısa bir süre sonra nitelik değiştirerek Avrupa devletlerinin kültürel ve ekonomik yayılmacılığında etkin olarak yer alan birer kurum haline dönüştü. Şark Postaları veya Levant Postaları olarak da anılan Osmanlı Devleti'ndeki yabancı posta örgütlerinin yaklaşık 250 yıllık bir geçmişi bulunmaktaydı: Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması'nın 18. maddesi, İstanbul ve Viyana arasında karşılıklı olarak gidip gelecek diplomatik kuryelerin can güvenliklerinin sağlanmasını, gidiş gelişlerin bir düzen içinde gerçekleştirilmesini öngörmekteydi. Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan antlaşmalarla

posta seferlerinin diplomatik nitelikli olarak yapılacağı belirtilmişti.

Osmanlı posta örgütünün uluslararası ihtiyaçları karşılayacak düzeyde bulunmaması nedeniyle önceleri İstanbul'da bulunan elçilikler kendi vatandaşlarının mektuplarını da taşımaya başlamış, daha sonraları bu işlem vapur kumpanyalarıyla devam etmiştir. Özellikle, Avusturya Lloyd Kumpanyası, Osmanlı sahilleri ile Avrupa arasında yaptığı mal taşımacılığının yanı sıra posta taşımacılığını da üstlenmiştir. Bunun ardından Rus ve Yunan vapur şirketleri de posta işlerine girmişlerdir.

Başlangıçta Avusturya ve Rusya'nın fiilen uygulamaya koyduğu posta işleri kısa zamanda diğer Avrupa ülkelerine de bir "hak" olarak tanınmıştır. Fransa, 1812'de Osmanlı ülkesinde posta işlerine başlamıştır. Daha sonra, 1832'de İngiltere'ye ve 1834'te Yunanistan'a Osmanlı Devleti sınırları içinde posta hizmetleri görme hakkı tanınmıştır. 1900 yılı itibariyle Osmanlı topraklarında Avusturya'nın toplam 33 posta şubesi bulunuyordu. 1840 yılında Osmanlı Posta Teşkilatı'nın modern anlamda kurulmasından sonra yabancı ülkelere Osmanlı topraklarındaki posta işlemlerini durdurmaları istenmiş ancak bundan bir sonuç alınamadığı gibi Avusturya ve Fransa bu talebe kesin bir şekilde karşı çıkarak uygulamalarını devam ettirmişlerdi.

İktisadi, askeri ve sosyal açıdan zayıflayan çok uluslu bir devlette, yabancı müesseselerin artması ve bu müesseseler üzerindeki devlet kontrolünün zayıflaması bağımsızlık hareketlerine girişen farklı unsurlar için bir avantaj oluşturmuştur. Bu avantaj özellikle 1878-1908 yılları arasında daha açık bir şekilde görülmüştür. Sultan II. Abdulhamid bu güçlükleri aşabilmek için muhalif yayınları engelleme ve bunların ülke içerisine girmesini önlemek için çeşitli yollara başvuruyordu. Ülke içerisinde artan ayrılıkçı hareketlerin önüne geçmek için çeşitli tedbirler alınıyor, Ermeni, Bulgar ve Rum komitacılarının haberleşmelerine engel olunmaya çalışılıyordu. Bütün bu tedbirlere rağmen

1900'lü yılların başında, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi Osmanlı Devleti'nde posta örgütüne sahip ülkelerde basılan milliyetçi Ermeni ve Rum yayınları bu ülkelerin postaları aracılığıyla neredeyse günü gününe İstanbul'a ulaşıyordu.

Sultan Abdulhamid döneminde postanelerde kurulan Sansür Heyetleri, postanelere gelen her türlü evrak ve paketi incelemek ve eğer içinde "muzır" bir unsur görülürse alıkoymak yetkisine sahiptiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm büyük ve önemli şehirlerinde kurulu bulunan yabancı postaneleri, her türlü yayını sorgusuz, sualsiz alıp dağıtmakta, ülkenin karasularında taşımacılık yapan irili ufaklı yabancı gemicilik şirketleri her türlü posta işlemini kolaylıkla yürütmekte olduklarından, böyle bir kontrolün başarılı olması beklenemezdi. Bu kontrol, Osmanlı Postanelerinin gelirlerinin azalmasına yol açmaktan başka bir işe yaramamıştı. Osmanlı Postanelerindeki yasaklar ve sansür yüzünden halkın daha rahat ve güvenli bir ortamda hizmet sunan yabancı posta şubelerine yöneldikleri görülmüştü. Yurtdışından gönderilen mektupların, basılan muhalif, süreli yayınların ülkeye girmesini kesin olarak önleyemeyen Sultan Abdulhamid, kapatamadığı yabancı posta örgütlerini değişik yollarla denetlemeye çalıştı. Postanelerin çevresine nöbetçiler, hafiyeler konuldu, buralarda çalışan ve Osmanlı tebaasından olanlar çeşitli gerekçelerle tutuklandı, sürgüne gönderildi. Ne var ki Ermeni mektupları ve Jön Türk yayınları bu kez de yabancı uyruklular aracılığıyla ülkeye girmeye başladı.

Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyılın başında ülkesine ve ülkesindeki haberleşme ağına hakim olma durumunu göstermesi açısından 1901 yılında meydana gelen bir olay, çok ilgi çekicidir. Sultan Abdulhamid 5 Mayıs 1901'de haberleşmeyi kontrol altına almak konusunda kesin sonuç almaya yönelik bir eyleme girişti; Avrupa'dan trenle Sirkeci istasyonuna gelen yabancı posta örgütlerine ait çantalara el kondu ve bunlar Yenicami'deki merkez postanesine götürüldü. Burada yapılan incelemelerde,

çantaların içinde mektuplarınyanı sıra, silah ve benzeri Osmanlı Devleti'ne girmesi yasak olan maddelerin de bulunduğu tespit edildi. Ancak İstanbul'daki yabancı elçiliklerin bu eyleme karşı çok sert bir tavır alması üzerine, Babıâli bir daha yabancı posta örgütlerinin işlerine karışmayacağına söz verdi.

Osmanlı postaneleri dışında mektupların yabancı vapurlarla ülkeye sokulması meselesi, üstesinden daha zor gelinebilecek bir konuydu. Osmanlı Hükümeti, yerli ya da yabancı vapurların Osmanlı postanelerinden başka yerlere mektup taşımalarını önlemek için bir nizamname hazırlamış, gerekli düzenlemeleri, Posta nezaretinden alınan raporlar doğrultusunda ilgili tüm birimlere iletmişti. Osmanlı haberleşmesinin en önemli sorunlarından birinin mektup kaçakçılığı olduğu görülüyordu. Buna rağmen Osmanlı sahillerinde seyreden yerli-yabancı gemilerin kontrolden geçmeden mektup taşımaları çok sık görülen bir durumdu. Hatta bazı vapur şirketleri telgraf kaçakçılığı bile yapmaktan geri kalmıyordu.

Kanuni düzenlemelere göre, mektup kaçakçılığı yapan kişiden normal ücretin iki katı ücret alınıyor ve bunun yarısı kaçağı tutanlara veriliyordu. Diğer yarısı karşılığında da kaçak mektup ya da evrak üzerine sahibinin gözü önünde pul yapıştırılarak özel bir mühürle iptal ediliyordu. Limanlarda mektup alıp verdiği öğrenilen gemilerden ellerindeki postaya ait evrakı vermeleri isteniyor ve bunlar üzerine, ceza ücreti karşılığında bir pul ve pulun üzerine de ayrı bir mühür vuruluyordu.[1]

Sultan Abdulhamid döneminin Ermenileri kontrol altında tutuma çalışmaları, 1908 yılında Kanun-ı Esasi'nin resmen ilanından sonra, telgraf ve posta taşımacılığı ve matbuatın tamamının sansür muamelesinden muaf tutulmasından dolayı gevşedi. Ancak yine de devletin güvenliğini ilgilendirecek konularda denetleme

1 Tanju Demir, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi* (1840-1920), Ankara, 2005, s. 79; Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s. 178.

Ermeni komitacılara ait mektup ve zarf örnekleri.

hakkı saklı tutuldu.[2] Meşrutiyet dönemi, ülke içi ve dışı zararlı yazışmaların sayısını bir anda çoğalttı, fakat özgürlük ortamı devlete bağlılığı değil ayrışmayı artırmıştı. Bu ayrışma Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bir çatışmaya dönüştü. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte 1 Ekim 1914'te yabancı imtiyazlarının (Kapitülasyonların) kaldırılmasıyla, yabancı posta örgütleri kesin olarak kapatıldı, posta ve telgraf gönderilerinde sansür uygulaması başladı. Olağanüstü koşulların yaşandığı bu yıllarda Posta ve Telgraf Nezareti, öncelikle İngiliz ve Fransız memurların görevlerine son verdi.

Savaş yıllarındaki casusluk yöntemleri genellikle, papazların haberleşmeleri, İtilaf devletlerine mensup olanların tarafsız ya da dost ülkelerden gelen mektuplara ayrıca varakalar iliştirilmesi, asıl metindeki yazılar arasına limon suyuyla yazılar eklenmesi, zarfın üzerindeki pulların altına yazılar gizlenmesi, zarfın içinde tam orta kısmına ya da görünmeyen ek yerlerine mesajlar yazılması, Ermenilerin birçok hile geliştirerek Rusya ile haberleşmeye yönelmeleri şeklinde ortaya çıkmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde bulunan konsoloslar kendi ülkeleri ile Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlere ait postaları gerekli yerlere ulaştırdıkları gibi Anadolu'nun dört bir yanına dağılmış olan misyonerler de mektupların taşınmasında önemli

2 M. Bülent Varlık, "Bir Yarı-Sömürge Olma Simgesi: Yabancı Posta Örgütleri" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6, İletişim Yayınları, İst. 1958, ss.1653-1656.

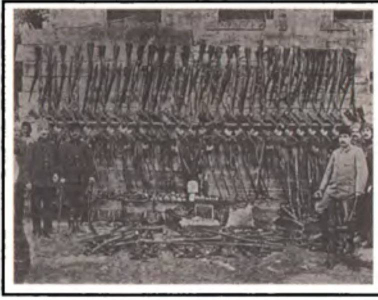
roller üstleniyorlardı. Osmanlı Devleti bu haberleşmelerden haberdar olmakla beraber ne zaman bu tür girişimleri önlemek istese başarısızlığa uğruyordu. Artık devletin haberleşme üzerindeki kontrolü kalkmaya başlıyordu. Ermeni ve Rum komitalarının karakterleri de bu tür mektuplaşmaların daha da yayılmasına ve çok sık kullanılmasına zemin hazırlıyordu.

2. Bölüm

Yıkılan Bir Devlette Komitalar

Fransız İhtilali, Avrupa devletlerini olduğu gibi farklı milletleri bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'ni de derinden etkilemişti. Bu etki özellikle milliyetçilik ve ayrılıkçılık yönünden kendisini göstermişti. İhtilal menşeli olan milliyetçilik fikri XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı azınlıkları arasında yayılmış ve bağımsızlık hareketleri bunlar arasında baş göstermişti. Osmanlı Devleti elbette, milliyetçi akımlar sayesinde dağılan tek imparatorluk değildi. Ancak hem Rusya hem de Avusturya-Macaristan'da milliyetçi akımlar Osmanlı Devleti'ndeki kadar aktif ve hareketlerini silahlı eyleme dönüştürmüş değillerdi. 1804 Sırp ayaklanması ve özerkliği, ardından 1821-29 Yunan ayaklanması ve bağımsızlığı bu yönde etkilerde bulundu. Yunan bağımsızlığı, Osmanlı Devleti'ndeki diğer milletlerin olduğu kadar kültürel bir milliyetçilik halindeki Ermeniliğin de eyleme geçmesi için önemli bir örnek olmuştu.

Osmanlı Devleti'nde Sırp, Yunan ve Bulgar ayrılıkçı hareketleri Ermenilerden önce başladı. Osmanlı Devleti'ndeki milliyetçi hareketler, Balkan kavimlerinin ve Ermenilerin koruyucusu rolünü üstlenen Avrupa devletlerinin, özellikle Rusya ve İngiltere'nin teşvik ve yardımları ile ihtilalci bir karakter kazandı. Bu durum, birbirini takip eden bir etki ile Osmanlı azınlıklarının bağımsızlık hareketlerine girişmelerine ve birbirlerini etkilemelerine

Adapazarı'nda ele geçirilen çeşitli bombalar ve silahlarla bunların yapımı için gerekli aletler, komitanın önemli üyeleri, bomba yapımcıları ve dağıtımcılarını gösterir fotoğraflar

neden olmuştur. Bu hareketlerden etkilenen son grup, Ermeni cemaatidir. Yunan ve Sırp bağımsızlık hareketlerinde, daha sonra Bulgaristan'daki olaylarda görülen yöntem, her anlamda Ermeni Sorunu'nda da yer almıştır.

Osmanlı topraklarındaki ilk organize komita 1814 yılında Mora Yarımadası'nda Rumlar tarafından kurulan Filik-i (Etnik-i) Eterya idi. Bu komita, Osmanlı ülkesinin önemli ticaret merkezlerinde örgütlenmiş ve kısa bir süre sonra silahlı eylemler gerçekleştirmeye başlamıştı. Komita, haberleşmeye çok büyük önem veriyor, mektuplaşmalarında şifreli kelimeler kullanıyordu. Bu mektuplaşmalarda, ziyade meşgul, sadrazamı; bi-garaz, padişahı; kaynana, Tepedelenli Ali Paşa'yı; insaniyet-perver, Rus Çarı'nı temsil ediyordu. Yunan komitalarının hareket tarzları, Avrupa'yı ve Rusya'yı etkileme yöntemleri değişmez bir gelenek oluşturdu: "Mağduriyetin temelini at, inşa et ve bunu Avrupa'ya abartarak aktar." Bugün de etkilerini yaşadığımız bu yöntemin izleri, silinmeyecek şekilde en şiddetli olarak Ermeni komitaları tarafından oluşturuldu.

Ermeni komitaları, Ermeniler arasında Türk düşmanlığının temelini atan ve bunu eyleme dönüştüren yapılanmalardı. 1880–1890 yılları arasında Rusya ve Avrupa'daki benzerleri örnek alınarak kurulan bu komitalar, amaçlarının gerçekleşebilmesi için programlarında eylem planlarını açıklamışlardı,

komitanın nasıl örgütleneceği ve çalışacağı bu programlarda açıklanmıştı. İtalyan Karbonari, Rus Narodnik ve Yunan Etnik-i Eterya örgütleri gibi Ermeni cemiyetleri de hücreler şeklinde yapılanmışlar ve Osmanlı ülkesi içinde gizli bir teşkilatlanmaya gitmişlerdi. Bu gizlilik her şeyden önce iyi bir haberleşme ağını gerekli kılıyordu. Haberleşme, komitalar için eylemlerin planlanmasında ve uygulamasında, kısacası her aşamada hayati bir öneme sahipti.

1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşması ile istenen federasyonu elde edemeyen Ermeniler, ihtilal düşüncesine yöneldiler. Bu anlaşmanın yayınlandığı günlerde Ermeni Mizah yazarı Hagop Baronyan, Türklerden reformlar beklemeyi akılsızlık olarak niteliyor; *"Yüzyıllardan beri Ermeni köylülerinin zenginlikleri ellerinden alınıyor. Yüzyıllardan beri şikâyetler yazılıyor; fakat soygunlar yüzyıllardan beri süre geliyor."* diye yazıyordu. O, Ermenileri milli ağlayıcılar olarak niteliyor ve gülüyordu. *"Ağlamaya gerek yok, gözyaşı değil, kan dökmek gerek. Eksiklikler üzerine ağlamak en büyük yanlıştır; zavallılığımız üzerine gözyaşı dökmekle ispat ediyorduk ki, dökülecek kanımız yok demektir. Gözyaşı küçükler ve kadınlara özgüdür."*[3]

Ermeni komitaları, ağlamayı bırakıp aksiyona dönen bu ruh üzerine doğuyordu. Osmanlı Devleti'ndeki ilk örgütlü Ermeni komitası, 1885'te Van'da kurulmuş olan Armenakan idi. Bu komitanın fikir babası ise bir öğretmen olan Mıgırdıç Portakalyan'dı. Portakalyan, Van ve Tiflis bölgesinde Ermeni milleti uğruna büyük çalışmalar ve yönlendirmeler yapınca Osmanlı Devleti tarafından takibe başlanmış ve Marsilya'ya kaçarak burada *Armenia* isminde bir dergi çıkarmıştı. Berlin Anlaşması'ndan sonra Ermenileri silahlı mücadeleye davet eden eski Patrik Mıgırdıç Kırımyan ve Portakalyan'ın Van'da kurmuş oldukları gizli Ermeni Yurttaşlar Birliği, Armenakan Partisi'nin temelini oluşturmuştur. Portakalyan'ın yetiştirdiği öğrencilerin kurduğu bu komitanın amacı, Ermenilere ihtilal vasıtasıyla

3 Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, İstanbul, 2003, s. 30.

Van'ın Rus ordusu tarafından işgalini kolaylaştırmak için isyan eden Ermenilerin Osmanlı askerlerine karşı siperlerde çarpışmaları.

kendi kendilerini yönetme hakkı elde etmekti. Yöntem olarak, Ermenileri örgütlemek, onlardan para yardımı almak, ihtilalci fikirlerin yayılmasını sağlamak, meşru müdafaa ruhunu onlara aşılamak, askeri disiplin içerisinde silah kullanmasını öğretmek, silah ve para desteğinde bulunmak ve gerilla kuvvetleri oluşturmaktı. Yöntemler kısmında dikkati çeken maddelerden biri ise genel bir ihtilal için dış dünyadaki şartların uygunluğuna yani büyük devletlerin ve komşu ırkların desteğini kazanmaya dikkat edilmesiydi.[4]

Portakalyan'ın kurduğu Ermeni Yurttaşlar Birliği tüzük ve genelgesi soru-cevap şeklinde hazırlanmış olup, sonradan kurulacak Armenakanların politik inancının temelini oluşturacaktı:

"Soru: Ermenistan'ı kim yabancılardan kurtaracak?

Cevap: Kendisi, Ermeni ulusu, Ermenistan'ı yabancılardan temizleyecek.

4 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles: University of California, 1967, s. 100-103.

Soru: Hakiki Ermeni kimdir?

Cevap: Hakiki Ermeni, yürekten Ermenistan'ın bağımsızlığını isteyen ve onun için dürüstçe çabalayandır. Geriye kalanlarsa çürük ve işe yaramaz Ermenilerdir.

Soru: Ermenilerin asaletleri hangileridir?

Cevap: Ermeninin en önemli asaleti, kendi varlığını ve kanını Ermenistan'ın özgürlüğü için verilen kutsal mücadeleye adamaktır.

Soru: Sabah ve akşam Ermeni'nin duası ne olmalıdır?

Cevap: Ermeni, her uykudan uyandığında ve uyumadan önce yalnızca şu duayı etmelidir: Ey iyilik dolu Tanrım, bana Ermenistan'ı kurtarmam için yardım et. Ondan başka hiçbir dua Ermeniye lâzım değildir.

Soru: Ermeniler'in ilahi sözleri nelerdir?

Cevap: Ermeniler'in ilahi sözleri sadece şu iki kelimedir; özgürlük veya ölüm."[5]

Armenakan komitasının ardından Patrik Kırımyan ve Portakalyan'ın fikirlerinden etkilenen öğrenciler tarafından 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Komitası, Ermeni sorununda isyanlar aşamasındaki en önemli rollerden birini oynamıştı. "Hınçak" Ermenice'de "çan sesi, çıngırak" anlamına geliyordu. Bu komitayı kuranlar, yirmili yaşlarında olup hayatlarında Osmanlı Devleti'ne ayak basmamış, eğitim için Avrupa'ya gönderilmiş, hali vakti yerinde burjuva ailelerin, ideoloji olarak Marksizm'i seçmiş gençleriydi ve önemli bir kısmı Kafkas kökenli Ermeniydi. Anadolu gerçeklerinden habersiz bir grup genç, bağımsız ve hayallerindeki Ermenistan'ı kurmak için yola çıkmışlardı. Anadolu Ermenilerini bağımsızlık adına harekete geçirecek olanlar, daha çok eğitimli, Rusya'da ve Avrupa'da tahsil görmüş Ermenilerdi. Bunların Avrupa ve Rusya ile bağlantıları güçlü idi ve devamlı haberleşmek zorunda idiler.

---

5 Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 45.

Hınçak gönüllü çetelerinden Hamazasp çetesi.

Avetis Nazarbegyan, Marie Vardanian ve Gevorg Gharadjian tarafından hazırlanan ihtilalci Hınçak Komitası'nın programına göre; mevcut düzen bir ihtilalle ortadan kaldırılmalı ve onun yerine ekonomik gerçeklere, sosyalizme dayanan yeni bir düzen oluşturulmalıydı. Partinin ilk hedefi Türk Ermenistanı olarak isimlendirdikleri Doğu Anadolu'nun siyasi ve milli bağımsızlığıydı. Hınçaklar bu bölgeye yoğunlaşmalı ve burada köle olarak yaşayan Ermenileri kurtarmalıydı. Bu hedefe varmak için kullanılacak metotlar ise propaganda, tahrik, terör ve teşkilatlanma idi. Tahrik ve terör, halkın cesaretini artırmak için gerekliydi. Hükümete karşı gösteriler, vergi ödemeyi reddetme, reform talepleri, aristokrat sınıfa karşı kin yaratmak, tahrik kampanyasının başlıca yolları idi. Halk bu suretle düşmana karşı kışkırtılacak ve düşmanın misilleme hareketinden de "kâr" sağlanacaktı.

Hınçak gazetesinin ilk sayısında şu satırlar okunuyordu:

"Bizler, Türkiye Ermenilerinin ezilmiş ruhunu yükseltmeliyiz, geniş kitlelerin gözlerini açmalıyız, onlara yol göstermeliyiz. Halkın yaşam

Ermeni Hınçak Gönüllü Alayının İkinci Bölüğü, *Yeridassart Hayastan* (Genç Ermenistan) gazetesinden, 20 Temmuz 1915.

güvencesini sağlayabilmek ve özgür bir gelecek kurma mücadelesi için devrimci isyan hareketlerine destek olmalıyız. Bunlar olmaksızın günümüz dünyasında herhangi bir halkın hak elde etmesi sadece bir rüyadır. Savaşla özgürlüğünü elde edemeyen, ona layık değildir."[6]

Hınçaklar, hükümet için çalışan Ermenileri, Türkleri ve bütün casuslar ile muhbirleri de yok etmeye yemin etmişti. Hınçak Komitası, Süryani, Yezidi hatta Müslümanları dahi hareketin içine çekmeye çaba göstermişler, Makedon, Girit ve Arnavut ihtilalcilerle işbirliği yapmayı planlamışlardı. Ermeni Hınçak Komitası, Osmanlı Devleti'nin tam anlamıyla alevler içerisinde kaldığı bir zamanda, Avrupalı devletlerin harekete geçerek küçük milletlerin haklarını koruyacaklarını ümit ediyordu. Böylece Türk, Rus ve İran Ermenileri tek bir sosyalist devlet çatısı altına alınabilecekti. Osmanlı Hükümeti'ne karşı genel bir ayaklanmanın ve Anadolu'da asayişin bozulmasının gerekliliğine inanıyorlardı.

---

6 Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.51; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s.170-171.

Ermeni sorununun isyanlar safhasında, Taşnak Komitası'nın da çok önemli bir rolü vardı. Taşnaksütyun kelimesi Ermenice, federasyon manasına geliyordu ve özellikle Rusya'dakiler olmak üzere çeşitli Ermeni grupların bir araya gelmesiyle ortaya çıktığı için bu ismi almıştı. 1890 yılında Tiflis'te kurulan Taşnaksütyun, Avrupalı devletlerin dikkatlerini Ermeni sorunu üzerine çekebilmek için yürüttüğü ayaklanma faaliyetlerinin üssü olarak Rusya topraklarını kullanmıştı. Bu yüzden komita, Rusya'daki komita temsilcileri ile silah temini ve eylem planları için yoğun bir haberleşme faaliyeti içerisinde idi.

Taşnak Komitası'nın parola haline gelmiş en önemli sloganı, *"Türk'ü, Kürt'ü, sözünden dönenleri, hafiye ve hainleri her yerde ve her türlü şartlar altında vur, öldür, intikam al"* şeklindeydi. Bu parola ile yola çıkan Taşnak Komitası, Ermeni olaylarının en üst seviyeye çıktığı 1890'lı yıllarda Hınçak Komitası ile birlikte Batı müdahalesini sağlamak için büyük çaba göstermişti.

Büyük çaplı Ermeni olaylarını başlatanlar önce Hınçaklar olmuştu. Hınçakların organize ettiği başlıca olaylar; Erzurum Olayı, Kumkapı Gösterisi, Sasun İsyanı, Babıâli Olayı ve Zeytun İsyanı'dır. Taşnakların organize ettiği başlıca olaylar ise, Osmanlı Bankası Baskını, II. Sasun İsyanı ve Yıldız Suikastı'dır. Büyük çaplı bu olayların dışında, özellikle 1895-96 yıllarında, Anadolu'nun hemen her bölgesinde, Hınçak ve Taşnakların öncülüğünde Ermenilerin bazı olaylar çıkardığı görülmektedir. Tüm bu olaylarda Hınçak ve Taşnak Komitalarının eylem hazırlıklarında mektuplaştıkları ve organize bir şekilde çalıştıkları görülmektedir. Büyük çaplı olayların hemen hepsinde yabancı devletlerin konsolosları araya girmiş ve olaylara sebep olanlar, özellikle liderler, herhangi bir ceza almaksızın, yurt dışına gönderilmiştir.

Geniş tabanlı bir halk hareketi planlayan Ermeni cemiyetleri için örgütlenme çalışmaları çok önemliydi. Halk yığınlarını harekete geçirmek için eylemin uygulamaya geçirilmesi ve

propaganda bu anlamda gerekliydi. Komitaların mektuplaşmaları bu alanda başlangıç noktasını oluşturuyordu. Ermeni komitalarının örgütlenmesi ve eylemleri için paraya ve silaha ihtiyaç vardı. Mektuplaşmalar, bir yandan da bu ihtiyaçların giderilmesi için gerekliydi.

Taşnak ve Hınçak komitalarının yazdıkları mektuplarda dikkate değer ifadeler bulunmaktaydı. Bu mektuplarda, *"yüzyıllardır köle durumunda olan Türk Ermenistanı'nın artık bağımsızlık istediği"* dile getiriliyordu. En dikkati çeken nokta ise *"ya özgürlük ya ölüm"*, *"Ermeni artık istirham etmeyecek, elinde silahla talep edecek"* şeklindeki ifadelerdi. Mektuplardan görüldüğü kadarıyla komitaların nihai amacı, Türk Ermenistanı'nın siyasi ve ekonomik özgürlüğü idi. Marks'ın, *"bir düzine program yerine, bir eylem daha önemlidir"* sözünden hareketle *"bir düzine silah sevk edecek çete, bir düzine programdan daha etkilidir"* diye düşünüyorlardı. Bu düşüncelerini gerçekleştirmek için haberleşme ağlarını genişleterek Anadolu köylüsünü harekete geçirmeye çalışıyorlardı. Ermeni komitaları, fedai kaydı ile işe başlıyor ve bu teşkilatlarını çok gizli bir surette uygulamaya koyuyorlardı. Komita üyelerinin ele geçirilen bir mektubunda şu dizeler yer almaktaydı:

"Taştan daha berk bir yüreğimiz olmalıdır/ Esir kalmak bizim için artık büyük bir ayıptır/ Ey kahraman Ermeni, artık uyanmalısınız/ hayatınızdan teşvik olunup kılıç ve silahlar ile alçak Türk'e karşı yürüyünüz/ Ya Rab kalbimize cesaret ver. Şöyle ki ismimiz ebediyen parlasın / Korkusuz, ileri yürüyelim/ Vatanımızın halini reddetmek silahımız olsun/ ve hedefimiz Ermenistan'ın hürriyeti/ yahut ölmesi olsun."[7]

Hınçak Komitası'na girecek olanların, komita nizamlarına mutlak surette inanmış ve uymuş olduklarını, istikametle hizmet edeceklerini beyandan sonra şu yemini etmeleri mecburi idi:

"Allah'a, namusuma ve dünyada benim için aziz ve kutsal her şeye yemin ederim ki, Hınçak İhtilal Komitası'nın takip ettiği emellere,

7 BOA, A.MKT.MHM., Belge No:536/24.

fikirlere, eylemlerin isabetli olduğuna inanıyorum. Ölüm saatime kadar yorulmayıp komitamızın bütün programını, milletimizin aziz davasında istediklerini, bana verilecek vazifeleri daimi surette ve tam bir sadakatle yerine getireceğime, barbar Türk'ün milletta şlarımın boynunda asılı duran boyunduruğunu kırmayı başarıncaya kadar çalışacağıma yemin ederim. Bu yeminimde sadık kalacağım."

Fedai olabilmenin en önemli şartlarından birinin, İncil üzerine yemin etmek olması, cemiyetin dini yönünü ortaya koyuyordu. Bu yemin, çete reislerinin huzurunda icra edilirdi. Her yeni aza, komita sandığına on beş kuruştan on beş liraya kadar para vermeye ve kendi hesabına hiç olmazsa bir rovelver tedarik etmeye mecburdu. Hınçak İhtilal Komitası, amele ve köylüler arasında bir ihtilal ve harp teşkilatı yapmıştı. Bu suretle bir ihtilal ordusu hazırlamaya çalışmıştır. Komitanın her yerin icaplarına, özelliklerine göre aralarına kadınları da alabilmek üzere ihtilalci bölükleri, onar beşer kişilik çeteleri, beş çetenin bir amiri vardı, yüzbaşılar, iki elli başının amiri idiler. Komita nizamnamesine göre, Ermeni istiklali yolunda ihtilalin muvaffakıyeti için her vasıta meşru idi.[8]

Komitalar üç gruptu: Birincisi okul öğretmenleriyle seçkinlerden oluşup fesat organizasyonlarına ait görüşmeler yaparak alınan kararları uygulamaya; ikincisi kilise papazlarıyla güvenilir kişilerden oluşup yardım toplamaya, üçüncüsü de okullardan mezun fedai gençlerle hamal ve rençper bekârlardan oluşup fesat cemiyetlerinin sırlarını hükümete ihbar edenlerle yardımda bulunmaktan kaçınanları gizlice ölümle tehdide memurdu. Üç ayrı grup olmakla birlikte çok sayıda fertlerden meydana gelen bu komitalar büyük bir gayretle amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmaktaydılar. Özellikle Rusya ve İngiltere, bu Ermenilerin faaliyetlerini el altından desteklemekte, kendi ülkelerinde bu tür faaliyetlerde bulunan Ermenileri teşvik etmekte idiler.[9]

---

8 Süleyman Kani İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, İst., 2004, s.16-20.

9 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri* (1845-1890), I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004, s. 230-232.

Bu teşkilata sahip Ermeniler, 1895 yılında Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde eş zamanlı ayaklanmalar çıkardılar. Ermenilerin bu dönemde çıkardıkları olayları görmek bu teşkilatın gücü hakkında yeterli bilgiyi vermektedir:

16 Eylül 1895 Zeytun (Süleymanlı)
29 Eylül 1895 Sivas, Divriği
30 Eylül 1895 Bâb-ı Ali olayı
2 Ekim 1895 Trabzon
6 Ekim 1895 Elazığ, Eğin
7 Ekim 1895 Kayseri, Develi
9 Ekim 1895 İzmit, Akhisar
21 Ekim 1895 Erzincan
23 Ekim 1895 Trabzon
24 Ekim 1895 Zeytun ayaklanması
25 Ekim 1895 Gümüşhane
25 Ekim 1895 Bitlis
26 Ekim 1895 Bayburt
27 Ekim 1895 Maraş
29 Ekim 1895 Urfa
30 Ekim 1895 Erzurum
2 Kasım 1895 Diyarbekir, Siverek
4 Kasım 1895 Malatya
7 Kasım 1895 Elazığ, Harput
9 Kasım 1895 Elazığ, Arapkir
15 Kasım 1895 Sivas
15 Kasım 1895 Sivas, Merzifon
16 Kasım 1895 Antep
18 Kasım 1895 Maraş
22 Kasım 1895 Muş
3 Aralık 1895 Kayseri
3 Aralık 1895 Yozgat
1895- 1896 Zeytun

ՍՕՑԻԱԼ ԴԵՄՈԿՐԱՏ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԽՄԲԱՆԿԱՐ

Kafkasya'da Osmanlılara karşı savaşan ve girdikleri bölgelerde Müslüman halka aklın alamayacağı ölçüde zulüm ve kötülük eden Hınçak gönüllü çetelerinden bir grup, *Azk* gazetesi, 2 Mart 1913.

Bu farklı şehirlerde aynı anda olaylar çıkarmak, Ermeni komitalarının geniş bir haberleşme ağına ve yeteneğine sahip olduklarını gösteriyordu. Ermeniler bu eylemleri gerçekleştirirken nasıl yazıştılar? Bu sorunun cevabı, bizi Ermeni sorununun farklı bir boyutuna götürecektir.

3. Bölüm

Ermeni Komitalarının Postası

Komitalar, yazışmalarında neyi hedeflemişlerdi?

Propaganda: İnsanları etkilemek ve taraftar kazanmak için yazışmak ve haberleşmek için gerekli idi.

Para temini: Para olmadan örgütün çalışmalarını yürütmek imkânsızdı. Mektuplar bazen bu para akışını sağladığı gibi bazen de zenginlerden para temini için tehdit aracı olarak kullanılıyordu.

Silah temini: Özellikle Rusya'dan, Avrupa'dan ve ABD'den silah temini için yoğun yazışmalar yapılıyordu. Arz-talep, bu yazışmalarla sağlanıyordu.

Ermeni komitacılarının postaları yurt içi ve yurt dışı olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Para, silah ve talimatlar daha çok yurt dışından geliyor, eylemler bu mektuplaşmalardan sonra gerçekleştiriliyordu. Dünyanın önemli merkezlerinde şubeler açmış olan Ermeni ihtilal cemiyetleri, Osmanlı ülkesine mektuplarını çoğu zaman post-restant (yabancı postası) kaydıyla, yabancı postaları vasıtasıyla göndermekteydiler. Bu tür evraklar postanede zapt edilerek sahiplerine veya hizmetçilerine veriliyordu. Şüpheli mektuplar, savcılıkça verilen izin üzerine açılarak icap eden muamele yapılmakta ise de her mektup için bu tür muameleler imkânsızdı. Bu konuda yapılacak şey, posta

M. Beniard. Poste - Restante Athenes

Eylül 1893 tarihli, Hınçak Cemiyeti Reisi Nazarbekyan'ın yazışmaları hakkında Atina Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazı.
BOA. A.MKT. MHM. 713/32.

merkezlerinde gayet mahir ve bilgili polis hafiyeleri bulundurmak, mektubu almak için müracaat eden kişilerden şüphe çekenlerin mektuplarını alıp muayene ederek muzır bir şey çıktığında mahkemeye teslimlerinden ibaretti.[10]

1890-1895 yılları arasında Ermeni komitalarının Avrupa'daki en önemli merkezlerinden olan Atina ile haberleşmeyi, İstanbul'daki İngiliz postanesi sağlıyordu. Atina'daki Ermeni komitasının mektupları, paket ve çantaları, İstanbul'da, Mösyö "Vlanso" namına olarak İngiliz postanesine "post-restant" işaretiyle gönderilmekte idi.[11]

Bu sırada Avrupa ve Amerika'da birçok propaganda gezisi düzenlemekte olan Hınçak Cemiyeti'nin lideri Nazarbegyan'ın haberleşmeleri Osmanlı Devleti için son derece önemli idi. Bu yüzden onun hareketleri kadar mektupları da takip ediliyordu. Nazarbegyan'ın yazışmalarının taşındığı vapurun ilginç bir şekilde takibi şu şekilde gelişmişti:

Nilo isimli İtalyan Vapuru Pire'den geçerken Nazarbegyan bu geminin kaptanını ziyaret edip geminin kadın hizmetkârına üç paket verdi. Osmanlı Devleti Dahiliye Nazırı, 17 Eylül 1894 tarihinde Aydın Valisi ve Biga Mutasarrıfından, bu geminin Ege Denizi'nden geçişi esnasında dikkatli olmalarını, bu paketlerin kimlere verileceğinin takibini istedi. Vapura İzmir'den bindirilen polis memuru Tahir Efendi, İstanbul'a kadar kadını gözetim altında tuttu. Kadında zararlı evrak bulunduğu, hareketlerinden anlaşılıyordu. Vapur Biga'ya geldiğinde gizli polislerden ikisi gemiye çıkarılarak kadın burada da gözetim altında tutuldu. Ne İzmir'de ne de Biga'da kadın hiç kimse ile görüşmemişti. Vapur, İstanbul'dan Trabzon'a hareket etti. Mektupların Trabzon aracılığı ile Batum'dan Tiflis'e ulaştırılacağı anlaşılmış, ancak gemideki kadına da dokunulamamıştı.[12]

10 BOA. A.MKT. MHM. 713/32 lef. 10-11.
11 BOA. A. MKT. MHM. 714/29.
12 BOA. A. MKT. MHM. 713/32, lef. 1-3.

Nazarbegyan'ın haberleşme merkezlerinden birinin Atina olduğu bu yazışmalardan anlaşılıyordu. Atina şehri, Yunan Hükümeti'nin verdiği destekle bu sırada Hınçak Cemiyeti'nin merkezi olarak görülüyordu. Osmanlı Devleti'nin Atina elçisi, İsak adındaki gazeteye bazı mektupların gönderildiğini, bu mektuplarda "M. Beniard, Poste-Restante Athenes" isminin kullanıldığını ve bunun inceleme neticesinde Ermeni İhtilal Cemiyeti Reisi Nazarbegyan'ın kendi kendine verdiği bir isim olduğunu anlamıştı. Nazarbegyan'a gönderilen evrak ve mektupların elde edilmesinin önemini İstanbul'a bildiren Atina Sefiri Tevfik Bey, bunları elde etmenin bir yolunu bulmuş ve teklifini İstanbul'a bildirmişti: Yunanistan'ın son senelerde düştüğü mali ıztıraptan dolayı memurların maaşları yarı derecesine inmişti. Geçim derdi bu memurları çok zor duruma soktuğu, Atina posta müdürlerinden biriyle elçilik katçıları vasıtasıyla anlaşıldı. Posta müdürünün bu hareketi şayet Yunan hükümeti tarafından öğrenilirse en hafif ceza on sene hapis olduğundan kendisinin kim olduğunu, elçi ile nazırdan başka kimse bilmeyecekti. Eğer Yunan memuru, mektupları çalmak gibi bir suçlamaya maruz kalacak olursa Osmanlı Devleti'nde yaşayacak ve geçimine yetecek bir maaşla posta memuriyetinde çalıştırılacaktı. Yunanlı memur, Atina'da Osmanlı Devleti'ne hizmet ettikçe münasip miktarda maaş verilmek şartıyla, Nazerbegyan'a ve diğerlerine "post-restant" usulüyle gelecek bütün evrakı Osmanlı Elçisine vermeyi kabul etmişti.

Osmanlı Devleti'nin Atina sefiri, İstanbul'dan gelecek onayı beklemeden, hemen bu işe başlaması cevabını müdürün istediği bin kuruş ile beraber vermişti. Posta müdürü bu işe başlayarak 1894 Eylülü'nün otuzuncu günü Mısır'dan gelen mektubu açmadan sefire verdi. Atina Sefiri, bu sefer de mektubu tercüme ettirmekte zorluk çekmişti. Bu sebeple İstanbul'dan bir istekte daha bulunmuş, bu gibi mektupların bundan sonra sıkça elde edilmesi amaçlandığından Ermeni lisanına aşina, devlete sadık bir memurun, mümkünse İstanbul'da Ecnebi Matbuatı Şubesi

Atina'da Nişan Karabetyan'a Kahire'den gönderilen mektubun zarfı.

İstanbul'daki Avusturya Postası ile Post-restant kaydıyla Atina'ya gönderilen bir mektubun zarfı.

memurlarından Haçik Muradyan Efendi'nin Atina'ya görevlendirilmesini istemişti.

Hariciye Nazırı, Atina Sefiri'nin kendi başına iş yapmasını pek hoş karşılamamıştı. Ona göre, Atina'ya Ermenice bilen bir tercümanın tayini uygun değildi, ayrıca elde edilecek mektupların hemen İstanbul'a gönderilmesi gerekli idi. Nazarbegyan'ın mektuplarını getirecek Yunan posta memuruna gelince; Hariciye Nazırı'na göre bu kişinin yakalanması halinde alacağı ceza ağırdı, ayrıca Yunanlı olduğundan Babıâli'nin bu konuda yapacağı bir şey olamazdı. Bu kimse yakalandığı takdirde, sefaretin zor durumda kalacağı düşünüldüğünden bu konudan vazgeçilmesi ve fesat mektuplarının elde edilmesi için başka yollara başvurulması isteniyordu.[13] Böylece Hınçak Cemiyeti'nin bütün eylemlerini ortaya çıkaracak bir çalışma fırsatı kaçırılmış oluyordu.

13 BOA. A. MKT. MHM. 713/32, lef. 9-12.

Hınçakların önemli merkezlerinden Atina'daki Ermeni komitalarının nasıl mektuplaştıkları ile ilgili, Sadaret'ten, Posta ve Telgraf ve Zaptiye Nezaretlerine gönderilen Haziran 1895 tarihli yazı.
BOA. A. MKT. MHM. 714/29.

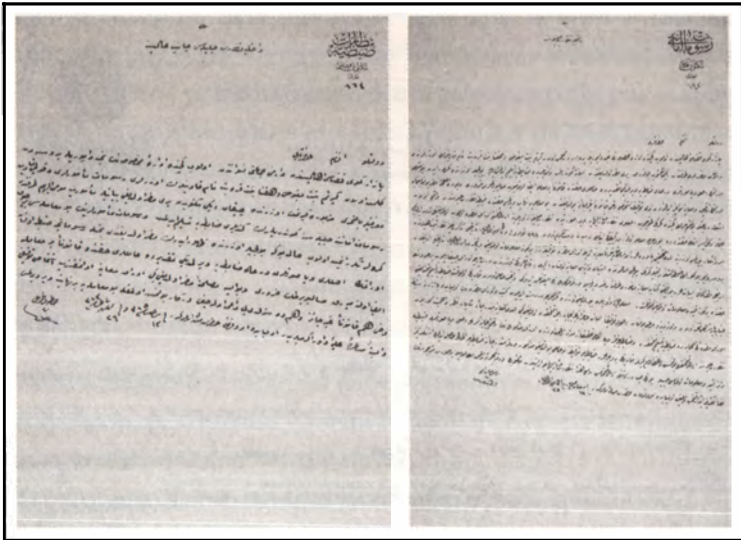
Aslında Atina Sefiri'nin uygulamak istediği yöntem hem Amerika Birleşik Devletleri Elçisi Mavroyani Bey hem de Batum Konsolosu tarafından uygulanan bir yöntemdi. Mavroyani Bey, ABD'deki Ermeni komitalarının çalışmalarını ve yazışmalarını izlemek için iki Ermeni casusla anlaşmıştı, Batum'daki Osmanlı Devleti Konsolosu da aynı yolda çalışıyordu. Ancak belki de Atina'da işi daha ciddi hale getiren şey, bir Yunan memurunun bu işte çalıştırılmak istenmesi idi. Bu durumun ortaya çıkması, iki devlet arasında siyasi bir krize sebep olabilirdi.[14]

1890-1895 yıları arasında Tiflis'teki Ermeni komitalarının İstanbul ve diğer mahallerle olan haberleşmeleri Batum'daki gaz fabrikatörlerinden Mantaşof isminde bir tüccarın vapurlarıyla yapılıyordu. Bu vapurlar, yalnızca mektupların değil komita üyelerinin ve kaçak silahların da Osmanlı Devleti'ne girişini sağlıyordu. Kafkasya'da şöhret sahibi bir tüccar olan Mantaşof'un üç gemisi, iki vapuru ile İstanbul, İzmir ve İskenderiye'de üç acente memuru vardı. Ayrıca bu tüccarın Beyrut, Selanik ve İskenderun'da acenteler ve Osmanlı Devleti'nin bazı mahallerinde muhbir bulundurmak düşüncesinde olduğu da haber alınmıştı. Bu geniş haberleşme ağı sayesinde Kafkasya'daki Ermeni komitaları, bu gemilerdeki kaptanlar ve hizmetliler aracılığı ile İstanbul, İzmir ve Mısır'daki şubeleri ile haberleşebiliyordu. Mektuplar, kaptanlar aracılığı ile acentelere elden ele veriliyor, böylece herhangi bir kontrolden geçmeden rahatlıkla alıcıya ulaşıyordu.[15]

Bu vapurlarla gümrüğe gelen mal sandıkları ve yükler içerisinden çok sayıda zararlı yayın ve mektup çıkıyordu. Sayıları binleri bulan bu yazışmalardan biri 26 Aralık 1897 tarihinde Galata Yabancı Emtia Gümrüğü tarafından yakalanmıştı. İstanbul'da Çakmakçıklar Yokuşu'nda manifaturacı Karagözyan Arsak

14 BOA. HR. TO. 352/57.
15 BOA. A. MKT. MHM. 713/24.

Batum'daki gaz tüccarlarından Mantaşof'un Tiflis, Batum ve çevre illerden Anadolu'daki Ermenilere gaz tenekeleri içinde mektup ve silah taşıdıklarıyla ilgili Temmuz 1894 tarihli komisyon kararı.
BOA. A.MKT.MHM. 713/24.

Yakalanan mektuplarla ilgili Dahiliye Nazırı ile Rüsumat Emini'nin yazışmaları-1898
BOA. DH.TMIK.M. 47/37

namına gelen eşyalar arasından dört adet mektup çıkmıştı. Bu mektuplar, Taşnak Cemiyeti'nin Tiflis merkezinden İstanbul'a gönderilmiş, Ermenilerin birlik içerisinde bağımsızlık için çalışmaları gerektiğinden, İstanbul teşkilatının genişletilmesinin zorunlu olduğundan bahsediyordu.[16]

Yabancı vapurlarda çalışan kamarot, kahveci ve emanetçiler de Ermeni komitalarının mektuplarını taşıyan önemli aracılardandı. 1894 yılında Hınçak komitasıyla münasebeti olup bazı evrak, mektup ve emanetleri taşımakta, onlara yardım ve hizmet etmekte olan, İtalyan Senito vapuruyla İstanbul'a gelen Emanetçi Haralambo, deniz polisine bildirilerek takibe alınmıştı. [17]

1890-1896 yılları arasında hareketlilikleri son derece yüksek olan Ermeni komitaları, haberleşmelerini yalnızca postalar aracılığı ile yapmıyordu. Doğrudan, kuryeler aracılığı ile ta-

16 BOA. DH. TMIK. M. 47/37
17 BOA. A.MKT. MHM. 713/32, lef. 12.

باب عالی
دائرۀ خارجیه
مكتوبی قلمی
عدد
٦٦٩٢

حضور سامی حضرت صدارتپناهی یه

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Ermenilerin toplantıları ve mektuplaşmaları ile ilgili Washington Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 8 Ekim 1895 tarihli yazı.
BOA. A. MKT. MHM. 543/23.

şınan mektuplar, hem yurtiçi hem de yurt dışı haberleşmeyi sağlıyordu. Hınçak Cemiyeti'nin hizmetinde bulunan Avukat Karol'ün Paris'te bir hafiye memuruna gönderdiği paket içerisindeki mektuplar, Paris'ten İran'a, oradan da özel memurlar vasıtasıyla Bitlis ve Sasun'a gönderiliyordu. İran'da bulunan Sıraçyan ismindeki bir Ermeni, Amerika'dan gönderilen mektupları adamları aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne gönderiyordu. Osmanlı Devleti'nin Washington ve Tahran Elçisi, haberleşmeleri yakın takibe alıyordu.[18]

Tiflis ve Anadolu arasındaki haberleşmenin merkezlerinden biri de Trabzon'du. Trabzon Ermeni komitaları Avrupa komitalarına varıncaya kadar her tarafa emrini infaz ettiriyordu. Trabzon Komitası'nın reisi Avusturya Konsoloshanesi hizmetindeki Marmiyan ismindeki bir Ermeni idi. Ermeni Katolik milletinden ve Osmanlı tebaasından olan Marmiyan, bu faaliyetlerinden dolayı yakalanarak İstanbul'a gönderilmişti. Diğer üyeler hakkında da aramalara başlanmıştı.

Trabzon'a gelen Sparta isimli Yunan vapurundan çıkan posta sandığı, gümrük tarafından usul gereği açılmıştı. Trabzon Rüsumat Nazırı'nın huzurunda, beze sarılı bir paket içerisinde üç yüz bir adet *Hınçak* adındaki Ermenice gazete ile *Harıız* namında bir risale ve zarflarının üzerlerinde Ermenice, "Merzifon'a gönderilmek üzere" ibaresi yazılmış iki mektup bulunmuş, bu konuda Yunan Sefareti'nden teminat istenmesi kararlaştırılmıştı. Trabzon Valisi Mehmet Kadri Efendi, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda bu konu ile ilgili araştırma yapıldığını ve muzır mektupları vilayet dahiline, Merzifon ve Amasya'daki Ermenilere taşıyanların Rumlar olduğunu, bunların da tutuklandığını bildirmişti. Bu sırada Trabzon valisinin ifadesine göre, Trabzon Ermenilerinin çoğunun dimağında kötü düşünceler hissediliyordu. [19]

18 BOA. A. MKT. MHM. 534/23.

19 Süleyman Bilgin, v.d., *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri,* I, Trabzon,

Bu takiplerden ortaya çıkan sonuçlardan biri de, Anadolu'nun farklı şehirlerinde bulunan misyonerlerin, kendi ülkelerindeki Ermenilerle mektuplaşma sağlamaları idi. 1895 yılında Bitlis'te bulunan Amerikalı misyoner George Knapp ismindeki papaz, Ermeni işleri ile yakından ilgilenenlerden biri idi. Erzurum Ermenileri, Knapp'a gönderdikleri bir mektupta, Osmanlı Hükümeti'nin teklif ettiği memuriyetleri reddettiklerini ve meclislerde bulunan Ermeni azasının göreve devamdan vazgeçtiklerini bildiriyorlardı. Knapp, bu mektubu Bitlis'te bulunan Ermenilere okuyor ve onların da böyle davranmaları gerektiğini söylüyordu. Knapp'ın bu ve buna benzer diğer davranışları, onun bölgeden uzaklaştırılması sonucunu doğurdu. İstanbul'da bulunan Amerika elçiliği, onun İran'a gideceğini bildirdi.

1895 yılı Mayısı'nda Muş'a gitmek üzere Bitlis'ten hareket eden bir Ermeni'nin, şüphe üzerine, kasaba dışında üzeri arandığında, elbisesinin gizli bir yerinde bulunan ve Bitlis'teki Protestan Mektebi Müdürü Amerikalı "G. B. Knapp" imzasıyla Muş'taki İngiliz memuruna hitaben yazılmış ve bez üzerine basılmış, vilayetten gönderilen iki ayrı İngilizce mektup bulundu. Söz konusu mektupların muhtevalarında Osmanlı Devleti'nin memurları hakkında olumsuz ifadeler ve soruşturma komisyonunda Ermeniler aleyhinde yapılacak şahadetlere güvenilmemesi tavsiyesi gibi bazı kötü niyetli düşünceler yer almaktaydı. Osmanlı Devleti'nde bulunan misyonerler ve diğer gayrimüslimler Padişah'ın hoşgörüsü sayesinde her yerden daha ziyade güvende, eğitim ve öğrenimlerini rahatça yapmakta ve dini görevlerini tam bir serbestlik içerisinde yerine getirmekteydiler. Ancak Washington Büyükelçiliği'nden de defalarca bildirildiği üzere, Ermeni işlerinden dolayı Osmanlı Devleti hakkında yabancı ülkelerde yapılan yayınlar ve kötü niyetli girişimlerin sebeplerinden biri ve belki de birincisinin, yukarıda adı geçen şahıs gibi misyonerlik ve öğretmenlik göreviyle yabancı

2007, s. 156 ve 163-165.

ülkelerden ve çoğunluğu Amerika'dan gelen kişilerin iftiraya varan telkinlerinin olduğu, bu mektupla da ispat edilmişti. Buna benzer misyoner ve öğretmenlerin Osmanlı Devleti'nde gördükleri misafirperverlik ve iyiliğe karşı böyle "kadir kıymet bilmez" bir şekilde doğruluk ve gerçeklikten uzak sözlerle dost ve düşmanların zihinlerini karıştırmalarının insanlık açısından bakıldığında, ne kadar çirkin bir davranış olduğunu izah etmeye gerek yoktur.

Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti, gerektiği zaman buna göre müdafaada bulunulmak üzere, ele geçen mektupların bir suretini Londra ve Washington Büyükelçiliklerine gönderdi, artık böyle durumlara son verilmesi gerektiğini Amerika Hükümeti'ne de tebliği konusunu Washington Büyükelçiliği'ne tavsiye etti, ardından da İstanbul'daki Amerika Büyükelçiliği'ne de bu yolda tebligat yaptı.[20] Ancak bu girişimlerden bir sonuç almak mümkün değildi. Ermeni sorunu artık siyasallaşmaya ve büyük devletlerin dış politika değil iç politika malzemesi olmaya başlamıştı.

Misyoner Knapp, Türkiye'den sonra İran'da çalışmalarına devam edecekti. Ancak Osmanlı Devleti buna müsaade etmedi. Knapp, gözaltına alınıp Diyarbakır'a, oradan da Halep'e gönderildi, Osmanlı Devleti, onu İstanbul'da yargılamak istiyordu. Ancak Amerika Elçiliği durumu protesto etti (5 Nisan 1896). Knapp 12 Nisan'da Halep'teki Amerikan Konsolosluğu'na teslim edildi.[21] Knapp'ın görevden alınması, işi sona erdirmedi, Amerikalı misyonerler Bitlis ve çevresindeki çalışmalarını devam ettirdiler. 1905 yılında yine Bitlis'te görevli Cole ismindeki Amerikalı misyoner, Ermenileri tahrik ve teşvik ederek Osmanlı Devleti'ne karşı onları cesaretlendirmiş, Ermeni komitacıları arasındaki haberleşmeyi sağlamaya devam etmişti.

---

20 BOA. HR. SYS, 2809/2-142; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri* (1894-1895), III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006, s. 162-163.

21 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri* (1896-1919), II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007, s. 13-19, 46-55.

Bitlis'te Fakirlere Yardım Cemiyeti'nin faaliyetlerini yürüten Amerikalı Mr. Cole'ün aslında bir kolu İskenderiye'de Bünyamin Helenatyan'a, diğer kolu İzmir'e, bir diğer kolu da Bitlis Hapishanesi'ne uzanan bir Ermeni fesat örgütünün başlıca haberleşme vasıtası olduğu anlaşıldığından, kendisinin daha az Ermeni'nin bulunduğu bir bölgeye naklinin sağlanması için çalışmalar başlatılmıştı. [22]

Amerika Sefareti, Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir ihtarname ile iki Ermeni arasında gönderilen Ermenice bir mektuptan dolayı birçok Ermeni'nin tutuklandığını ve otuz seneden beri Mardin'de bulunan Amerikalı Misyoner Anders'in de Diyarbakır'a getirilerek sorgulandığını, bunun hemen önlenmesi gerektiğini bildirdi.

Durumu Diyarbakır Valiliği'ne ileten hükümet, Mardin Mahkemesi'nden gelen yazı ile gerçeği görmüştü. Mahkemeden gelen yazıda, gerek Anders gerekse arkadaşlarının dahili asayişi ihlal ve Osmanlı Devleti'nde karışıklık çıkarmak için fesat cemiyeti kurmak suçuyla itham edildiği ve ithama esas teşkil eden mektupların özetlerinin gönderildiği bildiriliyordu.

Amerika, İngiltere ve Fransa elçileri, kendi sefaret tercümanlarının da adlarının geçtiği bu mektupların, Mardin'deki Müslüman tercümanlar tarafından kasten yanlış tercüme edildiğini ve Hıristiyanların hemen her gün haksız tutuklanmasından dolayı Diyarbakır Hıristiyanlarının korku içinde bulunduğunu, bu yargılama işinin Diyarbakır adliye müfettişliğine bırakılmasını istediler.

Amerikalı misyonerler ve doğu vilayetlerindeki konsoloslar bir kez daha bu mektuplarla suçüstü yakalanmışlardı. Doğuda Ermenileri organize ediyorlar, Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmeye hazır hale getiriyorlardı. Ancak suç unsurları ortaya çıkınca daha baskın bir şekilde siyasi taarruza başlıyorlardı.

22 BOA. A. MKT. MHM. 625/18.

Adliye Nezareti, bu işin adliye müfettişlerinin işi olmadığını söyleyerek, Mardin Adliyesi'ndeki memurların çoğunun değiştirildiğini bildirdi. Amerika elçiliği, Anders'in Osmanlı Devleti'ne karşı bir husumetinin olmadığını bildirip ilgili mektupların İstanbul'da tercümesini sağladı (9 Haziran 1899) Yine Osmanlı Devleti geri adım atmış, kendi ülkesinde yabancıların istediğini yapmıştı. [23]

Diyarbakır'da yabancı konsoloslukların çalışanları arasında, genellikle batı kültüründe eğitim almış olan Ermeniler yer alıyordu, ağırlıklı olarak tercüman olarak çalıştırılan bu şahıslar içinde komita üyesi şahıslar da bulunmaktaydı. Bu gibi kişilerin faaliyetleri genel olarak görevleri vasıtasıyla, ilgili ülkeleri yanlış bilgilendirerek uluslararası kamuoyunu aldatmak şeklinde ortaya çıkmaktaydı. Böyle faaliyetleri yürüten kişilerden biri de Kasabyan Artin adlı kişiydi. Kasabyan, Müslüman halkın, Ermenilerle çatışmak üzere hazırlıklar yaptığı iddiasını Fransız Büyükelçiliği'ne bildirmiş, büyükelçilik de Hariciye Nezareti'ne başvurmuştu. Hariciye Nezareti ve Sadaret arasındaki 11 Ocak 1902 tarihli yazışmada, Diyarbakır Valiliği'nden alınan telgrafta, Diyarbakır'da Hıristiyan halkın korku içinde olduğuna dair haberlerin doğru olmadığına, halkın rahat ve huzur içinde kendi işiyle meşgul olduğuna, bu *"düzmece"* haberlerin Kasabyan adlı Ermeni'nin uydurması olduğuna ve bu şahsın daha önce de bu tür fesad hareketlerinde bulunduğuna dikkat çekilmişti. Yine aynı belgede, Fransız Konsolosluğu'nun, bu şahsın burada geçici olarak bulunduğunu ve Maraş'a döneceğini dile getirmesine rağmen Padişah'ın emrine uygun olarak başka yerlerde de çalışmasının doğru olmayacağı kaydediliyordu[24]. Yine bunun gibi, Diyarbakır Fahri İngiliz Konsolosluğu'nda bulunan Oskiyan Topalyan adlı şahsın da faaliyetlerinden dolayı azli isteniyordu.[25]

---

23 BOA. A. MKT. MHM. 637/42.

24 BOA. Y. A. HUS. 424 / 10.

25 BOA. DH. ŞFR. 47 / 117

Yabancı ülke konsolosluklarının bilinen bu tür işlevleri dışında, Ermeni Patrikhanesi'nin gizli yazışmalarını türlü yöntemlerle gerçekleştirmek gibi farklı bir işlevi de vardı. Ermeniler, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne gönderecekleri postalar için İngiliz, Fransız ve Rus Konsolosluklarına müracaat ediyorlardı. İlgili konsolosluk da kendi zarf ve mührünü kullanarak bu evrakı postaya veriyordu. Postanın alıcısı durumunda olan İstanbul'daki konsolosluk ise zarfın içinde gizlenen zarfı alıp patrikhaneye iletiyordu. Büyük olasılıkla yasa dışı bir nitelik taşıyan bu mektupların, konsolosluk evrakı olarak herhangi bir incelemeye girmesi olanaksız olduğundan, bu yöntem Ermeniler için en güvenli yol haline geliyordu.[26]

Altı vilayette (Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas, Erzurum, Diyarbakır) bulunan Ermeni piskoposları ile Patrikhane'nin bu tarz haberleşmesi Osmanlı Devleti'nin gerek emniyeti ve gerekse dışişleri açısından son derece dikkate değer bulunduğundan, bahsi geçen vilayetlerin valilerine ve polis müdürlerine Ermeni piskoposların bölgedeki konsoloslarla olan ilişkilerini sıkı bir şekilde gözlemeleri ve bu şekilde haberleşmelere kesinlikle fırsat tanımamaları için etkili emirler verilmişti.[27]

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girdiği ilk günlerde mektup ve telgrafların postanelere açık olarak verilmesi, Türkçe, Arapça, Fransızca ve Almanca dillerinden başka bir dille yazılmaması ve bu şekilde verilmemiş olan mektup ve telgrafların alıkonacağı, Başkumandanlık'tan Posta ve Telgraf Nezareti'ne bildirilmiş, posta ve telgraf merkezlerinin de ona göre önlem almaları istenmiştir.

Bu sırada Beyoğlu Posta ve Telgraf Merkezi Sansür Heyeti, yalnızca Ermenilerden oluşuyordu. Merkez Kumandanlığı, bu Ermenilerden Bric Saatçiyan'ın Ermenilerin en tehlikeli

26 BOA. Y. PRK. AZJ. 52 / 60.
27 27 Mayıs 1907. BOA. Y. PRK. ASK. 193 / 73

Romanya'daki Kalas Başşehbenderi'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yakalanan Ermeni komitaları mektuplarından bahseden Ekim 1897 tarihli yazısı. HR.TO. 354/118.

cemiyetlerinden birine üye olduğu konusunda bazı duyumların olduğunu Polis Müdüriyeti'ne bildirmiş ve hakkındayapılan soruşturma sonucunda, adı geçenin Taşnaksütyun Cemiyeti üyesi olduğu anlaşılmıştı. Bu bilgi alındıktan sonra da Saatçiyan'ın sansürle ilgisi kesilerek yerine İngilizce, İtalyanca ve Fransızca bilen bir memurun, Beyoğlu Telgrafhanesi'ne gönderilmesi istenmişti.[28]

Bu dönemin mektuplaşmalarının önemli bir kısmı, henüz savaşa girmemiş olan ABD'nin Osmanlı şehirlerindeki konsoloslukları ve İstanbul'daki büyükelçiliği aracılığı ile yapılıyordu. 1915 yılında Halep'e nakil ve sevk olunan Ermeniler, Amerika ve diğer yabancı ülkelere gönderdikleri mektuplarda "para ve mektup gönderilmek üzere" Amerika Konsolosluğu'nu adres göstermekte idiler.[29]

Birinci Dünya Savaşı başlayınca, Osmanlı Devleti elinden geldiği kadar sıkıyönetim kurallarını uygulamaya çalıştı. Gayrimüslimlerin ve özellikle misyonerlerin haberleşmelerini kontrol etti. Geçmiş yılların serbestliğine ve dokunulmazlığına alışan misyonerler, savaş döneminde de aynı tarzda çalışmak istiyorlardı.

Baybelhouse'da Amerika misyoner heyeti veznedarı Pit, Ermeni Katolik ve Protestanları hakkında bazı bölgelere çekilmek üzere postaneye telgraflar vermişti. Bu telgraf çekilmişti, ancak tekrarı halinde Pit'in ihtarı ve gerekli tedbirlerin alınması 24 Ağustos 1915'te Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nden bildirilmişti.

Pit ve diğer misyonerler, bu yazışmalarında Osmanlı Devleti'nin halletmesi gereken icra işlerine müdahale ediyorlardı. Dahiliye Nazırı Hariciye Nazırına gönderdiği 4 Eylül 1915 tarihli yazıda bu duruma dikkat çekerek Osmanlı hükümetinin bu konudaki

28 Tanju Demir, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi,* s.196-197
29 BOA. DH. EUM. 2. Şb. 73/42.

داخلیه نظارت جلیله سنه

خارجیه نظارتی

خلاصه

٧٠٤٩١/١١٩٢

DH. EUM 2. Ş6

73/36

Amerika'da Babel House'da görevli misyoner Pitt tarafından Ermeniler ile ilgili kiliselere gönderilen telgraflar ve mektuplar hakkında Hariciye Nazırı'ndan Dahiliye Nazırı'na gönderilen 30 Ağustos 1915 tarihli yazı.
BOA. D.EUM. 2. Şb. 73/36.

itirazlarının daima münakaşalara ve haksız suçlamalara sebep olduğunu bildiriyor, bundan dolayı Pit'e ABD sefareti vasıtasıyla gerekli ihtarın yapılmasını istiyordu. Pit telgraflarında Ermenilerin nasıl sevk ve idare edilmesi gerektiğini çeşitli Osmanlı şehirlerindeki misyoner heyetlerine bildiriyordu.[30]

Osmanlı Devleti'nin savaştan yenilgiyle çıkması üzerine, yabancı postaneler yeniden faaliyete başladı. Bunların dışında Yunanistan, işgal ettiği bölgelerde posta merkezleri oluşturdu. Savaştan sonra İstanbul hükümetiyle İtilaf Devletleri arasında imzalanan, ancak Ankara hükümetinin hiçbir zaman tanımadığı Sevr Antlaşması'nın 262. Maddesi, yabancı posta örgütleriyle ilgiliydi. Maddeye göre, "1 Ağustos 1914 tarihinden evvel Osmanlı Devleti'nin eski memleketlerinde posta idareleri bulunan İtilaf Devletleri, posta idarelerini yeniden açmak hakkını haiz olacaklardır." Milli bağımsızlığa gölge düşüren yabancı postaneler meselesi, ancak Lozan Antlaşması'yla kesin bir çözüme ulaştı. Antlaşmanın 113. maddesiyle "Bağıtlı Yüksek Taraflar, her biri kendisiyle ilgili olması bakımından Türkiye'de yabancı postanelerin kaldırılmasını kabul ettiklerini bildirirler" hükmü kabul edildi ve böylece Osmanlı Devleti'ndeki yabancı postaneler meselesi tarihe karıştı. Lozan Antlaşması, Ermeni meselesini de Türkler açısından kesin bir sonuca bağlıyordu.

30 BOA. DH. EUM. 2 Şb. 73/36.

4. Bölüm

Ermeni Komitalarının Mektupları

1878 Berlin Anlaşması imzalanıncaya kadar Ermenilerle Türkler arasında ciddi bir anlaşmazlığın olmadığı, her iki toplumun bir arada, dostça yaşadıkları görülmektedir. Misyoner faaliyetleri ve Ermeni Kilisesi'nin çabaları neticesinde, milliyetçi bir kimliğe bürünen Ermeni cemaati, 1870'lerden itibaren farklı bir politika takip etmeye başladı. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nı önemli bir fırsat olarak değerlendiren Ermeni cemaati, özellikle kilise mensuplarının çabalarıyla bu amacına ulaşmıştı.

Patrik Nerses, büyük devletlerin İstanbul'daki büyükelçilerini dolaşıyor ve dikkatlerini Ermeni sorunu üzerine çekmeye çalışıyordu. Patriğin, İngiliz elçisi ile yaptığı görüşmede sarf ettiği ifadeler gerçekten ilgi çekiciydi. Bu konuşma esnasında Salisbury, Nerses'in kendisine, Ermenilerin durumunun düzeltilmesi için İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı üzerine tazyikte bulunmasını talep ettiğini belirtmiştir. Patrik, ardından Ermeni milletinin çok heyecanlı olduğunu ve Avrupa devletlerinin sempatisini kazanmak için isyan zaruri ise, böyle bir hareketi başlatmakta dahi zorluk bulunmadığını ifade etmiştir. Nerses, ayrıca konferans esnasında Salisbury'ye Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilere yaptığı baskılar, bunlara karşı alınmasını istediği önlemler ve destek isteklerini içeren bir rapor dahi sunmuştur.

Ancak tüm çabalara rağmen konferanstan bir netice alınamamış, bu nedenle Ermeniler, konferansta umduklarını bulamamışlardı.

Ermeni Patriği Nerses, Mart 1877'de sağlık sorunlarını ileri sürerek istifa etti. Ermeni Meclisi ile Babıâli ise patriğin istifasına karşı çıkarak geri çekme isteğinde bulundu. Osmanlı Hükümeti'nin Ermeni şikâyetlerini dikkate alacağına dair vaadi üzerine patrik istifasını geri aldı. Patriği istifaya kadar götüren birtakım sebepler vardı. Bunların başında, eski patrik Kırımyan ve Mateos İzmirliyan'ın faaliyetleri gelmekteydi. Eski patrik Kırımyan Kuzguncuk'taki evine topladığı bütün episkoposlarla uzun süreli görüşmeler yapmış ve Nerses'in tuttuğu yolun uygun olmadığını, kendisini devirerek yeni ruhla dolu bir kimsenin patrikliğe getirilmesini teklif etmiştir. Bu iş için en uygun kişinin ise patrikliği döneminde sekreteri olan Mateos İzmirliyan olduğunu belirtmiştir. Savaş esnasında Yıldız Sarayı'na davet edilen Nerses'e, Sultan Abdulhamid tarafından birinci dereceden Osmanlı nişanı verilmiştir. Patriği kabul esnasında Padişah, Ermeni milletinden memnun olduğunu, çünkü onların yüzyıllardır Osmanlı Devleti'ne olan sadakatlerinden vazgeçmediklerini belirtmiştir. Bu gelişme üzerine Nerses'in takip ettiği siyaseti başından beri tasvip etmeyen Kırımyan, *"Abdulhamid'in bu bağışlarına ve teşekkürlerine istinaden, koyunları kestiler ve onların kemiklerinden gerdanlık yaparak çobanın boynuna astılar"* diyerek Osmanlı nişanı alan Nerses'i ağır bir dille eleştirmiştir. Görüldüğü üzere Kırımyan'ın başını çektiği muhalefet, patriği sürekli eleştiriyor ve takip ettiği siyaseti değiştirmesini talep ediyordu. Bu şartlar altında Nerses'in de onlar gibi hareket etmeye başlaması kaçınılmazdı.

Patrik Nerses, kendisine karşı oluşan bu tutum neticesinde tavrını değiştirmek zorunda kalmıştı. Sonuçta o da Kırımyan'ın daha önce izlediği politikayı uygulamak için yoğun bir şekilde çalışmaya başlamıştı. Bu dönemdeki siyasi gelişmeler ve Ermeni liderlerinin tutumları onların mektuplarına da yansımıştır. Bu

kritik dönemde Ermeniler, 93 Harbi'nden doğan fırsatı kaçırmamak için çaba harcıyorlardı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonunda toplanan Berlin Konferansı'nda Ermeniler hakkında Osmanlı Devleti'nin reform yapmayı kabul ettiği belirtiliyordu. Sultan II. Abdulhamid, büyük devletlerin tıpkı Balkanlarda olduğu gibi Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet (Ermenistan) kurmak suretiyle Anadolu'yu parçalamak için hazırladıkları oyunların farkındaydı. Devletlere herhangi bir müdahale fırsatı vermemek için Doğu Anadolu'da fevkalade tedbirler aldı. Erzurum'da örfi idare ilan edilerek Ermenilerin güvenliğini sağlamak üzere buraya iki tabur gönderildi. Reform uygulaması ise geçici olarak askıya alındı.[31]

Ermeniler bu durum karşısında faaliyetlerini artırmaya ve Avrupalı devletlerin dikkatlerini Ermenilere çekmeye çalıştılar ve bunu, Anadolu'da çıkaracakları karışıklıklarla sağlayabileceklerini düşündüler. Bu faaliyetleri, kurdukları Hınçak (1887) ve Taşnak (1890) İhtilal Örgütleri vasıtasıyla gerçekleştirdiler.

Hınçaklar, Türkiye'deki teşkilat ve çalışmaları için merkez olarak İstanbul'u seçtiler, yedi ay içerisinde yedi yüz üye kaydettiler. Ermenileri organize edebilmek için Anadolu'ya Cenova ve İstanbul'dan üyelerini gönderdiler. Bunlar Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon bölgelerinde çalışmaya başladılar. Parti, gücünü ilk olarak 15 Temmuz 1890'da Kumkapı Gösterisiyle ortaya koydu. Gösterinin amacı, ezilen Ermenileri uyandırmak ve Bâbıâliyi Ermeni istekleri konusunda uyarmaktı. 5 Ocak 1893'te Merzifon'da başlayan olayı, Anadolu Kolejinin hocaları, Tomayan ve Kayayan örgütlemişlerdi. Bu olayı 1894 Sason Olayları takip etti. Bu olaylar sonunda yüzlerce kitap, broşür ve makale Avrupa ve Amerika'da basılarak dağıtıldı. Bu yayınlarda olaylar, Ermenilerin katledildiği şeklinde yer aldı. İngiltere, Fransa ve Rusya 11 Mayıs 1895'te

31 *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1999, s.395.

Padişah II. Abdulhamid'e bir Ermeni Programı sundular. Sultan Abdulhamid baskılardan dolayı 17 Ekim 1895'te bunu imzaladı. Hınçak Partisi'nin yayın organı *Hınçak* gazetesi bunun üzerine şu yazıyı yayınlıyordu: "*Ermeni halkının sesini ve haklarını duyurmayı başardık, bu, partimizin mücadelesinin bir zaferidir*"[32].

Bu faaliyetlerde İngiliz ve Rus ajan ve konsoloslarının çalışmaları da etkili oluyordu. İngiliz Başbakanı Gladstone, Amerika'da James Bryce ve Yunanistan idarecileri Hınçakları kışkırtarak, "*Ermeniler imtiyazlar istiyorsa böyle olmaz, onlar bir büyük olay çıkarmalılar, bazıları asılmalı, bazıları kesilmeli, İslamlarla tutuşmalı ki biz de o vakit işin içine girip bunların isteklerini yerine getirmeye çalışalım*"[33] diyorlardı. Ermeniler teşkilatlanmada Bulgarların takip ettikleri yolu takip etmeye başlamışlardı. Rus parası ve ajanları, Bulgar savaşından on yedi-on sekiz yıl öncesinden girmeye başlamıştı. 1880'den itibaren de Van Ermenileri arasında Rus ajanları bol bol para harcayarak çalışıyordu. Bu arada Kafkasya Ermenileri Rusların teşvikleriyle Anadolu Ermenileriyle ilgileniyorlardı. Rus Konsolosu, Doğu Anadolu'nun bütün şehirlerini dolaşarak Ermenileri milliyetçilik konusunda kışkırttı. Erzurum ve Van Ermenilerini, dışarıdan gelen *L'Armenia* ve *Haisdan* gazeteleri tahrik ediyordu.[34]

Hınçaklardan sonra Anadolu'da ihtilal fikrini yayan ikinci önemli örgüt Taşnaklar oldu. Bu iki örgütün teşkilatlandırdığı Ermeni çeteleri Rus sınırından ya da İran sınırından Osmanlı topraklarına giriyorlardı. Ruslar bunlara silah yardımı yapıyordu. Kafkas sınırından Doğu Anadolu'ya silah kaçırarak Ermeni köylüsünü silahlandırıyorlardı. 1894 yılının Haziran ayında Bakü'den Van'a getirilen buğday çuvalları içerisinde barut, Erzurum'da pirinç çuvalları içerisinde tüfeklere ait fişekler

32 a.g.e., s. 118-126.

33 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, c. 11, Belge No: 118.

34 Anita L.P. Burdett, *Armenia- Political and Ethnic Boundries* (1878-1948), London, 1998, s. 144-145.

bulunmuştu.[35] Aynı tarihte Rus sınırından Osmanlı sınırını geçmek isteyen on iki silahlı Ermeni çeteci, üzerlerindeki silah ve mektuplarla yakalanmıştı.[36] Van'da birçok Ermeni'nin evinde yapılan aramada, Ermeni milletini ihtilale tahrik eden belgeler ve mektuplar ele geçirilmişti.[37] Kafkas cihetlerindeki Ermeni komitaları Erzurum ve havalisinin Ruslar tarafından istilasını kendi maksatları için uygun görüyorlar, Ermeni köylüleri arasında bu düşünceyi yayıyorlardı.[38]

Erzurum ve Bitlis Ermeni murahhasları, ihtilal fikrinin öncüsüydüler. Bir taraftan olaylarla ilgileri olmadığını valilere bildiriyorlar, diğer taraftan Patrikhaneye gönderdikleri mektuplarda olayların çok acı olduğunu, güya hiçbir Ermeni'nin sağ bırakılmadığını iddia ediyorlardı.[39] Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa'nın 26 Nisan 1894 tarihli şu telgrafı Ermenilerin nasıl teşkilatlandıklarını ve çalıştıklarını göstermesi açısından önemlidir:

"Bitlis Vilayeti'nden şifreli telgrafname Yıldız Başkitabet Dairesi

Dün arz olunan Yezidi casus Van dahiline silah nakliyatının miktarını ve daha hangi kiliselere götürüldüğünü izah ve tayin etmiş yani malumatını kırk dokuz yük silah civarında göstermiştir. Bu silahların İran'a tâbi Makü kasabasındaki İran memurunun yardımı ve Van'da birtakımların aracılığıyla naklolunmakta olduğunu ve İran hududunda Alihan ve Revan'da Mahmud Ağa aşiretleri, Hakkâri'deki Merşim'in taifesinin de ittifakıyla Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerindeki Ermenilerin bağlılıklarını ve Ahtamar'da Ermeni Katagikosu ile Erzurum, Van ve Bitlis Ermeni Murahhasalarının bu yoldaki mektuplaşmalarının bunlara vasıta olduğunu ifade eylemiştir. Bu konudaki haberleşmeler, geçende fesad durumundan dolayı adliyece muhakemeye alınan Muş

35 BOA. Y. Mtv., 99/36.
36 BOA. Y. Mtv., 99/32.
37 BOA. Y. A. Hus. 273/160.
38 *Eski Erzurum Valisi Mustafa Nazım Paşa'dan Mabeyne*, 26 Şubat 1906 (BOA. Y. Mtv. 295/139).
39 Yüzbaşı C. B. Norman, *Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, Yayına Hazırlayan: Yavuz Ercan, Ankara, 1993, s. 15.

murabbasasının evrakları arasındaki bazı eserler ile teyid etmiştir. Harekâtın tatbikine dair olan ifadesinde bu kere Van cihetinde bazı evrakın yakalandığı bu kere alınan malumattan anlaşılmıştır. Bunlar Bulgaristan'ın bağımsızlık hareketindeki hareket tarzını benimsemişlerdir.

Bitlis Valisi Hasan Tahsin".[40]

1890-1908 yılları arasında cereyan eden olaylardan ortaya çıkan sonuç şu idi:

Rusya, Katogikos Krimyan'ın etkisini de kullanarak, bir taraftan kendi sınırlarındaki Ermenilere göz açtırmamaya çalışırken, diğer yandan da Osmanlı Ermenilerini el altında sürekli kışkırtıyordu. Bu şekilde hem Osmanlı Devleti'nin zayıflamış olduğu hem de Ermenilerin düşündükleri muhtar idarenin İngilizlerin değil ancak kendi himayelerinde olabileceği imajını vermeye çalışıyorlardı. İngiltere Başbakanı Gladstone, Ermenilerin dini ve insani açıdan, himaye etme maskesi altında politik nüfusunu artırmayı hedefliyordu. Ermeniler, güya demokratik rejimlerin yürürlükte olduğu memleketlerdeki serbest basın ve dini teşekküller yoluyla, özellikle bu devletlerin ve genelde tüm Hıristiyan âleminin dini ve insani hislerini galeyana getirerek hükümetleri üzerinde oluşturacağı etkilerle müdahaleyi sağlamayı umuyorlardı. Başarısızlıklar, komitacıları çok aşırı hareketlere sevk ederken, Ermeni toplumu içindeki anlaşmazlıkları daha da gün yüzüne çıkarıyordu. Osmanlı Devleti, bir yandan eldeki imkânlarla Ermeni olaylarını büyütmeden ortadan kaldırmaya çalışırken, bir yandan da bitip tükenmek bilmeyen iftira ve yalan kampanyasına cevap vermeye, Ermeni komitaları arasındaki haberleşmeyi önlemeye çalışıyordu. Ayrıca Osmanlı Hariciyesi, bu gibi hareketlere, dost! İngiltere'de imkân verilmemesi için sürekli teşebbüslerde bulunmuş, ancak demokratik rejimin sürdüğü memleketlerde ne bu gibi yayın faaliyetlerini ne de

40 BOA. Y. Mtv. 77/2.

kurulan ya da kurulacak derneklerin faaliyetlerini önlemeye imkân olmadığı cevabını almıştı.

Jön Türk Hareketi, ülkeye eşitlik, özgürlük ve adalet getirmek amacıyla ortaya atılmıştı. Jön Türkler bu hedeflere ulaşmak için Araplar, Yunanlılar, Arnavutlar, Türkler gibi ülkedeki bütün milletleri birleştirmeyi umuyorlardı. Fakat ihtilali izleyen olaylar bambaşka bir görünüm gösterdi. Yunanlılar, İttihat ve Terakki'nin asıl amaçlarının gerçekleşmesi için bu birliğe şiddetle karşı çıktılar, özgürlük ve eşitlik, onların amaç ve çıkarlarına aykırıydı. Eşitlik demek, bütün Osmanlı tebaasının çıkarda ve çalışmada eşitliği demekti. Ermenilerle Bulgarlar kendi amaçlarına ulaşmak için başka yollara başvuruyorlardı. Kanun-i Esasi'nin verdiği özgürlük sayesinde ilk uygun fırsatta hükümete karşı gelmek ve Avrupa tarafından yapılacak bir müdahale sonucunda kendilerine özerk bir yönetim ve sonunda bağımsızlık sağlamak amacıyla, bir kısmı Anadolu'da bir kısmı da Rumeli'de büyük bir hızla ve çok açık bir şekilde milli varlıkları için çalışıyorlardı. Jön Türklere karşı, Kanun-i Esasi'ye bağlı, birleşmeden yana bir tavır takınıyor, Avrupa'ya karşı eski ve yeni hükümetten şikâyet ediyor ve Türk vahşetinin süregeldiğini ispata uğraşıyor, iddialarının kanıtlarını siyasi komitalar aracılığıyla elde etmeye çalışıyorlardı. Adana Olayları (1909), Rumeli'deki taşkınlık ve cinayetler, yalnızca onların eseriydi, bunlar sonradan Müslüman halka mal edilmişti.[41]

İkinci Meşrutiyet'in ilanı, sokak gösterileri, "Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet" sloganları, top atışları, kilisede yapılan şükran ayinleri, Sultan Abdulhamid döneminde ölenler için mezarlıklarda düzenlenen anma törenleri ile karşılandı. Bütün siyasi suçlular için af ilan edildi. Yabancı ülkelere gitmiş olan siyasi suçlu Ermeniler akın akın Osmanlı ülkesine dönmeye başladı. Sultan Abdulhamid tarafından görevden alınarak Kudüs'e sürülen eski Ermeni Patriği İzmirliyan Efendi, aftan istifade ederek

---

41 *Talat Paşanın Anıları*, Yay. Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul, 2000, s. 22-23.

24 Ağustos 1908'de İstanbul'a geldi ve büyük bir kalabalık tarafından coşkuyla karşılandı. 7 Kasım 1908'de de İstanbul Ermeni Patriği seçildi. Patrikhane, hükümete müracaat ederek Anadolu'da yeni tedbirlerin alınmasını istedi. Ayrıca yurt dışından gelen Ermenilerin iskânı ve iaşesi için de tedbirler alındı.[42] Bir bakıma, ihtilale ortak oldukları için Ermenilerin birtakım haklardan istifade etmelerine tâbi bakılıyordu. Bazı Ermeniler, Meclis-i Mebusan'dan bakanlık makamlarına ve vilayet meclislerine kadar iktidara fiilen ortak olmuşlardı. Siyasi iktidara ortaklıkla birlikte, Ermenilerin silahlanmalarına kısmen de olsa göz yumulmaktaydı. Sultan Abdulhamid tarafından kısıtlanmakta olan iktisadi faaliyetleri tamamen serbest bırakıldı. Haziran 1909 darbesi ve İttihat ve Terakki'nin iktidarı tamamen ele geçirmesiyle birlikte, İstanbul'daki diğer bütün gazeteler kapatıldı ve meydan uzun müddet Ermeni Mihran Efendi'nin *Sabah* gazetesine kaldı. Hamidiye Alayları, tamamen etkisiz hale getirildi. Bu da Doğu Anadolu'da aşiretler problemini doğurdu.[43] Bu girişimler, İttihatçılar ile Ermenilerin arasını açmaya başladı.

Aslında bazı Ermeni grupları Meşrutiyet'e başından beri karşı olmuşlar ve bu ortamda İttihatçılarla birlikte hareket edenleri ihanetle suçlamışlardı. Özellikle komitacılar böyle bir girişimi Ermenistan'ın geleceği için çok tehlikeli görüyorlar, mücadeleye devam edilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Mesela çete reisi Antranik (Ozanyan) bunların başında geliyordu. Antranik'e göre İttihatçılarla anlaşan Ermeniler, beş paraya satılmış kimselerdi, Ermeni milletvekilleri *"ellişer altına satılan insanlar"* olarak değerlendirmişti. Ona göre, Ermenilere ve İttihatçılara karşı mücadele sonuna kadar sürdürülmeliydi, aksi takdirde Büyük Ermenistan'ın kurulması imkânsızdı. Meşrutiyet'in ilanı,

---

42 Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-192)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd. Yayınları, İstanbul, 2001, s.42-46.

43 Recep Şahin, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988, s. 211-212.

Ermenilere kurulan büyük bir tuzaktı.[44] Bu sırada Antranik, Bulgaristan'da Bulgar Çarı'nın desteğiyle kurduğu askeri okulda Ermeni gönüllülerini eğitiyor, Ermeni komitacılar, Bulgar generallerinden nasıl bomba yapılacağını öğreniyorlardı.[45] Bu tür çalışmalar, 4 Mayıs 1907 tarihinde Taşnaksütyun'un 4. Dünya Kongresi'nde alınmış olan kararın bir sonucu idi.[46] Taşnaksütyun Cemiyeti'nin aldığı bu tür komita kararları ortada iken, Ermenilerin 1908 yılında İttihatçılarla iyi bir şekilde geçinmeleri beklenmezdi. Nitekim kısa bir müddet sonra İttihatçılarla Ermeniler arasında problemler ortaya çıkmaya başladı.

Özellikle 1908 yılında Balkanlarda gelişen olaylar, Ermenilere, Osmanlı Devleti'nin paylaşılmakta olduğu düşüncesini vermiş, bu sebeple paylaşımdan nasiplerini alabilmeleri için başka türlü davranmaya, yine klasik gerekçelerle isyan edip büyük güçlerin müdahalelerini çekerek bağımsız bir Ermenistan'ın teşekkülüne zemin hazırlamaya başlamışlardı. Ermeniler, Bulgar, Sırp, Rum komitalarının Makedonya'yı paylaşma kavgasına tutuştukları ve İstanbul'da 31 Mart Vakası'nın meydana getirdiği karışık ortamda, 14 Nisan 1909'da Adana İsyanını başlattılar. Kısa zamanda bastırılan bu isyanın Adana'da meydana gelmiş olmasının başlıca sebebi, bu bölgenin Hamidiye Alaylarının kontrolünün dışında kalması ve doğudan gelen göçlerle Ermeni nüfusunun bu bölgede artmış olması idi.

31 Mart Vakası ve Adana'daki Ermeni olaylarının ardından İttihat Terakki Fırkası ile Taşnak Komitası İstanbul Heyeti arasında 1909 yılı Eylül ayında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmada, vatanın bağımsızlığını sağlamak, bütünlüğünü ve politikasını sonuna kadar korumak Osmanlı unsurları arasında iyi ilişkiler

---

44 DJ. Kirakosyan, *Zapadnaya Armenia Vyodı Pervoy Miravoy Vaynı (Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Batı Ermenistan)*, Erivan, 1971, s. 60; Antranig Chalabian, *General Andranik and Armenian Revolutionary Movement*, USA, 1988, s. 188-189.

45 Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksution (1890-1924)*, Milan, 1989, s. 61.

46 a.g.e., s.85-86.

kurmak için iki cemiyet arasında anlaşmaya varıldığı bildiriliyordu. Fakat bu anlaşma yalnızca Taşnak Komitası İstanbul bürosunu ilgilendiriyordu. İttihat ve Terakki Fırkası, Ermenilerin bu çalışmalarını görmüş, 3 Ekim 1911'de kilise idarecilerinden siyasetle uğraşmayacaklarına dair taahhüt senedi almıştı. Ermeniler İttihatçı idaresinde bağımsız, saf Ermeni vilayetleri kurabileceklerini ümit etmişlerdi, fakat İttihatçılar merkezi bir devletten yana idiler, kısa süre sonra bu düşünceler daha da belirginleşince Ermeniler özellikle Rusların da desteğiyle Fedai Hareketi'ni sürdürmeye başladılar. Buna rağmen İttihatçılar 1914 yılına kadar Taşnaklarla birlikte hareket etmeye devam ettiler. Balkan Savaşları sırasında birçok Ermeni gönüllüsü Bulgar ordusu içerisinde Osmanlı askerlerine karşı savaştı. Bulgar Kralı Ferdinand bu savaştaki gayretlerinden dolayı Antranik'e üstün hizmet madalyası da verdi.[47] Taşnaklar, savaş sırasında gazeteleriyle Ermeni askerlerini Osmanlı Ordusundan firara teşvik etti. Antranik, Edirne, Keşan, Malkara, Tekirdağ'da büyük katliamlar yapmakta idi. Bu arada Patrikhane ve Rusya arasında haberleşmeler cereyan ediyordu. 13 Temmuz 1913 tarihinde Rusya'dan gelen Ermenilerin teşvikiyle Rusçuk'ta bir miting yapılmış, Anadolu'ya geçilerek bombalama ve yağma hareketinde bulunulması kararı alınmıştı.[48] Osmanlı Devleti içerisindeki bazı Ermeniler de Edirne'nin Bulgarlar eline geçmesinden dolayı sevinmişlerdi.

Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Devleti, Edirne'ye kadar olan Balkan topraklarını kaybetmişti. Savaş daha devam ederken Ermeniler, Rus Çarı'na müracaat ederek Doğu Anadolu'daki ıslahat meselesini gündeme getirmişler ve 13 Mayıs 1913'te Anadolu vilayetlerinin ıslahı için bir komisyon kurulmasını hükümete kabul ettirmişlerdi. Bu sırada Ermeni Patriği olan Arşoroni Efendi de çeşitli gazetelere verdiği demeçlerde arazi

47 David Marshall Lang, *The Armenians: A People in Exile*, London, 1988 s.107

48 BOA. "Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Şubesi Evrakı" (DH. EUM. EMN.) 28/2.

meselesi, Islahat Komisyonu ve ecnebi memurların bu ıslahatı kontrol etmesine dair açıklamalarda bulunuyordu. Ermeni gazetelerinde ise, *"biz asla Babıâli tarafından bir kanunun neşri ve Dahiliye Nazırı tarafından umumi bir tahrirat yapılmasıyla memleketin bir bölümünün ıslah olunacağına inanmıyoruz. Bu tür çalışmalardan hiçbir fayda gelmediğini çok defalar gördük"* deniliyordu.[49] Balkan Harbi sonunda Osmanlı Devleti'nin durumu değişmeye başlayınca Taşnakların tavırları da değişmeye başladı. Hınçaklar 1913'te Köstence'de toplanan 7. Kongrelerinde açıktan açığa Türkiye'ye karşı düşmanlığa karar verdiler. Bu kararlar doğrultusunda, 10 Aralık 1913'te Pire'den İskenderun Limanı'na silah getirilerek İskenderun'daki Ermeni köylerine dağıtılmak istenmişti.[50]

Osmanlı Hükümeti, İngiliz, Fransız ve Rus baskılarından dolayı Balkanların olduğu gibi Doğu Anadolu'nun da elden çıkacağına inanmaya başladı. Bu sebeple Babıâli Ermeni meselesinden bahseden sefirlere, Vilâyât-ı Şarkiyyede yapılacak ıslahatta hiçbir vakit devletlerin kontrolünü kabul edemeyeceğini bildirdi ve bunu Ermenilere de duyurdu. Bu karara rağmen 2 Temmuz 1913'te İtalya, İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya'nın İstanbul sefirleri toplanarak, Anadolu vilayetlerinde icra olunacak ıslahat meselelerini incelemek üzere sefaret memurlarından oluşan bir komisyon kurulmasına karar verdiler.

İngiltere, Rusya ve Fransa bir tarafta Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti diğer tarafta ıslahat projesi üzerinde durdular. Rusya'nın planına göre, Doğu Anadolu iki bölüme ayrılmalıydı. Bunlardan ilki Erzurum, Trabzon ve Sivas diğeri ise Van, Bitlis ve Harput vilayetlerini içine almalı, bu bölgeler iki ayrı Avrupalı müfettiş tarafından idare edilmeliydi. İttihat ve Terakki Hükümeti bu planın Osmanlı Devleti'ni parçaladığını ve Doğu Anadolu'da Rus hâkimiyetini kurduğunu iddia etti. Rusya bu

49 *Tanin*, 19 Mayıs 1913.
50 BOA. DH. EUM. EMN. 40/17.

planla Anadolu'da kurmak istediği bağımsız Ermenistan sayesinde Türkiye'yi çember içine almak ve böylelikle Rusya için her türlü tehlike ortadan kalktıktan sonra Türklerin Kafkasya'daki Müslümanlarla ilişkisini de tamamen kesmek istiyordu. Bundan sonra İstanbul için planını uygulayacaktı. Ermeniler Rusların bu planlarını öğrenir öğrenmez, Rusya'ya meylettiler, Türkiye'den özerklik kazanabilecek zaman ve fırsatın artık gelmiş olduğunu sandılar. Hınçak, Taşnak, Ramgaver gibi milli Ermeni birlikleri Ermeni Patriğiyle birleştiler. Osmanlı Hükümeti Rusya'nın tekliflerini hafifletmek için teşebbüslerde bulundu, fakat bundan bir sonuç alamadı. Bundan sonra hükümet, Ermenileri yapılacak ıslahat ile ilgili olarak inandırmaya çalıştı, yabancı müdahalelerden vazgeçilerek düzeltmelerin birlikte yapılmasını teklif etti. Fakat Ermeniler, artık hükümete inanmayacaklarını, bu bakımdan tekliflerini reddettiklerini bildirdiler. Ayrıca Rus Elçisi'nin Vilâyât-ı Şarkiyye ile ilgili tekliflerine katıldıklarını Babıâli'ye ilettiler.[51] 8 Şubat 1914'te Doğu Anadolu bölgesine iki yabancı müfettişin tayin edilmesini Osmanlı Hükümeti kabul etti. Bu görüşmelerin yapıldığı sıralarda Taşnaksütyun'un 8. Genel Kongresi Temmuz ve Ağustos 1914'te Erzurum'da yapıldı. Kongreye, dünyanın farklı bölgelerinden otuz üye katıldı. Kongrede, Osmanlı Hükümeti'ne karşı takip olunacak politika ile ilgili şu kararlar kabul edildi: İttihatçılar şimdiye kadar, Ermenileri aldatıcı bir tavır sergilediler, bu sebeple komita, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya, siyasi programını eleştirmeye ve teşkilatına karşı şiddetle mücadele etmeye karar vermiştir.

Doğu illeri ıslahatının biçimi ve müfettişlerle emirlerine atananların durumu netlik kazandıktan sonra, buna komitalar tarafından Ermenilerin bir başarısı ve özerkliğe doğru ilk adım süsü verilerek Katogikos tarafından Bogos Nubar'a ve ondan da Sazanof'a kutlama telgrafları çekildi.

---

51 *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 28-29.

Patrikhane, iki genel müfettişin görev bölgelerindeki piskoposları, dini liderleri görevlerinden alarak yerlerine komitacılıkla ün kazanmış, Ermeni milliyetçisi ve hükümet aleyhtarlığıyla tanınan ve yabancı dil bilenleri atadı. Taşnaksutyun Komitası da merkezini Erzurum'a taşımaya ve büyük kongresinin orada yapılmasına karar verdi. Komitalar, müfettişler sorunu üzerinde çalıştıkları zamanlarda bir yandan da suikast planları hazırlamakta, içeride, özellikle başkentte ayaklanmalar çıkarmaya çalışmaktaydılar. Bunlardan Hınçak Komitası, Rusya'ya, Kafkasya'ya bazı önemli kişileri göndererek İstanbul'da çıkarılacak ayaklanmalar için yardım toplamaya başladı. Öte yandan da Hınçak'ın en etkili kişilerinden Sabah Gülyan, Mısır'da Sadık Bey ve Şerif'le anlaşarak hükümeti ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni devirmek ve askeri elde ederek ayaklanma çıkarmak için pazarlığa girişti. Karamaz adındaki Kafkasyalı komitacı, Bulgaristan'dan, Romanya'dan yanına aldığı bir iki başıboş adamla, hükümetin ileri gelenlerinden bazılarına suikast düzenlemek üzere İstanbul'a geldi. Elde edilen yazışma evrakları sayesinde planlar vaktinde ortaya çıkarıldı ve kendileriyle birlikte burada bu işi idare edenler tutuklandı.

Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verip Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesi ve daha sonra savaşa girmesi üzerine hükümet, 31 Aralık 1914 tarihli karar ile bu uygulanacak olan ıslahat projesine resmen son verdi. Osmanlı Devleti'nin projeye son vermesi ve savaşta Almanya safında yer alması, Ermenilere isteklerinin gerçekleştirilmesinde yeni bir umut kapısı açtı.

Bir taraftan kilise inşasına ruhsat verilirken diğer taraftan Hınçak ve Taşnak Teşkilatları, kiliseleri sıkıştırarak kendi takip ettikleri yolu takip etmelerini istiyorlardı.[52] Bazı vilayetlerdeki Ermeni murahhasları, İstanbul'da bulunan Ermeni Patrikliği'ne değil de Rusya'nın kontrolündeki Eçmiyadzin Katagigosu'na

52 BOA. DH. KMS. 18/27.

müracaat ediyorlardı.[53] Kiliselerin çoğu silah deposu haline getirilmeye başlandı. Amasya'nın Saraydüzü Kasabası'nda daha önceden yapılmış olan kışla, Ermeni ahalinin rahatsız olmasından dolayı kasaba dışına çıkarılmıştı. Kışladan rahatsız olan bu Ermenilerin rahatsızlıklarının sebebi daha sonra ortaya çıkacak, 1914 yılı Temmuzu'nda bomba imal ederek çevre illere gönderdikleri anlaşılacaktır. Mısır'da Bogos Nubar Paşa tarafından Anadolu'daki fakir Ermenilere maddi yardımda bulunmak için kurulan Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyesi'nin İstanbul'da bir şubesinin açılmasına 16 Şubat 1914'te müsaade edilmişti. Bogos Nubar Paşa'nın çalışmalarının mahiyeti ise daha sonra ortaya çıkacaktı.

Osmanlı Devleti, Ermenilere karşı ne kadar iyi davranırsa davransın Ermeniler yine de bağımsızlık hedeflerine ulaşmak için çalışmalarına devam ediyorlardı. Bu sebeple II. Meşrutiyet Dönemi, Ermenilerin bu yöndeki çalışmalarına daha özgür bir ortam sağlamıştır.

Osmanlı Devleti bir taraftan ıslahat meselesi ile ilgilenirken diğer taraftan uluslararası alanda gelişmeleri takip ediyor, kendisine yeni müttefikler arıyordu; Fransa ve İngiltere nezdinde 1914 Temmuzu ortalarında yaptığı teşebbüsler sonuç vermeyince Almanlarla bir ittifak anlaşması imzaladı. Bu arada Ermeni militanları Osmanlı Devleti'nin parçalanacağını ümit ederek, ortaya çıkacak ihtilafta güçlü olabilmek için çeşitli teşebbüslerde bulundular. 5 Ağustos 1914'te Eçmiyadzin Katagikosu V. Kevork, Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Vronzof Daşkof'a bir mektup gönderdi.

Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Daşkof bu mektuba olumlu cevap vermiş ve şunları eklemiştir:

"Gerek Rusya'da gerek Türkiye'de yaşayan Ermenilerin bu sırada benim talimatıma uygun hareket etmelerini hatırlatmayı uygun görürüm.

53 BOA. DH. İD. 113/32.

Türkiye, Rusya ile bir savaşa katılırsa bu savaş kendiliğinden başlamalı ve bizim tarafımızdan herhangi bir hareket olmamalıdır. Bu nedenle Türkiye'deki Ermenilerin zamansız ayaklanmaları uygun olmaz ve çok sakıncalı olur. Bu konuda Ermeni Katagikosluğu'nun otoritesini kullanarak Rusya'daki Ermenilere de gerekli emri vereceğim."[54]

Daha Osmanlı Devleti Ruslarla savaşa girmeden Kafkasya'da Ermeni hazırlıkları başlamıştı. Her taraftan Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna, Türkiye'ye karşı savaşan çetelere, intikam alaylarına girmek üzere Kafkasya'ya, Tiflis'e gelmeye başladılar. Antranik, teşkilat yapmak için Tiflis'e, Meclis-i Mebusan'da Erzurum milletvekili olan Karakin Pastırmacıyan Kafkasya'ya gönderildi. Taşnaksütyun, bütün kuvvetiyle bu faaliyetleri destekledi. Ruslar, siyasi nedenlerle Sibirya'ya sürülen birçok Ermeni'ye de af çıkararak onları Kafkasya'ya çete teşkilatı yapmak üzere gönderdiler.[55] Mısır'daki Ermeni Hayır Cemiyeti de, Adana ve havalisinde ihtilal hazırlıkları yapmak üzere murahhaslarını bu vilayet içerisine gönderiyordu. New York'ta bulunan Ermeniler, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya suikast düzenlemek için teşebbüste bulunuyorlar, fakat suikastçılar Beyrut'ta yakalanıyordu.[56]

Van'daki İngiliz Konsolosu Ian Smith 10 Ocak 1914'te İstanbul'daki İngiltere Elçisi'ne gönderdiği raporunda, 1913 yılında Van'daki Taşnakların bütün köyleri teşkilatlandırdıklarını ve silahlandırdıklarını, şu anda Ermenilerin Müslümanlardan daha iyi bir donanıma sahip olduklarını yazıyordu. Ona göre, bölgedeki Ermeniler, nüfusun beşte ikisini teşkil etmelerine rağmen Avrupa'nın kontrolü altında idarelerini kurabileceklerini iddia ediyorlardı.[57]

Dahiliye Nezareti, Ermenilerin bir çaba içerisinde olduklarının farkında idi. 22 Mart 1914'te Beyrut ve Halep vilayetlerine

54 Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 587-592.
55 *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 174.
56 BOA. DH. ŞFR. 43/169.
57 Sonyel, *The Great War*, s. 76.

gönderilen yazıda Avrupa'dan Zeytun ve havalisine külliyetli silah ve cephane getirilmesi kararlaştırıldığından, buna karşı tedbirlerin alınması isteniyordu. Zeytun, Ermenilerin savaş öncesi teşkilatlanmaya başladıkları bir bölgeydi. Zeytunlu Ermeniler 3 Ağustos 1914 tarihli seferberlik çağrısına uymamışlardı. 1 Eylül 1914 tarihinde de isyan ederek 40 kişilik bir Ermeni çetesi Maraş'tan gelmekte olan 21 yolcuyu soymuşlar ve etrafa saldırmaya başlamışlardı. Bu isyanı önleyebilmek için Zeytun'a bir seyyar jandarma bölüğü gönderildi. Maraş'taki depo taburlarının merkezi Zeytun'a alındı ve Zeytunluların silahlarının toplanmasına karar verildi. Zeytun Ermeni Murahhasası'nın, bu olaylarda teşvik edici olduğunun anlaşılması üzerine görevden alındı.[58]

Zeytun'daki saldırılarda doğrudan doğruya Osmanlı memurlarının evleri ve jandarma kıtaları hedef alınmıştı. Zeytun Hınçak Komitası Reisi Çakıroğlu Patos'un başkanlığı altında yapılan toplantıda, Hükümet konağına saldırılarak cephanenin ele geçirilmesine, bütün memurların aile fertleriyle birlikte öldürülmesine ve telgraf hatlarının bozulmasına karar verilmişti. 1915 yılının başında da büyük bir olay çıkarılmış, Zeytun Kaymakamı kışlaya çekilerek hükümet dairesine gidememiş, Osmanlı kuvvetleri buradaki isyanı güçlükle bastırabilmişti. Hükümet bir tedbir almak üzere Zeytun, Maraş ve civarında bazı zararlı Ermenileri Konya'ya sevk etti, ikinci grubun ise Halep'in güney doğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevk edilmesine karar verildi.[59]

Savaşın başlamasıyla birlikte Rusların, Ermenileri tahrik politikaları daha açık bir hal aldı. Dahiliye Nezareti tarafından vilayetlere, Rusların Kafkasya'daki Ermenileri teşkilatlandırması ve Türkiye Ermenilerini de buna dahil etmesi ile ilgili telgraflar gönderildi.

Petersburg'dan bazı subaylar alay teşkil etmek üzere Kafkasya'ya gönderilmiş, Tiflis'teki Ermeniler toplantılar yaparak fedai kay-

58 BOA. DH. ŞFR.45/140.
59 BOA. DH. ŞFR. 52/102.

dına başlamış ve bu faaliyeti diğer Kafkasya şehirlerinde de yapmaya karar vermişlerdi. Taşnak çete reislerinden Samson, iki yüz Ermeni ile Selmas'a gelmiş, binden fazla Ermeni toplayarak Selmas'taki Ermenilerin tamamına silah dağıtmıştı.[60]

Bunların dışında Ruslar, Ermeni gönüllülerinin sevki için Köstence'de de bir teşkilat kurmuştu. Kafkasya'da neşredilen "Volontaire Armenian" isimli albümde gönüllü Ermeni reislerinin fotoğrafları verildikten sonra *"İntikam saatinin çaldığını bütün millet anladı. Bu gibi fırsatlar tarihte her zaman tekerrür etmez. Ermeniler, güçlerinin yettiği kadar Türkiye Devleti'nin mahvına çalışmalıdır"* deniyordu. Rusya'nın Kafkas Umum Valisi tarafından gönderilen bazı Rus memurlar ticaret bahanesiyle Rum, Kürt ve Ermenilerle gizlice temasta bulunarak casusluk yapıyorlardı.[61]

Ermeniler, Kafkasya'da bu şekilde teşkilatlanırken Doğu Anadolu'da da ihtilal hazırlıkları yapıyorlardı. Bu ihtilal merkezlerinden en önemlisi Van'dı. Daha önce de belirtildiği üzere Van Ermenileri 1913 yılı boyunca silahlanmışlardı. Kendilerine Ruslar tarafından Harp başlamadan hareket etmeme emri de verilmişti. 1914 yılının Aralık ayında harekete geçen Van Ermenileri, ilk olarak haberleşme ağını imha etmişler ve bu sebeple Ermenilerle Osmanlı kuvvetleri arasında müsademe başlamıştı. Van'daki Ermeni mektebinde bile telsiz-telgraf mevcut olup bunlar, haberleşmelerde kullanılıyordu.[62]

İlk isyan hareketleri 1915 yılı Nisan ayına kadar sürdü. Nisan ayı ortalarına doğru, asgari dörder yüz kişilik Ermeni çeteleri Rus subaylarının komutasında sınırı geçmeye başlamıştı. Hükümet, bu olaylara karşı ilk olarak vilayetleri uyararak propaganda hareketinin ortadan kaldırılmasını istedi. Sınırdan gelecek olan Ermeni gazetelerinin ithalini men etti. Vilayetlere gönderilen, 24 Nisan 1915 tarihli bir şifreyle, hükümetçe şüpheli Taşnak

60 BOA. DH. ŞFR. 46/37.
61 BOA. DH. ŞFR. 40/174.
62 BOA. DH.ŞFR. 47/60.

Ermenilere, bilhassa bunlardan müteşebbis ve faal reislere seyahat varakası ve harice çıkma izninin kesinlikle verilmemesi istendi.[63]

Diyarbakır Konsoloshanesi tercümanı, Osmanlı tebaasından Tomas Mıgırdiçyan ismindeki Ermeninin, Elazığ'a giderek asker ve efradın adedini ihtiva eden bir raporu konsolosa verdiği haber alınınca bu şahıs, Divan-ı Harb'e sevk edilmişti. Osmanlı Hükümeti Ermenilerin kışkırtılmasıyla direkt olarak alakalı gördüğü Ermeni okul ve kiliselerini de incelemeye almış, Adana Ermeni Murahhasası Kirkor Vartabet'in öteden beri ihtilal fikrinde olduğunu, Adana Olaylarında mühim görevler üstlendiğini, bu sebeple de hakkında inceleme yapılmasını Adana vilayetinden istemişti. Edirne'deki Ermeni mektebinde, tarih derslerinde okutulan kitaplarda, yetiştirilen Ermeni çocuklarının Osmanlı toplum düzenini bozacak şekilde, Türklere karşı kinle doldurulduğu anlaşılmış ve mektepteki kitaplara el konulmuştu.

Hükümetin aldığı bu karar, direkt olarak misyoner teşkilatlarını hedef almıştı. Halep'teki Amerikan Konsolosluğu'na bağlı Protestan Papazlardan John E. Meill'in raporunda, Zeytun'daki olaylardan bahsedildikten sonra *"..... Maraş bölgesinin okumuş ve kabiliyetli Hıristiyan halkının göç ettirilmesi Amerikan misyonerlerinin menfaatlerine karşı bir darbedir. 50 yıldan fazla süren bu çalışmanın ve binlerce dolar masrafın neticesi tehlikeye sokulmaktadır...."* diyordu.[64] Böylece Osmanlı Devleti'ne karşı devletlerin düşmanlığının sebeplerinden biri de ortaya çıkıyordu.

Ermeni komitacılar, Kafkaslarda ve Anadolu'da savaş çıktığı sırada bu tür karışıklıklar çıkarmakla meşgul iken Avrupa ve Amerika'daki Ermeni komitaları da boş durmuyordu. Amerika'daki Ermeni Milli Müdafaa Komitası, 23 Mart 1915'te İngiliz Başbakanı Edward Grey'e gönderdiği mektupta, savaşın

63 BOA. DH. ŞFR. 52/95.

64 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 201.

Asya Hıristiyanları, özellikle Ermeniler için bir bağımsızlık fırsatı olduğunu, şu anda binlerce Ermeni'nin Rus Ordusunda müttefiklerin yanında savaştığını, Amerika ve İngiliz Ermenilerinin bunlara yardım ettiğini, ayrıca Kıbrıs'a bir gönüllü birlik gönderilerek bunların Kilikya'ya çıkarılabileceğini vurguladı. Bu sebeplerden dolayı müttefiklerin Ermeni isteklerine kayıtsız kalmamalarını rica etti. İngiltere Ermeni Komitası Başkanı Aneurin Williams da 3 Nisan 1915'te yine Edward Grey'e sunduğu yazıda, Ermenilerin savaş sonundaki durumlarıyla ilgili endişelerini, bu konunun tamamıyla Rusya'nın isteklerine bırakılmamasını, özellikle Ermenilerin Rusya idaresi altında kalmamaları için diğer "Büyük Güçlerin" bu konu ile ilgilenmelerini, İngilizlerin, Ermenileri idare etmesini istedi. Ayrıca Ermenilerin Doğu Anadolu'da nüfusun yarısına sahip olduklarını kabul ettiklerini fakat ilerlemeye açık olduklarını, bu şartlar altında bütünüyle bağımsız bir Ermenistan'ı idare edemeyeceklerini kaydetti.[65]

Ermeniler, daha savaşın başında Rusların, kendileri için bağımsız bir Ermenistan düşünmediklerini anlamışlardı. Fakat bağımsız Ermenistan'ın oluşturulması için büyük bir devletin desteğini almak şarttı. Kafkasya'daki Ermeniler de bunun farkında idiler. Bu sebeple Rusya yerine İngiltere veya Amerika'nın bölgede hakim olmasını istemeye başlamışlardı. Fakat daha savaşın başında yapılan gizli anlaşmalarda Doğu Anadolu, Rusya'nın hakimiyetine bırakılmıştı.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra, Ermeni komitalarının düşmanla işbirliği yaptığını, Anadolu'da birbiri ardına isyanlar çıktığını ve Ermeni olaylarının devam ettiğini görünce, hadiselerin yatışacağı beklentisiyle kesin bir tedbir alma yoluna gitmemişti. Osmanlı Devleti'nin cephelerde savaştığı bu sıralarda, Ermeniler, cephede ve cephe gerisinde düşmanların işine yarayacak faaliyetlerde bulunuyorlardı. Ermeni Kiliselerine mensup olan din görevlilerinin askerlikten

65 Burdett, *Armenia Political and Ethnic Boundaries*, s. 344-45.

muaf olmaları durumundan istifade etmek isteyen Ermeniler, kendilerini kilise mensubu gösteriyorlar, bu kisve altında teşkilatlanıyorlardı. Osmanlı Hükümeti bu durumun önüne geçebilmek için bazı tedbirler alarak her köy kilisesinde iki görevlinin bulunabileceğini patrikhaneye bildirdi.[66] Ermeniler bu durumu da değerlendirip, Avrupa'ya "Türkler dini hayatımıza müdahale ediyorlar" şeklinde şikâyet mektupları gönderdiler.[67] Böylece Ermeniler, Avrupalıların dini duygularını galeyana getirmeyi hedefliyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonu yaklaştıkça İttifak Devletlerinin durumu kötüleşmeye başlamış, savaşın sonunun nasıl olacağı anlaşılmıştı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde, 14 Ekim 1918 tarihinde hükümet değişikliği oldu. Yeni hükümeti, Harbiye Nazırlığı üzerinde kalmak üzere Ahmet İzzet Paşa kurdu. Kabinenin ilk işi devam eden savaşa son vermekti. Yeni hükümet bu konuda bazı teşebbüslerde bulundu. Savaş sonunda Osmanlı Devleti'ni en çok meşgul edecek konulardan birinin azınlıklar sorunu olacağı belli oluyordu. Zira daha savaş devam ederken İngiltere ve Fransa, Ermenilere yapılan muamelelerden dolayı Osmanlı Devleti'nin sorumlu tutulacağını bildirmişlerdi. Bu sebeple yeni hükümet, azınlıklar konusuna önem veriyordu.

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa 19 Ekim 1918'de Meclis-i Mebusan'da hükümet programını okudu. Burada yaptığı konuşmada: *"Padişahımızın parlak idarelerinde bütün Osmanlılar, ırk ve mezhep ayrılığı gözetmeksizin, hürriyet ve adaletten eşit derecede yararlanacaklardır. Ulu şefkati, o vahşice öldürülen Ermenilerin, asılan, sürülen Arapların yetim ve dullarını yoksulluğa mahkûm bırakmayacaktır. Sürgünlerde artık ağlayan kalmayacaktır"* demişti.

Hükümet bu yaklaşımla 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Mütarekenin Ermenilerle ilgili maddeleri şunlardır:

66 BOA. "Dahiliye Nezareti İdare-i Umum Evrakı" (DH. İ-UM.) 88/1-3/12.
67 BOA. DH. İ-UM. 88/1-3/26.

Madde 4: İtilaf Devletleri esirleri, bütün Ermeni esirler İstanbul'da toplanarak kayıtsız şartsız müttefiklere teslim edilecekler.

Madde 11: İran'ın kuzeybatısında ve Kafkasya'da bulunan Türk kıtaları geri çekilecektir.

Madde 24: Vilâyât-ı Sitte'de karışıklık olduğunda buraların herhangi bir kısmının işgal hakkını İtilaf Devletleri muhafaza ederler.

Mütarekeden sonra İngilizler, Türklerin geri çekilmesini isteyerek 17 Kasım 1918'de Bakü'ye girdiler. 1 Mart 1919'da, Osmanlı kuvvetlerinin 1914 hudutlarına çekilmiş olmalarından istifade eden Gürcüler Ahısha'yı aldılar, 19 Nisan'da Ermeniler Kars'a, 20 Nisan'da Gürcüler Ardahan'a girdiler. 13 Kasım 1918'de İtilâf Donanması İstanbul'a gelerek karaya asker çıkardı. İngiltere ve Fransa, savaş sırasında yaptıkları gizli anlaşmalarda kendilerine düşen bölgeleri işgal etmeye başladılar.

Mütareke sonrası İstanbul'da İttihatçı düşmanlığı kendisini göstermeye başladı. Özellikle İttihatçıların siyasi muhalifi olanlar çeşitli şekillerde onları suçladı. Suçlamalarda Ermenilerin durumlarına da değinildi. Hükümet ve muhalefet böyle davranmakla İngiltere, Fransa ve ABD'nin sempatisini kazanacaklarını, hafif bir anlaşmaya imza atabileceklerini umuyorlardı. Hükümet değişikliğini fırsat bilen Ermeni ve Rum Patrikhaneleri faaliyetlerde ve teşkilatlanmalarda bulunmaya başladılar.

Mütarekeden sonra, Ermeni tehciri ve katliam iddiaları, İtilaf Devletleri tarafından işgallere gerekçe olarak kullanılmaya başlandı. Mütarekenin 24. maddesinde yer alan ifadelerden doğuda bir Ermeni Devleti'nin kurulması konusunda büyük devletlerden destek alabileceklerini anlayan Ermeniler, 30 Kasım 1918'de İtilâf Devletleri'ne başvurarak bağımsız Ermenistan'ın kurulmasını istediler.[68] Ermeniler, Milli Mücadele boyunca

68 Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 672.

İstanbul ve Anadolu'da, Fransız işgal bölgesi olan Çukurova, Urfa, Antep ve Maraş'ta, Doğu Anadolu'da, Ermenistan Cumhuriyeti aracılığıyla doğu sınırı ötesinde ve Avrupalı Devletler nezdinde aktif bir şekilde çalıştılar.

İstanbul'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı Amiral Calthorpe, Rum ve Ermenilere geniş haklar tanıdı. İngilizlere göre, Ermeniler ve Rumlar, Türklerin idaresi altında uzun yıllar işkence görmüş, bazı önemli haklardan mahrum edilmiş unsurlardı. Bu durumdan faydalanan Ermeniler yaptıkları propagandalarda, Türk ahalinin endişelerini daha da artırıyorlardı. Hatta işgal güçleri tarafından Rum ve Ermenilerin Türkleri katletmelerine izin verildiği ve bir kısım vilâyetlerde Türklere ait evlerin yıkılmasına seyirci kalındığı söyleniyor, Hıristiyan ailelerin her yerde itibarlı muamele gördüğü iddia ediliyordu. Calthorpe, *"hiçbir Türke hiçbir yardımda bulunmama, bizim tutarlı politikamız olmuştur"* diyordu. Calthorpe, İstanbul'a gelir gelmez bütün haberleşme ağına el koymuş, hapishanelerdeki Ermeni ve Rum tutukluları serbest bırakmıştı.

Ermeniler ve İtilaf Devletleri mütareke ortamından faydalanarak Anadolu'daki Ermeni nüfusunu artırmaya çalıştılar. Osmanlı Devleti, 1918 yılı başından itibaren Doğu Anadolu'da ve Kafkaslarda elde ettiği başarı ile Ermenileri etkisiz hale getirmiş durumda idi. Fakat mütarekenin imzalanması ve İstanbul'daki muhaliflerin Ermeni tehcirini iç siyaset aleti olarak kullanmaları, İngilizlerin faaliyetleri Ermenilere yine bir umut kapısı açmıştı. Böylece Ermeniler Doğu Anadolu'da vatan edinme teşebbüsünü tekrar uluslararası alana taşıma imkânı buldular. Özellikle ABD Başkanı Woodrow Wilson'un barışa temel teşkil eden 14 ilkesi içerisinde yer alan 12. madde, nüfus çoğunluğunu esas alıyordu ve Ermeniler şimdi Doğu Anadolu'da savaş öncesi dönemde nüfusça çoğunlukta olduklarını iddia ediyorlardı. Ermeniler, mütareke döneminde Kafkasya ve Doğu Anadolu'da nüfusça çoğalmak için çok gayret sarf ettiler. Taşnaklar, Kafkaslar-

da, Suriye'de ve diğer yerlerde propaganda yaparak, Osmanlı Devleti'ne hicret edecek Ermenilere toplam bir milyon lira yardımda bulunulacağını duyuruyorlardı. Bunun gerçekleştirilebilmesi için tehcire tâbi tutulan Ermenilerin eski yerlerine dönmeleri İngilizler tarafından şart olarak görülüyordu.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti daha mütareke imzalanmadan önce, 22 Ekim 1918'de tehcire tâbi tutulan Ermenilerin eski yurtlarına dönmeleri için bir karar almıştı. Bunun dışında hükümet, geri dönmeye başlayan Ermenilere karşı iyi davranılması konusunda vilâyetleri uyarmış ve dönen Ermenilerin yol masraflarının ve iaşelerinin temin edilmesini istemişti.

Osmanlı Hükümeti tehcirden dönen Ermenilere ait olan eşyaların ve Müslümanlar nezdinde bulunan çocukların iadesinin temini için de çalışmıştır. Hukuk Müşavirliği, tehcirden sonra, 1 Şubat 1916'da kiliselerde bulunan tasvirler ve eşyanın ileride ait oldukları yerlere gönderilmek üzere muhafaza edilmeleri kararını almıştı. Osmanlı Hükümeti özellikle Paris Barış Konferansı'nın yapıldığı sırada Anadolu'da karışıklık çıkmamasına dikkat etmiş, Hıristiyan ahaliye kötü muamelede bulunulmamasını sık sık vilâyetlere bildirmişti. Ermeni Patrikhanesi'nin hükümet üzerindeki baskıları ve İtilaf Devletleri nezdindeki teşebbüsleri de bu davranışta etkili oldu.

Mütareke dönemi, hem Kafkasya'da hem de Anadolu'nun bütün bölgelerinde Ermenilere geniş fırsatlar doğurdu. Bu dönemdeki Ermeni mektupları, uluslararası alanda ve kendi içlerinde bu fırsatlardan yararlanmak için neler yapılması gerektiğini içermektedir.

5. Bölüm

Mektuplar

Mektup 1

Ermeni sorununun ıslahatlarla halledilmeye, İngiltere ve Rusya'nın bu konuda desteğinin istenmeye başlandığı tarihlerde, Ermeni dini liderleri farklı teşkilatlanmalar içerisine girmeye başlıyorlardı. Bu tarihlerde Maraş'ın Zeytun bölgesinde başlayan ayaklanmalar, ıslahat işini sekteye uğratacak nitelikteydi.

Sis Ermeni Patriği Başkâtibi Nerses Vartabet tarafından Zeytun ruhani liderlerine 13 Kasım 1878'de yazılıp Haçin Piskoposu ile gönderilen ve Zeytun'da hükümet tarafından ele geçirilen Ermenice mektubun tercümesi şöyleydi:

"Saygıdeğer Kirkor ve İshak Vartabet Efendilere,

Tarafınızdan birbiri ardına yapılan ihbarlar ve alınan bilgilere göre, Zeytun ahalisi üzerindeki son ümit ve beklentilerimiz, işitildiğine göre halktan bazılarının kendilerini ve şahsi çıkarlarını düşünmelerinden ötürü ne yazık ki boşa gitmiştir. Bütün Milet, şu üç kutsal kelimenin uygulamaya konulmasını bekliyor;

birlik, dirayet ve kahramanlık! İşte bu üç kutsal kelimede, atalarımızın ruhani liderler ile beraberce gerçekleştirdikleri övgüye değer çabalarını, gayretlerini, kahramanlıklarını, sayısız menkıbe ve faziletlerini, çokça çalışıp bu uğurda kendilerini feda etmelerini buluyoruz.

Bütün Zeytun Ermenileri, baba ve atalarımızın taşıdıkları yürek ve kana sahip çıkıp onların yollarından gitsinler ve icraatlarını uygulamaya girişsinler. Bunların uygulamaya geçirilmesi ise sadece ruhani görevlilerin teşvikleri ve etkili uyarıları ile hasıl olabilir. Yukarıda sözü edilen üç kutsal kelimeyi tekrar hatırlatırım: Umum birlik, övgüye değer dirayet ve kahramanlık.

Şu halde, Zeytun ahalisi, geçmiş nesillerden beri kazanmış olduğu cesaret şöhretini ve nam salan yiğitliğini bozmamalıdır. Çünkü kendileri cesur doğmuşlardır, cesur olmalıdırlar. Şahadet şerbetini içen büyük ataları gibi kendileri de kuvvet ve kahramanlıkla o yolda canlarını feda etmelidirler. Ancak iyi bilmelidirler ki acı kâseyi son damlasına kadar içecekler, yani idam fermanlarını kendi elleriyle imzalayacaklardır. Zeytun ahalisi, şahsi çıkarlarını gözeten birtakım kimselerin kurdukları tuzağa sakın düşmesinler. Gaye ve maksatları, sonu şerefli ve kendilerinden sonra hayırla anılacak izler bırakmak olmalıdır. Zeytun ahalisinin iyice bilmesi gerekir ki böyle bir fırsat ve olay beş yüz senede bir kere ortaya çıkar. Eğer onlar bu savunma fırsatını kaçırır ve kaybederlerse hiç şüphesiz, bütün Ermeni milletinin sonsuza kadar esarette ve perişan bir halde kalmalarına sebebiyet vermiş olacaklardır.

Zeytun halkı eski nesillerden beri Allah tarafından diğer milletlerin ve Batılı yabancı toplulukların yüreklerine korku salmış bir millettir. Şimdi bu heybetin gülünç bir duruma dönüşmesinden korkarız. Zeytun ahalisinin kendi haklı ve adil davasını korumak ve kollamak için ellerinde güçlü ve büyük imkanlar bulunmaktadır. Saygıdeğer patrik hazretleri de bu düşünce ve kanaattedir.

Hükümet memurlarının yaptıkları zulüm ve haksızlıkla birlikte yükledikleri dayanılmaz derecedeki ağır vergiler ve sayısız kanunsuzluklar Ermenilerin talep ve davalarını ortaya koymak ve savunmak için yeterli bir sebeptir. Ermeniler birlik, zekâ, dirayet ve yiğitlikle bu davayı sürdürmeye muktedir olduklarını bilmelidirler. Böylece meşru vasıtalarla hareket edilerek ayağa kalkılmasına rağmen, devlete isyan bayrağı açmış ve muhalefet etmiş görüntüsü verilmeden, kötü ve perişan durumunuza devletin şefkat ve merhametini davet etmiş olursunuz. Zeytun halkı özellikle şurasını iyi düşünmelidir ki, yüce Allah daima mazlumların rica ve yakarışlarını kabul eder. O'nun bine karşı bir kişinin, on bine karşı iki kişinin galip gelmesini sağlamaya gücü yeter. Allah, daima kendisinden korkan ve istediklerini yerine getiren kullarına yardımcı olur. Şu halde Allah'a tevekkül edip sığınarak kutsal birlik, zekâ, dirayet, yiğitlik ve cesaretle işe girişsinler.

İşte, baştan sona kadar uyarı ve tavsiyelerimiz bundan ibarettir! Saygıdeğer Rahip Derkazar, Sorenyan Nazar ve Şuruyan Kazar ağalar, emin ve işgörür olmaları, millet ve vatan sevgileri sebebiyle kendilerine bildirdiklerimizin ruhunu ve manasını gizli bir şekilde gerekenlere anlatmalıdırlar. Ayrıca vatanını ve milletini seven, diğer çalışkan kişiler aracılığıyla Ermeni halkı teşvik edilerek çalışmalara başlanabilir. Son olarak, yaratılışlarındaki güzel huylar ve vatanseverlik duygularıyla bu fırsat döneminde ellerinden geldiğince çaba sarf edeceklerini kuvvetle ümit etmekteyim. 13 Kasım 1878

Her zaman duacınız. N. V. M."[69]

69 BOA. Y.PRK. UM., 1/66.

Mektup 2

Patrik Vekili Mateos İzmirliyan'ın 11 Mayıs 1879 tarihli, ıslahatların gerçekleşmesi için nasıl çalışılacağını anlatan, Ergani Ermeni Murahhası Ohannes'e gönderdiği mektup:

"Hürmetli birader,

Aşağıda zikrolunan mühim talimatları, ıslahat komisyonunun kararı ve yüce patrikin rızası mucibince ve layıkı üzere uygulamaya koyduk. Nitekim bütün murahhashanelere (dini temsilciliklere) öyle senetler gönderdik. Onun mealini, dikkat nazarıyla bütün kilise üyelerine ve millet komisyonuna tebliğini istirham ile onun her bir noktasının icrasına dikkat edip tarafınızdan dahi her zaman nezaret ediniz.

Birincisi: Milletler şu anda Ermenistan içinde yapılan zulümlerin kaldırılmasını ve ıslahat meselesini -ki bu mesele "Ermenistan Meselesidir"- ele almıştır. Çünkü cümle milletlerin borcudur. Ve şu madde ile meşgul olsunlar, yalnız, fikirlerini o maddeye feda etsinler. Her bir meseleyi terk ederek tebeddülatı (tantanalar) çıkararak, olabilir ki milletlerin ittifakı bozulur ve bu yüzden de Ermenistan meselesine zarar gelir, lâkin şahsi mücadele teşebbüsleri büsbütün lâzımdır. Din ayırımı meselesi hakkında, Katolik, Protestan ve Rum milletlerimize hiçbir defa meydan vermemeli, hepsi Ermeni milletinin namıyla Ermenistan meselesi için ittifak etmelidir.

İkincisi: Kasaba ve köylerde birer murahhaslık (dini temsilcilik) lâzımdır. Mekteplere fevkalade dikkat eylesin. Birçok memleketlerde görünüyor ki dikkat edilmiş ve edilmektedir ve her nerede ileri götürülmemiş ise lâzımdır. Şimdiden hiç değilse kiliselerin avlusunda kasabaların kız ve erkek çocuklarını toplayarak derhal münasip bir muallim tedariki, mümkün olmazsa, hiç değil ise papaza teslim ederek, onlara okuyup yazma ve

Mektup 2'nin orijinal metni.

hesap öğretsin. Ta ki mümkün olsa hususi mektep hocası tedarik eylemek bundan başka (Hırboluğa) vasıl olanlara Pazar ve yortu günleri okuyup yazmak ve hesap öğretmek lâzımdır.

Üçüncüsü: Avrupa hükümetleri muhtelif şehirlerde konsolosluklar kurmaktadırlar. Her yerin millet meclisi ve ruhani reisleri onlara vizite vermeli, hürmet etmeli ve kendilerine kederli maddeyi hakikatle beyan eylemeli ve her zaman onlar ile görüşmelidir. Öyle ki meselemiz ecnebi ağızlardan ecnebi sözlükler ile meydana çıkmasın. Terbiyeli Avrupa din farkı bilmez ve hiçbir hükümet, diyanet nazarıyla kendi muhafazasını icra etmez. Ancak onlar terbiye namına hazırdırlar. Ermenistan Hıristiyanlarının kederlerine ve bunların tedbirine yardım etmeli. Berlin Muahedesi'nin altmış birinci maddesinin kuvvetiyle asıl mesele, nüfus çoğunluğu ve liyakat üzerinedir. Zaten bizimdir. O ekseriyete gayret edelim. Liyakat, çalışkanlık, güç ve tahsil birdir. Islahata ve emniyete istekli olduğumuzu gösterelim.

Dördüncüsü: Avrupalı seyyahlara daima tesadüf ederler ve bundan böyle daha çok tesadüf edecekler, her nerede tesadüf ederlerse onlara hürmet etmek lâzımdır. Ermenilerin misafirperverlikleri gereğince onlara yardım etmek, antikalar toplamalarına, Ermenistan'ın şimdiki haline dair onların bilgi elde etmelerine yardım edilmelidir. Gerçek halin beyan ve tedavisini istirham eylemek her bir kasabanın papazları millet meclislerine bu gibi tembihler vermeli ki çalışsınlar. O gibi seyyahların hastalıklarına ve kaza meydana geldiğinde Hıristiyan ve edip insan gibi hürmet ve insaniyet-perverliği icra eylesinler. Bilirsiniz ki bu nasihate hacet yoktur. Adi Ermeni köylerimiz bile hatta ilim ve fenden habersiz olanlar bilirler ve güçlüğünden alışmışlardır. Bu gibi hizmetler Hıristiyanlık ve insaniyet vazifesinden olduğu bilinir. Avrupalı Hıristiyanlara hürmet vazifesini icra eylemeye hükümet bile tereddüt göstermez. Binaenaleyh Ermenilerimize dahi o vazifeyi açıkça icra etmeye bir mani kalmaz. Eğer bu husustan dolayı yokluk yahut zulüm olursa millet meclisine

müracaat eylemek lâzımdır. Lüzumunda yakın konsoloslara malumat vermek, buna dair meydana gelen her çeşit muameleyi bir an evvel patrikhaneye bildirmek lâzımdır.

İtimat ederiz ki bu dört talimatı tamamen icra etmeye gayret edersiniz ve özel suretle dikkatle yazarsınız. 11 Mayıs 1879.

Patrik Vekili Mateos İzmirliyan"[70]

Mektup 3

Zeytun'da Fırnıs Manastırı Piskoposu Nikoghos Efendi tarafından 26 Ekim 1879'da Zeytun ileri gelenlerine yazılıp hükümetçe ele geçirilen Ermenice mektup:

"Zeytun ileri gelenleri ve saygıdeğer ağalarına selam olsun!

Zeytun ahalisi devlete asla asi değildir. Ancak öteden beri ödemekle yükümlü oldukları vergilerini verecekler ve Ermeni Hükümeti'nin idaresi zamanında olduğu gibi seçim hakları kendilerine ait olacaktır. Bu hakları inkârın mümkün olmadığını iyi bildiğiniz sürece bu konuda daha fazla açıklamada bulunmaya gerek yoktur. Patrikhane vasıtasıyla talep olunan bu haklar, gerek Babıâli ve gerekse altı büyük devlete duyurulmuştur. Zeytun'un sınırları harita ile belirlenmiştir. Nesiller boyu sahip olduğumuz bu kanuni haklara aykırı olarak bazı Osmanlı askerlerinin Zeytun'a girip ahali ve ileri gelenlere işitilmemiş derecede kötü muamelelerde bulunmaları sebebiyle çok üzgünüm. Hâlbuki bunların Zeytun'a girmeye asla izinleri yoktu. Şimdi bu kargaşanın giderilmesi için bugünkü günde silah kuşananlar arasında bulunuyoruz. Ey Allah'ı sevenler, ya özgür ve bağımsız yaşarız ya da özgür ve bağımsız ölürüz.

70 BOA. Y. Mtv. 140/60.

Mezar taşları üzerinde bizim için 'ölmemiş' namını kazırlar. Bu, her insan için yerine getirilmesi gereken mukaddes bir görevdir. Bu yüzden sizleri teşvik ediyorum. Bütün hazırlıklarınızı tamamlayarak bizlere katılmalısınız. İnşallah sonucu hayır ve kurtuluş olur. 26 Ekim 1879.

Fırnıs Metropolidi Nikoghos"[71]

Mektup 4

Zeytun'da eşkıya reisi Babek ve yandaşları tarafından Halep'te İngiliz konsolosuna yazılıp Maraş Mutasarrıflığı Vekâleti'nde bulunan Fırka-i Islahiye Kumandanı Mirliva Mazhar Paşa tarafından ele geçirilen ve 12 Mart 1879'da Dahiliye Nezareti'ne sunulan Ermenice mektubun tercümesi:

"Halep'te İngiliz Konsolosu'na,

Zeytun'a keşfe gelen Konsolos Beyefendim,

Ayağınızın toprağına yüzlerimizi sürüp buradan oraya kadar ayaklarınızı öperiz. Bizim tutuklularımız için çalıştığınızı işittik, son derece memnun olduk. Mektubu aldık, manasını biliyor ve bekliyoruz. Sizinle beraber yaptığımız görüşmeyi gökte Allah, yerde biz biliriz. Serkis Piskopos'un tekkedeki odasında size verdiğimiz mazbatadan bir fayda göremedik, hâlâ gözlüyoruz. Bize emrettiğiniz gibi hareket ettik. Hem siz de biliyorsunuz ki emrinizden çıkmadık. Siz bize: "Ben buradan gittikten sonra eşkıyalar gelip tekkede rahatça otursun, dağlarda perişan olmasınlar. Bundan sonra hükümetten adam gelip eşkıyaları yakalamaya cesaret ederse karşı koyun ve bana bildirin ki ben

71 BOA. Y.PRK.UM., 1/66.

de başka yerlere ne şekilde karşı koyduğunuzu bildireyim" diye tembih ettin. Ancak Zeytun'dan dışarı çıkan adamımızı öldürüyorlar.

Bu mazbatanın cevabını acele bildiriniz. Ne şekilde hareket edelim? Fırnıs murahhasası ile Çolak Varcebet Efendi'nin yola çıktığını işittik. Eğer doğruysa bize bilgi veriniz ki, sevinelim. Mektubunuzda bizlere Hıristiyan kaymakam geleceğini ve hükümet memurlarının bizden olacağını okuduk. Ancak yeni duyduğumuza göre Müslüman memurlar gelecekmiş. Eğer bu doğruysa biz de ona göre hazırlıklarımızı yapalım. Daha önce olduğu gibi "kör" durumuna düşmeyelim ve sizin emriniz üzere yaşayalım, siz de çok yaşayınız. Tutuklularımızı derhal çıkarmanın bir çaresine bakınız. Ne masraf ederseniz kabulümüzdür. Biz hepimiz çevre köylerimizle beraber sizin milletinizdeniz. İnşallah sizin sayenizde bir iyilik görürüz ve siz buraya geldiğinizde şad oluruz. Biz de size duacıyız. Emretmiş olduğunuz gibi vekâleten gönderdiğiniz Patvili Efendi'ye hükümetten aldığımız silahları teslim ettik. Ancak bundan sonra Bertizli Müslümanlar Alabaşlı'da bir adamımıza saldırıp malını yağmaladılar. "Malını vereceğiz" diye tekrar mal sahibini çağırdılar. Mal sahibi malını almaya gittiğinde az bir mal verip yolladılar. Köprüde önüne çıkıp malı tekrar alıp kendisini öldürdüler. Kendilerine saldırmamamız için de köprüyü yaktılar. Yine Elbistan ve Maraş Köprüsü'nde bir adamımızı daha öldürdüler. Bizler önceki gibi mi hareket edelim, yoksa rahat mı duralım? Bize acele haber bildiriniz.

Biz bütün çevre köylerle beraber bu mazbatayı gönderdik."[72]

72 BOA. Y. PRK. UM. 1/66.

Mektup 5

İngiltere'de ıslahat ve Ermenilere yardım sürecini takip etmek için bazı Ermeni cemiyetleri kurulmaya başladı. Bu cemiyetler İngiltere kamuoyunda kendi seslerini duyurmak için aktif bir şekilde çalıştılar. Milletvekillerini ve İngiltere hükümetinin önde gelen isimlerini politikalarına çekmek için onlara acınacak mektuplar yazdılar. 1880'li yıllar itibariyle İngiltere kamuoyunda en faal çalışan Ermeni cemiyeti Londra'da kurulmuş olan ve başkanlığını Agop Agopyan'ın yaptığı Ermeni Vatanperver Komitası idi. Bu komitanın mektupları o sırada Ermenilerin ve İngilizlerin Türklere bakış açısını göstermektedir.

1881 yılı Ocak ayında Avam Kamarası'nda Ermeni sorunu ele alındığı zaman bazı İngiliz milletvekilleri Ermeniler lehine fikir beyan etmişti. Bunun üzerine Agop Agopyan (Hagopian), Earl Granville'e 11 Ocak 1881 tarihli şu mektubu gönderdi:

"Lordum,

Avam Kamarası'ndaki İngiliz-Türk konferansı üzerine yapılan görüşme sırasında Ermeni meselesiyle ilgili sözünüzü tekrar teminatınız ve Ermenistan'ı yönetenin Avrupalı olması gerektiğini hürmetle öne sürdüğünüz için İngiltere'de yaşayan Ermenilerin size teşekkürlerini sundukları mektuplarını ekte iletiyorum. Lordum, bu mektubun sizce kabul edileceğini ve bu önerinin Majesteleri'nin hükümetinin cömert desteğini göreceğini umuyorum. Agop Agopyan"

"İngiltere'deki Ermeni dostlarından Earl Granville'e

Lordum,

İngiliz-Türk Konferansı ile ilgili en son görüşmede, Ermeni meselesiyle ilgili yeniden teminatta bulunan sözlerinizden duy-

duğumuz sınırsız memnuniyeti İngiltere'de yaşayan Ermeniler olarak bildirmek isteriz.

Ermeni ulusunun diline, edebiyatına, sivil ve dini dokunulmazlıklarına karşı Türk hükümetinin yeni idari önlemler ve keyfi işlemlerle Ermenilere açıkça zulüm ettikleri böyle kritik bir konjonktürde ve kanunsuz kişilerce Ermenilere karşı işlenmiş suçlar ve baskılara ilişkin raporların varlığında, şiddetli acı ve fakirler arasında üzücü bir yokluğa sebep olan açlıkla daha ciddi bir boyuta varmış olan yokluğun varlığında ve sabırlı, çalışkan fakat talihsiz bir halkın üzerinde baskı yapan yüksek vergi uygulamasının varlığında, majestelerinin İstanbul'daki Sefiri Lord Dufferin'in Ermeni Sorunu ile ilgili bu en önemli anlaşmada etkisini ve enerjisini büyük ölçüde kullanacağına dair başbakanın teminat vereceğinin Ermenilerce bilinmesini onlar için teselli ve minnet meselesi kabul ediyoruz. Ayrıca umut verici duygularla biliyoruz ki, yirmi yıl önce Lord Dufferin Ermeni yönetiminin yeniden şekillendirilmesi için her zaman bir nevi örnek teşkil etmiş olan Lübnan siyasi sisteminin kurulmasında rol almıştır.

Majestelerinin mevcut hükümetince oluşturulmuş olan Avrupa ittifakı güçlü ve uyumlu kalırsa ve Türk hükümeti üzerinde baskı uygulamaya devam ederse, Ermenistan'a Berlin Anlaşması'nda bahsi geçen mahallî ihtiyaçlara uygun bir sistemin sağlanması ve sakinlerinin hayatlarını, mallarını ve refahını garanti edecek bir sistemi kesinleştirme şansı olabilir.

Aynı zamanda, inancımızı ifade etmek isteriz ki, Ermeni yönetiminin başına bir Avrupalı yerine bir Müslüman (Muhammed'in ümmetinden biri) atanırsa, nasıl bir yönetim uygularsa uygulasın, dininin bir gereği olarak Muhammetçi teokrasinin aracısı olacaktır ki bu durumda Ermenistan yönetimi Büyük Güçlerin kendisine bahşetmek istediği tarafsız karakteri taşıyamaz.

Lordum, bu konunun majestelerinin hükümetince dikkate alınacağını umuyorum."[73]

73 *British Documents On Ottoman Armenians*, ed. Bilal Şimşir, Vol. II (1880-1890), Ankara, 1989, Belge No: 78, s. 246-247.

Mektup 6

İngiltere'deki Ermeni Vatanperver Komitası, Anadolu'dan geldiği ifade edilen mektupları da İngiliz yöneticilerine iletiyor, onların dini ve insani duygularını harekete geçirmeye çalışıyordu. Bu mektup, Avrupa devletlerinin yöneticilerine, Ermenilerin nasıl propaganda yaptığını, Hıristiyanlığın nasıl kullanıldığını açıkça gösteriyor:

"Agopyan'dan Salisburg Markı'na;

Lordum,

Ermenistan'ın Van bölgesinden bana gönderilmiş olup, Büyük Britanya Hükümeti ve halkına seslenen ekteki çağrıyı Ermeni Vatanperver Komitası'nın isteği üzerine size iletiyorum. Orijinal evrak Ermenice yazılmış olup, 31 Ocak 1888 tarihlidir. Bana 7'sinde ulaştı. Bunu gönderen kişiyi eğitimli ve şerefli biri olarak tanıyorum. Bu kişi, mektubun güvenilir bir kaynaktan geldiğini ve Ermenistan'daki tahammül edilemez durumlara şahit olduğunu temin ediyor. Mektup teröristlerin imzasını taşımıyor.

Ermeni Vatanperver Komitası Başkanı Agop Agopyan"

"Ermenistan'ın Haykırışı Van, 19 Ocak 1888.

Agopyan'a;

İyi biliniyor ki Berlin Kongresi'nce öngörülen ve imzalanan antlaşmanın 61. maddesi gereğince Hıristiyan tebaanın durumunu iyileştirmek ve ülkelerinde önemli ıslahatlar yapmaları için Türk hükümetine özel bir yükümlülük verildi. Anlaşmanın imzalanmasından evvel Türk Hükümeti, tebaası olan uluslara baskı uygulamış olsa da, onlara zaman zaman merhamet ve insanlık gösterdi.

Anlaşmanın imzalanmasından sonra kuşkusuz Avrupa'nın Büyük Güçleri'ne olan itaatinden dolayı baskılarını bir süre için azalttı ki, Büyük Güçler onun yönetme görevini üstlenmişlerdi. Kıbrıs Konferansı ile Türkiye'nin üstlenmiş olduğu yükümlülükleri belirtmiş ve bu yükümlülüklerin yerine getirileceğini dünyaya garanti etmiş olan güçlü Büyük Britanya İmparatorluğu'na olan itaati çok daha fazla idi. Fakat yıllar geçtikçe, tek bir Avrupa gücü, hatta Büyük Britanya bile Doğu'nun talihsiz Hıristiyanlarının durumlarını iyileştirmekle ilgilenmezlerse, Türk Hükümeti, Hıristiyanlara dair verdiği sözlerden hiçbirini yerine getirmemekle ve iyi hatırlanan eski Sultanların fermanlarla sağladığı dini dokunulmazlıklarından onları mahrum etmekle kalmaz, aynı zamanda yenilenmiş bir cesaretle baskılarını daha da artırır, merhametsiz ve korkusuzca, Bütün Avrupa'ya, hatta Büyük Britanya'ya ihanet eder.

Doğu'nun Hıristiyanları Batı'nın Hıristiyanlarının insancıllığına güveniyorlar, fakat yazık ki her zaman terk edilmiş ve hayal kırıklığına uğratılmış olarak kalıyorlar. Mesela hiç kimse, Ermeni ulusunun durumu nedir sormaz, o tarihi halk ki özellikle Haçlı Seferleri döneminde olmak üzere başından beri Hıristiyanlığın ve medeniyetin gayretli savunucusu olarak ayakta durmuştur.

Savaş, para değerinin düşmesi, açlık, ticari durgunluk Ermeni halkını çoktan sefaletin son düzeyine düşürdü ki halk, günlük gıdasını zar zor ediniyor. Fakat Türk Hükümeti, toprakları altında gömülü olan bitmez tükenmez hazinelerinden faydalanabilmek için önlemler almak ve yoksul tebaanın durumunu düzeltmek yerine, halka yeni vergiler yüklüyor ve o vergileri acımasız yollarla topluyor. Her bir Ermeni köyü, aşırı sefaletine rağmen, çok sayıda vergi toplayıcı memura neredeyse günlük yiyecek sağlamak zorundalar ki bu kişiler karşılığında köy sakinlerine insanlıkça duyulmamış muamelelerde bulunuyorlar. Ermeni köylüsü, derece derece olmak üzere öyle toprak kanunlarına, öyle ağır vergilere tâbi ki, daha fazla katlanamayarak ya

öküzünü, sabanını, evini ve tarlalarını satıp gitmek zorunda ya da iş arayışı ile uzak vilayetlere giderek asla geri dönememek mecburiyetinde, ya hep birlikte göç etmek zorunda ya da çocuklarının elinden tutup kapı kapı gezerek dilenmek zorundadır. Bu politika yüzünden Vasbouragard'ın (Van vilayeti) birçok güneydoğu ve doğu bölümlerinin Hıristiyan nüfusu azaldı ve onların yerini Kürtler, Yezidiler, Türkler aldı.

Hatta Türklerin eğitim masrafları bile Ermenilerin ödediği vergilerle karşılanıyor. Çünkü hükümet bütün tebaa için ortak okullar açmak bahanesi altında mevcut ağır vergilerine ekleme yaptı, ama ödenek şu an sadece Müslüman okullarıyla sınırlı. Ermeniler, maddi fedakârlıklarda bulunmayı adet edinmiş iken, bu şekilde en zengin Türkler, çocuklarına ücretsiz eğitim alıyorlar. Fakat bu da yeterli değil, okullar açıp bize terakkinin yollarını açmak yerine, hükümet büyük engeller çıkarıyor, birçok okulumuzu kapatıyor, gereksiz ve ağır baskılar uyguluyor.

Nasıl ki Türkiye'nin gözünde Ermeni, bir köle ve hizmetçi ise Kürt her zaman onun meşru ve sevgili oğlu olarak görülüyor. Kürt için, ne bir kanun ne de vergiler, sınırlama, hatta ne de düzenli askerlik görevi var. Şu anda, tam da bu sebepten dolayı, bu barbar ve vahşi halk öyle cesaretlendirildi ki yok ediyor, çalıyor, öldürüyor, yakıyor, fakat her zaman cezasız kalıyor ve herhangi bir itirazda bulunulduğu zaman da hükümet, masum ve kendini korumaya çalışan insanları hep birlikte asiler ve katiller olarak yıllarca hapse mahkûm ederek hayatlarını mahvediyor.

Çok sık sayısız soygunlar ve korkunç zulümler oluyor fakat hükümet kasti olarak kör ve sağır. Çünkü bunlar, çoğu zaman kendi memurları tarafından işleniyor. Zoraki evlenmeler, Müslümanlığa zorunlu geçişler ve diğer bin bir çarpıklıklar her zaman ve her yerde yaygın. Fakat kim duyuyor? Kim merhamet eli uzatıyor? Tek kelimeyle, sivil haklar, adalet ve düzen, sükûnet veda etti ve Türkiye'ye tâbi olan Ermeniler topraklarını terk etti.

Fark gözetmeden, en düşüğünden en yükseğine, memurlar arasında yozlaşma hüküm sürüyor ve bu, bir kanun haline geldi. Her yetkili, hatta valinin kendisi, ancak büyük rüşvetlerle yetkisini merkezi yönetimden alıyor. Bunlar bütün dikkatlerini, ülkeyi zengin ve düzenli hale getirmeye adamayı değil, dikkatlerini soymaya, insanların işlerinin meyveleriyle kendi cüzdanlarını doldurmaya adamayı görevleri biliyorlar: Kısacası, koyunu kırptıktan sonra, kanını da emmeye çalışıyorlar. İşte tam da bu nedenle, bütün yolsuzluklar özgürce işlenebiliyor, fakat hükümet bunlara her zaman gözlerini kapıyor.

Davalardan rüşvet edinmek amacıyla, davalar çeşitli mahkemelerde uzatılıyor, çok uzun zaman boyunca kararlaştırılmamış kalıyor ve çoğunlukla en büyük rüşveti veren tarafın lehinde adil olmayan kararlar alınıyor. Yapılan adaletsizliği protesto etmeye cüret edecek olanın vay haline! Bu, bir suç kabul edilerek ömür boyu hapisle ya da daimi sürgünle cezalandırılır. Kamu bildirisi düzenlemek kesinlikle yasak. Basının ağzı o derece tıkalı ki, pohpohlama dışında hiçbir şey yayımlayamıyor. Sonuç olarak, her yolsuzluk gizli kalıyor.

Aşağıdaki, katlanılmaz acı ve zulümlerimize bir eklenti:

Türk Hükümeti insanlara baskı uygulamanın yeni yöntemlerini keşfetmekten özel bir zevk duyuyor. Tamamen yersiz şüphelerle, devrimin izlerini bulmak için çok sayıda kişinin evi aranıyor.

Küçük düşürücü şeyler ve iftiralar, şeref ve yetkilerle ödüllendiriliyor. Çok sayıda genç adam, süresi belirsiz olarak sürgün edildi ve onların savunmasız ve yardımdan yoksun aileleri korkunç sefalete düştü. Hapishaneler sayısız Ermeni ile doldu (birçoğu din adamı), hepsi dayanağı olmayan sebeplerle tutuklandı. Bu mutsuz insanların sebepsiz yere maruz kaldığı acı veren eziyetleri duymaya veya görmeye kimin kalbi dayanabilir? Bazıları kırk saatten fazla susuz ve yiyeceksiz tutuldu; elleri, ayakları ve boyunları zincirlenmiş, duvarda çarmıha gerilmiş, nemli, soğuk

ve karanlık yer altı hücresinde. Nasıl barbarca bir gaddarlık, kutsal Hıristiyan dinine karşı, nasıl duyulmamış bir alçaklık?

Eğer öyle çarmıha gerilmiş şekilde birkaç saat daha fazla tutulsalardı, bu mutsuz genç adamlar (bir tanesi din adamıydı) kuşkusuz son nefeslerini vermiş olacaklardı, çünkü öldükleri sanılarak yere indirildiklerinde, onlar çoktan bedbaht, tutuk ve bilinçsiz haldeydiler. Bunlar, diğer birçoğu ile birlikte şu an bile korumasız, ıztırap içinde, dini teselli ve rahattan mahrum hapishanelerde harcanıyorlar. Aileleri, insan merhameti ve adaletinden umudu kesmiş, tanrının ihsanına umut bağladılar.

Evlerin aranması görevi, kafasız ve vahşi polis şeflerine emanet ediliyor ki, Ermenilere karşı nefret ve intikam barındıran bu kişiler, bütün kişisel garezlerinin acısını çıkarmak, çok sayıda masum kişiyi hak etmedikleri işkenceye göndermek, aramalar sırasında çeşitli soygun ve hırsızlıklar işlemek için mükemmel bir fırsat buldular.

Bu yetkililerin vicdansızca, kutlu Varaka Manastır'ımızda aramalar sırasında haçlarımızı kirli elleriyle kaldırıp, İncillerimiz ve yüzlerce yıllık kutsal emanetlerimiz ile birlikte yere döktüklerini ve hatta altında gömülü silahlar bulma umuduyla ibadethanelerin mihraplarını yıkmaya kadar gittiklerini görürken artan öfkesine kim engel olabilir?

Ermeni halkı bütün haklarından mahrum, gerçek teselliyi kutsal dinlerinde arıyorlar, fakat dinlerini yaşadıklarında zalimlik ve küçümsemeyle muamele görüyorlar, buna daha fazla katlanmak onlar için imkânsız. Bu, günden güne daha da kötüye giden durumumuzun kısa bir özeti. Kısaca yazdığımız şey, Ermenilerce katlanılan zulümlerin yüzüncü parçasını oluşturuyor.

Büyük Britanya daha fazla sessiz kalsın mı? Kuzeydeki ayıyı örnek alarak kurnaz ve despotik politikasında onu da geçen bu despotik hükümetin ellerini zapt etmeyecek mi? Ermenistan'ın Hıristiyan halkı savunmasız ve masum bir kuzu gibi, aç bir

kurdun gazabına gönderilmiş, tanrının ve Batı'daki kardeşlerinin merhametine itimat ederek, sabırsızca bekliyor. Bizim talihimiz ne olacak?

Ey siz Büyük Albion'un (İngiltere'nin) çocukları, mutsuz Ermenistan halkı yerinde olsaydınız siz ne yapardınız ya da ne hissederdiniz? Titreyen ellerinizi insanlığa açıp merhamet istemez miydiniz? İnsan sevmenin aşkına, çarmıha gerilen, mutsuz Ermenistan ve Hıristiyan merhametliği adına şanlı imparatorluğunuz ayaklarında yardım şimdi bekliyor.

Ermeni ulusunun, Büyük Britanya'dan büyük şeyler istemeye hakkı var. Çünkü Büyük Britanya'nın dünyanın birçok yerinde Hıristiyanların savunucusu olarak öne çıktığını gördü. Esasında, haykırışımızın kalplerinizde bir yankı olarak kalmayacağı ve insancıl İngiltere hükümetinin mutsuz Ermeni halkını bu sefil ve katlanılmaz devletten kurtarmak için yardım elini uzatmakta gecikmeyeceği konusunda umudumuz büyük."[74]

Mektup 7

Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin durumu hakkında Ermeni komitası tarafından Lord Salisbury'ye verilen mektuplar dışında Agopyan tarafından gazetelere gönderilen mektuplar da dikkat çekici sayıda idi. Hemen hemen her hafta Ermenilerle ilgili bir mektup *The Times* gazetesinde, *Daily News*'te yayınlanıyordu. Sadece İngiliz gazeteleri değil Avrupanın diğer ülkelerindeki ve Amerika'daki gazeteler de aynı haberlerle ve mektuplarla dolu idi. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın sonunda tam bir propaganda çemberi altında idi. Osmanlı Hariciye Nezareti bütün bu gelişmeleri yakından takip ediyor, ancak bunlara gücü oranında karşılık verebiliyordu.

---

74 *British Documents On Ottoman Armenians*, Vol. II (1880-1890), Belge No: 276, s. 546-550.

Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 3 Nisan 1888 tarihli telgrafta, "*The Times* gazetesi, Londra'daki Ermeni Komitası tarafından Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin durumu hakkında dikkatlerini çekmek için Lord Salisbury'ye verilen layiha metnini bugünkü sayısında yayınlamıştır. Tutuklandıkları ve haklarında yolsuzluk işlemi yapıldığı iddia edilen birçok kişinin ismini gösteren bir liste de layihaya eklenmiştir. Yarınki posta ile tarafınıza bu konuya ilişkin bir yazı göndereceğim" deniyor, olaylarla ilgili gazete yazılarının takip edildiği ifade ediliyordu.[75]

Agopyan liderliğindeki Ermeni Vatanperver Komitası tarafından İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'ye 15 Mart 1888'de gönderilen ve Osmanlı Devleti'ni, Berlin Anlaşması'nda kabul ettiği ıslahatları uygulamakta geciktirmekle suçlayan mektup:

"İngiltere Hükümeti Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'ye

Bizler, komita olarak Londra'da oturan Ermeniler adına Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi gereğince Ermeni milletine verilmesi gereken imtiyazlar ile yapılması planlanan ıslahatın, Babıâli tarafından geciktirilmesinden dolayı defalarca gerek komita, gerekse başkanımız Mösyö Karabet Agopyan aracılığıyla İngiltere Hükümeti'ne müracaatta bulunduk. Bu defa da tarafınızdan destek göreceğimizden emin olduğumuz için aşağıdaki açıklamaları yapıyoruz:

Osmanlı Hükümeti'nin, geçen bir buçuk yıl içerisinde Ermenistan'daki sert ve acımasız hareket ve tavırları, İngiltere Devleti'nin İstanbul Büyükelçiliği'nin -Ermenilerin ne söz konusu hükümete ne de Berlin Antlaşması'nı imzalayan diğer

75 BOA. HR. SYS. 2822/32.

hükümetlere şikayetleri olmaksızın- Babıâli'ye yapmaya memur olduğu uyarıların ne derece önem taşıdığını ve Ermeni milleti hakkında ne kadar faydalı olduğunu ispatlamaya yeter.

İngiltere Hükümeti'nin yaptığımız müracaatlar üzerine geciken ıslahatlara dair verdiği notanın olumlu bir şekilde sonuçlanması ve Osmanlı Hükümeti'nin gerek Avrupa ve gerekse kendi halkının bir kısmı için yerine getireceği anlaşma şartlarının tamamen uygulama alanına konulması konusunda Sir Edward Thornton'un İstanbul'da bırakılmasında bir dereceye kadar umutlanmıştık.

Sir William White'ın, hükümet aleyhine karışıklık çıkartıp cinayet işlemekle suçlanan Ermenilerin yakalanmaları ve uzun süre hapishanelerde tutuklanmalarından dolayı Babıâli'ye son olarak yaptığı başvuru, hem faydasız olmadığını hem de İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi ile Osmanlı ülkesindeki diğer memurlarının Ermeni milletinin bahtsız durumuna kayıtsız kalmadığını ispat etmesi açısından bizim için son derece memnuniyet verici olmuştur.

Ermeni milletinin Osmanlı Hükümeti'nin ilgi ve merhametini uyandırmak üzere her türlü vasıtaya başvurduğuna bütünüyle inanıyoruz. Ancak bu konuda harcanan çabalar sonuçsuz kalmıştır. Osmanlı Hükümeti'ni razı etmeye kafa yoran şu anki patrik, yönetimine bırakılan milletinin medenî ve dinî hak ve imtiyazlarının ayaklar altına alındığını, kendi iktidar ve nüfuzunun idarî bakımdan bile tartışılır bir hale geldiğini, Patrikhane'nin sanki yokmuş hükmüne girdiğini görecek kadar uzun yaşamıştır.

Genel olarak Ermeni milletinin Padişah'a itaat ve samimiyetle bağlı kalmalarının ülkemizin çıkarlarına son derece hizmet edeceğine kuvvetle inanıyoruz. Bununla beraber Osmanlı Hükümeti'nin 1878 yılında Ermenistan'da yapılmasını üzerine aldığı ıslahatın geciktirilmesi ve bu konuda bir şey söyle-

meye veya yazıp yayınlamaya cüret eden Ermenilerin haksız yere, şiddetle cezalandırılmaları, kilise ve manastırlarda silah ve zahire bulundurulduğu gerekçesiyle aranıp teftiş edilmesi ve bu aramalar sırasında mihrap ve mabetlerin askerler tarafından tahrip edilmesi, haç, İncil ve kutsal eserler gibi Ermeni milletinin gözünde en mukaddes değerlerin incitilmesi, sözde muzır ve yasak olan kitap ve mektupları çıkarmak üzere evlere ansızın girilip arama yapılması, Ermeni milleti tarafından Berlin Kongresi'ne gönderilen eski Patrik Kırımyan Efendi'nin bile bu muamelelerden kurtulamaması, son olarak da Müslüman mahkeme heyetinin Ermeni kilisesinin evlenme kanununu hükümsüz bırakıp çok eşlilik kuralını Hıristiyanlığa sıkı sıkıya bağlı bir millet içinde meşru bir hale getirmeye çalışması gibi durumların Ermeni milletinin büyük bir kısmının Padişah'a olan bağlılık ve itaatini bozabileceğinden korkuyoruz.

İngiltere Hükümeti'nin de kabul edip bildiği gibi Ermenistan Hıristiyan halkının refah ve mutluluğu, sadece Berlin Antlaşması'nın belirlediği mahallî ve idarî ıslahatın cidden ortaya konulmasına bağlıdır. Ancak bu ıslahatın geciktirilmesinin Avrupa'da kötü etki uyandıracağına ve Ermenistan ile Anadolu vilayetlerinin sürekli korku içerisinde bulunmalarına sebep olacağına inanıyoruz.

Ermeniler yaratılış olarak barışa eğilimli ve kanunlara itaatkâr bir millettir. Osmanlı tebaası olarak kalmayı kuvvetle arzu ederler. Kendilerine çok eziyette bulunulmuş ise de en sadık dostları olan İngiltere Devleti'nin ve Berlin Antlaşması'nı imzalayan diğer devletlerin himayelerine ve davalarında haklı olmalarına dayanarak sabır ve dikkat dairesinden dışarı çıkmamışlardır. Fakat Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının üzerinden birçok yıl geçtiği için şimdilik bu milletin ümitsizliğe kapılmasında şaşılacak bir şey olmadığı ortadadır. Bununla beraber bunca zamandır verilmiş bir söz olarak kalan ıslahat, Babıâli tarafından geciktirilmeden yapılmaya başlanırsa üzüntü ve gevşeklik

halindeki ülkenin tekrar huzur ve güvene kavuşacağını ümit ediyoruz.

Ermenistan'ın huzur ve güvenini sağlayacak durumların tamamını en iyi şekilde bilen ekselanslarının bunları ve diğer güçlü gerekçeleri ortaya koyarak gerek Ermenistan ve gerekse bütün Osmanlı Devleti'ne kurtuluş ve mutluluk getirecek güzel bir sonuç alınması için Osmanlı Hükümeti'ne başvuracaklarına eminiz.

Londra'da Ermeni Vatanperver Komitası
Onur Üyesi Mösyö James Bryce İngiltere Parlamento Üyesi
Mösyö F.W. Chesson, Yerlileri Koruma Derneği Sekreteri
Başkan Mösyö K. Agopyan
Sekreter Mösyö M. Sevasly (Hukuk Uzmanı)
Veznedar Petrus Aganoor."[76]

Mektup 8

Agopyan, çalışmalarına halkın desteğini çekebilmek için 27 Mart 1888'de açık bir mektup yayınlıyor ve Londra'daki Ermeni Vatanperver Komitası'nın kuruluş gayelerini şöyle açıklıyordu:

"Aziz Vatandaş,

Londra'daki Ermeni Vatanperver Komitası'nı yeniden kurmak gereği çoktan beri hissedilmekte idi. Fransa, Bulgaristan, Mısır ve Kıbrıs'ta düzenli bir şekilde kurulan komitalar bulunduğu halde Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinin hükmünün yerine getirilmesi için en fazla gayret gösteren İngiltere'de düzenli bir komita kurulmamıştı.

76 BOA. HR. SYS. 2822/33.

Bu durum çıkarlarımız açısından çok sakıncalı idi. Gayretli başkanımız Mösyö Agopyan, gerek hükümet nezdinde girişimlerde bulunmak gerekse Londra basınında Ermeni Meselesi hakkında makaleler yayınlamak tarzında veya başka şekillerde isteklerimizi desteklemek konusunda yalnız bırakılmıştı. Şimdi artık Londra'da Ermeni Vatanperver Komitası'nın kurulduğunu haber verebiliriz. Bu komitayı oluşturan kişilerin isimleri yukarıda yazılıdır. Komitada zulme uğrayan toplumlar lehinde birçok çaba ve gayreti görülmüş olan Mösyö Chesson, Rahip Mösyö Malcolm McColl ve Ermenistan'a olan sevgisiyle tanınan James Bryce gibi üç İngiliz'in isimleri görülecektir. Biz yalnız başımıza kalmak istemiyoruz. Asil duygulara sahip ve bu yolda cömertçe hizmet gösteren saygın İngilizleri çalışmalarımıza ortak ederek komitamızın amacını geliştirmeyi düşünüyoruz.

Daha da ileri gitmeye kararlıyız. Ermenistan meselesine önem veren ve siyasi, ticari ve dini çevrelere mensup, tanınmış kişileri içine alan büyük bir cemiyet kurmak arzusundayız. Bunların isimlerini uygun bir zamanda bildireceğiz. Komitamız bu şekilde genişletilerek şimdiye kadar izlenen yoldan daha katılımlı bir hareket tarzı benimsenecektir. Hükümet nezdinde girişimlerde bulunmanın dışında Ermenistan meselesini ve milletimizin şikayetlerini İngiliz topraklarında yaymak üzere miting ve konferanslar düzenlenecektir.

Bu ortaklığın güzel bir şekilde işlemesi için bütün iyi niyet sahiplerinden yardım istiyoruz. Bu kadar vatanperverce bir iş yaygınlaştırılmalıdır. Avrupa ve özellikle de İngiltere'ye milli düşüncelerimizden bir zerresini dahi kaybetmediğimizi gösterelim. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesiyle resmen söz verilen ıslahata layık olduğumuzu uygarlık dünyasına ispatlayalım. Fakat ilgisiz kalmayalım. Çünkü sessizliğimiz yanlış bir şekilde yorumlanarak mevcut durumdan hoşnut olduğumuza delil gösterilir.

Sonuç olarak, istediğimiz şey haklı ve meşrudur. Osmanlı Devleti Berlin Anlaşması'yla bir yükümlülük altına girmiştir. Bu

antlaşmanın bütünüyle yerine getirilmesi için meşru metodlarla çalışmaktan kaçınmak vatanperverliğin şanına yakışmaz.

Başkan Agopyan 25, Chesilton Road

Veznedar Petrus Aganoor 32, Great St. Helen's

Sekreter M. Sevasly 11, Upper Bedford Place, Russel Meydanı".[77]

Mektup 9

Avrupa'da aktif olarak propaganda ve teşkilat işleri ile uğraşan Ermeni liderlerden biri de 1885 yılında Van'da Armenekan Partisi'nin kurucusu olan M. Portakalyan'dı. Onun faaliyetlerini ve düşüncelerini arkadaşlarına yazdığı mektuplardan anlayabilmekteyiz:

"M. Portakalyan'dan Kulaksızyan'a Londra, 25 Nisan 1889

Sevgili arkadaşım,

Buraya dün vardım ve beni M. H. Sevaslian karşıladı. Bu karşılama sayesinde Londra gibi kalabalık bir şehirde karşılaşabileceğim zorluklardan sakınabildim.

Sizin ve diğerlerinin adresini kendisine verdim ve size yeni bulacağınız bir gazete gönderdi. Bu gazete İngiliz, İtalyan ve Fransız çevrelerde büyük bir ün kazanmış olup, Ermeni sorununun ele alınacağına dair umuda yer var. Sizi daha fazla umutlandırması için keşke gazetenin ilk sayılarını okuyabilseniz. Komitanız için bir ilerleme işareti olarak göstermiş olduğunuz çaba sizi ileriye taşımamı sağladı ve ilerleme kaydedileceğine inanmam için sebebim var. Ermenistan gazetesinde Van'dan bahseden ve beni ilgilendiren birkaç parça haber içeren bir makale okudum.

77 BOA. HR. SYS. 2822/33.

Bu makalenin hiçbir imzası olmamasına rağmen, bunu yazanın siz olduğunuzu anlamam uzun sürmedi.

Van sakinlerinin son durumu ile ilgili bizi bilgilendirmeniz çok gerekli ki, bunu yolcular aracılığıyla yapabilirsiniz. Ayrıca lütfen makalelerinizi kısa tutun ki okuyucular sıkılmasın ve ilgilensinler. Editör, bana Rus hükümetince yapılmış bir bağışın (aboneliğin?) kaydını gösterdi.

Üç aydır süren katlanılmaz zorluk ve sıkıntıdan sonra buraya gelebildim. Bütün bunları benim işlerime gösterilen az ilgiye atfediyorum. Ailemden uzun zamandır haber alamadığım için, onlara selamlarımı iletirseniz memnun olurum. Gazetelerimden birini de M. Stepan'a gönderdim, kendisine selamımı iletin ve deyin ki onun adresine gönderilen gazeteler bugün sizinkilerle birlikte postaya verildi. Hoy'a gidişim uzun tuttuktan sonra, Tunus'a gitmek daha iyi olurdu. Tiflis'te hırsızlar ve sözde arkadaşlar tarafından soyulmuş iken, Batum'daki arkadaşlarım beni büyük bir memnuniyetle karşıladı; bu nedenle bir kişi Batum'da Tiflis'ten daha fazla vatansever bulur. İnsanlar görünmezlik sayesinde sıklıkla kendilerine gerçekte taşımadığı özellikler atfettiği için, örgütünüz açığa çıkmamış olmalı, öyle ki eğer vatanınıza hizmet etmek isterseniz, öncelikle para ve insan edinmeli ve Yunanlılar gibi hareket etmelisiniz ki onlar, örgütlerinin sırrını yedi yıl sakladıktan sonra ancak fiiliyata geçtiler: bu nedenle, eylemler kelimelerden daha önemlidir.

Editörün adresi gazetede yazılıdır: eğer gazete size ulaşmazsa M. Stepan'a ulaşabilir, bu durumda ondan alabilirsiniz. Dikkatsizlik yüzünden, Salmash'ın adresine yaşadığınız köyün adı olan Hevtevan'ı eklemeyi unuttum."[78]

78 *British Documents On Ottoman Armenians*, Vol. II (1880-1890), s. 651-652-, Belge No: 330. 3 Nolu Ek.

Mektup 10

Portakalyan'ın Marsilya'dan İran'a gönderdiği, Ermenistan gazetesi ve teşkilatlanma ile ilgili mektubu:

M. Portakalyan'dan M. Kulaksızyan'a

Marsilya, 27 Nisan 1889

Değerli M.G. Kulaksızyan, Hevtevan'daki saygın yurttaşım,

9 Nisan 1888 tarihli mektubunuzu aldığımda, gönderdiğiniz bütün bilgileri *Ermenistan* gazetesinde yayınlamak için acele ettim ve ekte editörün sizin için bana verdiği kopyayı size gönderiyorum.

Son mektubunuzdan beri bana yazmamış olmanıza rağmen, oradan geçen yolcular aracılığıyla sizinle ilgili haberler ve bazı küçük bilgiler aldım. Duyduklarıma göre sağlığınızın iyi olmasından ve birçok Ermeni'nin iskân ettiği bir ülkede öğretmenlik işini sürdürüyor olmanızdan duyduğum memnuniyeti dile getirmek isterim.

Bildiğiniz gibi sevgili arkadaşım, ben sadece görevimi yerine getiriyorum, benimle ilgili ifade ettiğiniz nazik düşünceleriniz için size tekrar bütün kalbimle teşekkür etmek istiyorum.

Eğer komşu bölgelerinizle, özellikle de Van'la ilgili biraz bilgi gönderebilirseniz çok minnettar olacağım, fakat bu bilgilerin sağlam olduğu konusunda dikkatli olunuz. *Ermenistan* gazetesinin son sayılarından da anlayacağınız üzere bir "Vatanperver Komita" oluşturduk ve bölgenizdeki komitanın gelişimi için gücünüzün yettiği her şeyi yapmanızı diliyoruz. Ayrıca yönetmeliklerimizin beş adet kopyasını ekte gönderiyorum.

M. Ohannes ve Okibassian'ın sizinle birlikte olduklarını öğrenmiş olduğum üzere, kendilerine selamlarımı iletiniz. Sizin

bölgenizde olan İstanbul Profesörü M. Roupin Adjemian'dan haber alamadığımız için telaşlıyız, kendisiyle ilgili bilgi edinmeniz konusunda size başvuruyoruz. *Ermenistan* gazetesinin son sayılarını düzenli olarak alamama durumunuzda, onların size ulaşabilmesi için ne yapılması gerektiği konusunda lütfen bizi haberdar ediniz."[79]

Mektup 11

Trabzon Ermeni fesat komitasının reisi olup İstanbul'a çağrılmış olan Trabzon Avusturya Konsolosu Tercümanı Marmiyan adına İsviçre'den Trabzon'a gönderilen 12 Aralık 1890 tarihli Rusça mektubun tercümesi:

"Sevgilim!

Her ne kadar insanlığın akıbetinden bahseden son mektubun hakkında seninle sohbete girişmeyi vaad ettim ise de doğrusu şimdi onun sırası değildir. Bu bahsin sathi ve ehemmiyetsiz olmasından değil bilakis kendimi ziyadesiyle bahtiyar bildiğim, içimin ateş ve cesaretle dolduğunu hissettiğim, gençlik ve dinçlikten çok lezzet aldığım içindir. Nasıl ömrü uzatmak, nasıl gayret üzere çalışmak lâzım olduğunu anlatmak istiyorum. Asırlarca sonra varsın ne olursa olsun bu nihayetsiz olan zamanın bir cüz'ü içinde az çok faydalı iş görmek kendi bahtiyarlığımız ile beraber yalnız yüzlerce değil binlerce milyon insanın dahi bahtiyarlığını sağlamak mümkün olduğu halde bunun için yaşamaya değmez mi? Yorulmaksızın tam bir şevkle ve gayretle ve can u gönülden çalışmalı değil mi? Bahtiyarlık mümkün olmadığı halde hepimizin birden mahvolması daha iyi değil mi? Varsın bir canlı vücuttan bir eser bile kalmasın

79 a.g.e., Belge No: 330 4 Nolu Ek s. 653-654.

yahut insan ömrünü daha ziyade bahtiyar eylemek ve hayattan sağlamak mümkün olan saadeti elde etmek için çalışmalıdır. İşte o vakit tabiat kuvveti kendiliğinden ömre nihayet vermiş olur. Bunun için şimdiki halde bundan bahsetmeyi abes görürüm.

Sevgilim! Sana fevkalade bir havadis söyleyeceğim ki seni pek ziyade memnun edecektir. Öyle havadis ki sevincimden hala kendimi toplamaya muvaffak olamadım. Dinle: Bizim "Şomiha" müşterek işimizin eşiğindedir. Bundan iki gün evvel kendisinden mektub aldım. Şimdiye kadar hissetmediğim bir mutluluğa mağluben çok ağladım. Basdığım yeri bilemedim. Dünya gözümün önünde döndü. Ah kendimi pek çok bahtiyar görüyorum. Tatlı fakat muhal bildiğim şeyler yavaş yavaş hakikat sırasına geçmeye başladı. Sevgili hemşirem başka bir lisan ile söze başlamış, hakkımızda tarifleri bulunmadıktan başka kendisi bile çalışmaya başlamış. Tiflis'teki bazı mülakatlar ile Zorena'nın düşünceleri kendisinin aklını başına getirmiş, hakikati anlamış. Artık beni boş zevzek addetmiyor. Artık manasız, nihayetsiz tartışmalardan kurtuldum. Fikirlerimiz şimdi aynı değilse bile pek zıt da değildir. Kendisiyle kati surette ittifak etmek için biraz müzakere ile meselenin temelini anlatmak, hal-i hazırıyla düşünülen sonuçlarını tasvir etmek yeterlidir. Lâkin bunun için acele etmemek lâzımdır. Bir de bakalım aile üyelerinin kanına girmiş olan batıl itikadlara karşı uğraşmak üzere ne kadar iktidar gösterebilecektir. Kendisi bu günlerde Bakü'deki Ermeni mektebine müdire tayin olunacak idi. Evdekiler tabii (Şomiha)'nın müstakil ve faideli olan bu yeni mevkisine memnun kalmışlardır. Fakat (Şomiha) başka şahıslara hizmet demek olan bu memuriyeti kabul etmemiş de, Tratograd'a azimetle orada muallimelikle vakit geçirmeyi tercih etmiş. Bunda muvaffak olur zannederim. Güzel lisan bilir, malumatı yerindedir. Gayretli, metanetlidir. Hasılı, bizim işimiz için büyük semereler bahşedecek harekâta muktedirdir. (Şomiha)'nın bu hareketi bizim için büyük bir muvaffakiyet demektir. (Şomiha)'da görünen kıvılcımı yağlayıb üfleyeceğim. Lâkin o ayarda bulunan adamlar da bir kere işin ehemmiyeti

hakkında fikir hasıl olunca ateşden ve sudan geçmek üzere çare bulmakdan aciz kalamaz.

Gabo! Bu kadar bahtiyarlık nedendir? Kalpte faydalı bir iş hakkında itikad ve tatlı ümitler beslemek bahtiyarlık değil mi? Diğer taraftan kalbe en yakın, en aziz olan mahlûkların dahi aynı emeller ve işlerin arkasına düştüklerini görmek, sevgili hemşirem ile sizin de hem-efkâr olduklarını görüp ortak vazife uğrunda müştereken çalışmak hemen dünyevî denilemeyecek bir büyük saadet değil midir? Şomiha bizimle olacak!

Ateş, ümit gibidir. Şimdiki zindanı gelecek ümidi ile aydınlatmakla teselli olmaktadır. Gabo, Gabo! Lisanımız niçin bu kadar renksiz ve zayıf kalıyor. Bu mektup ile ne göndermek istiyorum biliyor musun? Tasavvur etdiğin kadar latif, samimi, aşırı bir muhabbet, nihayetsiz, nihayetsiz buseler. Kalbimden bir şey kopuyor sanıyorum. 12 Aralık 1890.

İmza Senin (Nina)"[80]

Mektup 12

Londra ve Marsilya Ermeni Komitası Ortak Sekreterliği tarafından 9 Ağustos 1892 tarihinde Adana Ermeni Başpiskoposu'na gönderilmiş ve oradan da dolaylı olarak Türkiye'deki başlıca komitalara bildirilmiş olan mektup:

"Londra ve Marsilya Komitası,

Sayın Vehabedian,

Yalan ihbarlardan nasıl ve ne şekilde korunmak ve hareket etmek gerektiği hususunu, yayınlanmış bildirilerle öğrenmiş bulunuyorsunuz. Şu sıralar komitanın elebaşıları için gerekli ta-

80 BOA. Y. PRK. BŞK 20/7.

limatları size gizli olarak vermekteyiz. Slav ve nihilist komitalar ile Avrupa'nın diğer benzer komitaları tarafından gönderilmiş olan herşey daha evvel intikal ettirilmiş ve alındığına dair haber alınmıştır. Bunları iyi kullanmasını biliniz ve bundan istifade ediniz. Fakat çalışmalarınız gizli kalmak zorundadır. Burada bulunan elebaşıların uzlaşmasına çalışınız ve gücün sadece birlikten elde edilebileceği esasını iyi belleyiniz.

Tchopli Derhouvendi Houvend isimli şahıs, Adana vilayetinde kurulmuş olan Çayköy papazıdır. Elizabet ile onu iyi koruyunuz. Hükümetin eline geçmelerine izin vermeyiniz. Bu takdirde onları kurtarmak imkânsızlaşır. Bin kişilik teçhizat gönderilmiş ve dinamit için gerekli olan talimatlar verilmiştir. Derhal Adana'ya gece içinde 300, Payas'a 60, Maraş'a 200 atlı göndermek lâzımdır. Onların saldırıları sert olmalı ve bu hareketler gizli kalmalıdır. Şu ifadeleri ihtiva eden telgrafı aldığınız zaman ihtilal hareketine başlayınız: "Ölülerimiz için dua ediniz" O zamana kadar her şeyden habersiz olan hükümet rehavet içinde olmalı, onlarla ilişkilerinizi sürdürün. Vali, mutasarrıf ve kaymakamların dostluklarını, ikiyüzlülükle de olsa güvenlerini kazanmalı, Ermenilerin bu hareketleri hususunda şüphelere düşmemeleri lâzımdır. Tek kelimeyle onların tam güvenini kazanmak gerekir. İhtilalin nasıl olacağını biliyorsunuz. İlk olarak telgraf tellerini kesip personelini durdurarak, kamu binalarını yakarak, yüksek dereceli memurları öldürerek, devlet hazinesini ve nerede para varsa saldırıp yağmalayarak, silah depolarını ele geçirerek, hapishanelere saldırıp mahkûmları salıvererek, son olarak da Kıbrıs'taki İngiliz Komitası vasıtasıyla ihtilal hakkında Avrupa'ya telgraf göndererek isyancı hareketi başlatmak gerekecektir. Ancak ihtilali bildirmek için gönderilecek olan telgraflar, ihtilalin olacağı gecenin ilk akşamı gönderilmelidir. Büyük Ermenistan'da bulunan komitalar de aynı şekilde hareket edeceklerdir. Amerika'dan gelenler derviş, Atina'dan gelenler köylü, Fransa'dan gelenler Kürt çobanı, İngiltere'den gelenler softa, İsviçre'den gelenler seyis, İtalya'dan gelenler de

Arnavut kılığında olacaklar ve hepsi bir araya geleceklerdir. Alman gönüllüler de ihtilale "fellah" kılığında katılacaklardır.

Birtakım alışılmamış söz ve haberlerle halkın bütün kesimlerinin zihnini bulandırınız ve kışkırtınız. *Armenie* (Ermenistan) gazetesiyle özel mektuplar gönderilmiştir. Adana'da bulunan Casparian, *Armenie* gazetesinin sayılarını mutlaka halka okutsun. Galiçya'da muhbirlere verilecek ücretler Karabet Guskderely'ye gönderilmiştir ve o da bu ücretleri usulüne uygun olarak ödesin.

Çerkeslerin göçmenlerle anlaşması bize çok yardım edecektir. Kozan Bey'in eski dostlarınca verilmiş olan vaadlerin önem ve değerini araştırarak bize bildiriniz. Apin... Sis (?)'in istifa ettiği doğru mudur? Altmış Napolyon'un yarısını ona vermek lâzımdır. Yüz civarında Harput Ermenisi, sağ-salim Amerika'ya varmışlardır. İtalyan kaptanın masraflarını ödedik. Henüz açılmış olan gizli yerden gemiye binen genç Zeytun Ermenilerini, Yunan denizcisi kılığında Avrupa'ya göndermek çok kolaydır. Eğer yardım toplayan Suriyeli papaz kılığındaki şahıslar vasıtasıyla iletişim sağlanırsa amaca ulaşılacaktır. Zeytun'daki eşkıya çetelerinin yetişmesi amacına ulaşmamıştır. Onlar çok bilgisizdirler. Maraş ve Antep'teki eşkıya çetelerinin teşkilatlanması iyidir. Yazışmalarda mektuplarınızı matbaa harfleriyle yazınız ki, bu yazının kim tarafından yazıldığı bilinmesin. Eşkıya çetelerinin teşkilatlanması hususunda daha önceden gönderilmiş talimatları harfiyen uygulayınız. Çerkes kıyafetleri arzulanan amaca tam olarak cevap vermektedirler. Muş'un Tatar'ı Ermenice'yi biliyor.

Hakkâri, Çölemerik, Bayezid ve Eleşkirt'teki Kürt ve İranlı çeteler yüzünden beklediğiniz talimatlar henüz verilmiş değildir. Suriyeli dağlıların tüfekleri değiştirilmiş ve sayıları artırılmıştır. Burası için endişeye mahal yoktur. Karabağ gönüllüleri çok faydalı olacaklardır. Gürcü, Slav, Malakan ve Kazak gönüllüler de hazırlanıyorlar. Bulgaristan'daki komitalar elverişli durumdadır ve daima askerî eğitim yapmaktadırlar. Karadağlı, Sırp ve Romen orduları içerisinde ve askeri okullarda bulunan adamla-

rımızın bu sene sağladıkları gelişmelerden oldukça memnunuz. Aynı şekilde, İtalyan, Fransız, Amerikan, İsviçre, Avusturya ve Rus orduları içindeki okullarda bulunan Ermenilerin elde ettikleri gelişmelerden de çok memnunuz. Öte yandan siz de bir taraftan başka yerlerde bulunan ihtilalci komitalarla yarışırken, Kilikya'daki partiler için de çalışmalısınız. Kız ve erkek çocuklarının eğitimlerine dikkat ediniz. Çünkü ilimsiz selâmete varılmaz. Zeki ve inançlı öğretmenlerinizi henüz tespit etmemiş olmanız büyük bir hatadır. Türk kafalı olduğu bahanesiyle kaybettiğiniz bir yönetici öğretmeniniz vardı. Aşırı isteklerinin hoş görülmesini binlerce defa yazdık ve kendisine verilmek üzere çok miktarda para gönderdik. Siz bu parayı birbirinize yedirdiniz ve Katolik başrahibin de almasına müsaade ettiniz. 200 liradan ona hiçbir şey vermediğiniz, göndermiş olduğunuz Kilikya'nın bilançosu da bunu teyit etmektedir. Biliniz ki, Kilikya bu yıllarda hiçbir faaliyet gösteremediyse bu, öğretmeninizle anlaşamamanızdan kaynaklanmaktadır. Onu Türk dostu olmakla suçlayan ve öldürülmesini isteyen İstanbul'daki düşmanları tarafından Hınçak Gazetesi'nde yayınlanan çirkin makale sebebiyle büyük gürültü koptu ve bu büyük bir zarara sebep oldu. "Armenie ile Hayasdan" arasındaki bir polemik meydana geldi. Nihayet bu gazeteler bir ay boyunca durduruldu. Katoliklere gönderilmiş olan paranın harcanmamasına dikkat etmek lâzımdır. Bize çok para gönderiniz, çünkü her şey parayla yapılmaktadır. Size ve bize gönderilen paranın çoğunu Avrupa Komitası almaktadır. Silah üretme hususunda ilerleme sağlayınız ve Ermeni çocuklarını Osmanlı okullarına göndermeyiniz. Çünkü Türklerle dostluk bağları kurarlar. Yöredeki Türk birliklerinin durumunu daima bize yazınız. Bölgenizin bir haritasını temin edip gönderiniz. İşler çok yazıp konuşmakla bitmiyor. Çok para ve çok insan hazırlayınız.

Londra ve Marsilya Komitası Birinci Sekreteri bu mektubun ulaşacağı komitaları selamlar."[81]

81 BOA. HR. SYS. 2789/8.

Bu mektup, 1895 yılında dış baskılardan çok bunalmış olan Osmanlı Devleti tarafından kullanılmak istendi. Hariciye Nazırı Said Paşa, Osmanlı dış temsilciliklerine (Paris, Londra, Viyana, Roma, St. Petersburg, Berlin, Atina, Madrid, Bükreş, Brüksel, Washington) göndererek (5 Mart 1892) şu konulara dikkat çekti ve ilginç bir mektubu bu genelgesine ilave etti:

"Bazı kötü niyetli kişiler, bir kısım Avrupa gazetelerinde eski Adana Başpiskoposu Mıgırdıç Vehabetyan'ın Kudüs'te gözaltına alınması ve birkaç Ermeni papaz ile metropolitin sürgüne gönderilmesi ya da tutuklanması ile ilgili olarak düzmece haberler yayınlamaktadırlar. Bize zarar vermek maksadıyla yapılmış olan imalı sözlere karşı koymasını yeterince bilmiyoruz.

İmparatorluk Hükümetimiz, her işinde adalet ve hakkaniyet prensiplerinden asla vazgeçmemiştir. Ve eğer birkaç Ermeni kilisesi adamı hakkında birtakım hukuki tedbirler almak zorunda kalıyorsa, bunun sebebi omuzlarında çok ağır yük olmasındandır. Bir fikir vermek bakımından size ekte Londra ve Marsilya Ermeni komitalarınca Başpiskopos Vehabetyan'a gönderilmiş olan kışkırtıcı bir mektubun tercümesini iletmek mecburiyetindeyim.

Bu yazı, komitaların işledikleri suçlarda bu din adamının suç ortaklığını açık bir tarzda belirtmekte ve bunların ihtilalci gayelerini ortaya koymaktadır. Ben sizden bu hususta büyük bir yayın başlatmanızı rica ediyorum.

Hoşçakalınız."

Avusturya Büyükelçisi Viyana'dan 23 Mart 1895'te Hariciye Nazırı Said Paşa'ya verdiği cevapta, emirlere uygun olarak, 5 Mart (1895) tarihi ve 21 özel sayılı yazıyla gönderilen Londra ve Marsilya Ermeni Komitası'nın kışkırtıcı mektubunun özetini "Correspondance de l'Est"te yayınlattığını ve ekte, "Nouvelle Presse Libre" ve "Neues Wiener Tagblatt"ın iktibas ettikleri bu yayından bir kupür gönderdiğini söylüyordu.

"(Correspondance de l'Est) 20 Mart 1895 Haberlerimiz

İstanbul'dan bildirilmektedir.

Birtakım kötü niyetli kimseler, birkaç Avrupa gazetesinde eski Adana Başpiskoposu Mıgırdıç Vehabetyan'ın Kudüs'te gözaltına alınması ve birkaç Ermeni Papaz ile Metropolitin sürgüne gönderilmesi ya da tutuklanması ile ilgili olarak düzmece haberler üretmektedirler.

Osmanlı Hükümeti burada adalet ve hakkaniyet esaslarını, icraatlarına yansıtmadığı şeklindeki kasıtlı iddiaları reddetmektedir. Eğer birkaç kilise görevlisine karşı hukuki tedbirler almak zorunda kaldıysa da bu taşıdığı sorumluluktan kaynaklanmaktadır. Bu konuda bir fikir verebilmek için en iyi yolun, Başpiskopos Vehabetian'a Londra ve Marsilya Ermeni Komitası'nın göndermiş olduğu kışkırtıcı mektubun tercümesini buraya aktarmak gerektiğine inanıyorum..."[82]

Mektup 13

Merzifon Olaylarını organize eden, Merzifon'daki Amerikan Mektebi'nde beyannameler yayınlayarak halkı isyana teşvik ettiği sabit olan, yakalanarak idama mahkûm edildikleri halde affedilerek sınırdışı edilen Merzifon'daki Amerikan Mektebi müdürü Tomayan ve yardımcısı Kayayan'ın Mektupları Ankara Hapihanesi'ndeki Tomayan ve Kayayan tarafından Misyoner Greene ve Barmun'a gönderilen 19 Haziran 1893 tarihli mektup:

"Profesör Tomayan ve Profesör Kayayan'dan devrimci Messrs. Greene ve Barmun'a;

82 BOA. HR. SYS. 2788/23.

Duruşmamızdan hâlihazırda haberdar olduğunuz üzere, amacımız davanın detaylarına inmek değil; sadece davanın son birkaç hafta boyunca aldığı rengi bildirmek istiyoruz. Ankara'ya varışımızdan beri Abidin Paşa (genel vali), çok defa beni huzuruna çağırdı, benim masumiyetime inandığını söyledi ve serbest bırakılma konusunda umutlanmaya teşvik etti. Erzurum Britanya konsolosu ve kayınbiraderimin yanında da bunun gibi çok şey söyledi ve beni hapishaneden aldırarak tatmin edici rahatlıkta bir odaya koydurmuştu. Ve duruşmanın son haftasında ne oldu da işler değişti bilimiyoruz. Pazartesi günkü duruşmada bizi ve katılan herkesi şaşkınlığa düşüren, tutukluların on yedi tanesi ölüm cezasına mahkûm edildi ve diğerleri bazıları yedi, bazıları on ve bazıları on beş yıl olmak üzere hapis cezasına çarptırıldı. Aşağıda imzası bulunan biz ikimiz de ölüm cezasına çarptırılanlar arasındayız ve böylece beş tane katille aynı kefeye konulduk. Biliyorum ki duruşmanın son gününde orada bulunan Dr. Dodd bu üzücü haberleri size çoktan iletti. Davanın bu kadar korkunç ve talihsiz bir sonucu olduğu için gerçekten çok üzgünüz. Fakat umutsuz değiliz, Tanrının herzaman kullarının yanında olduğuna inanıyoruz, bir süre sessiz kalsa da ondan vazgeçmiyoruz. Bizim kötü talihimiz diğerleri için nimet tohumları olabilir, Tanrı isterse.

Bütün arkadaşlarımız bilmeli ki bizim aleyhimizde söylenenlerin hiçbiri gerçek değil. Hükümetin bütün çabalarına rağmen, bizim suçumuza ve suç ortaklığıma dair olumlu bir kanıt bulunamadı. Hükümet kendisi de bunun çok iyi farkındaydı ve duruşmanın sonuna doğru yeni bir kanıt getirdi, fakat bu açıkça ispatlandı ki bu yeni kanıt dayanaksız ve uydurmaydı.

Duruşma şimdi İstanbul'daki Temyiz Mahkemesi'ne aktarılacak. Biz, M. Kayayan ve ben, avukatımız M. Kevork Avakian'ı orada bizi savunmak için yapabileceği ne varsa yapması için İstanbul'a gönderdik. M. Avakian resmi olarak ikimizin avukatı iken, kırk bir hükümlü kişinin tamamının adına da çalışacak. O

yetenekli ve güvenilir bir adam ve mesleğini yıllarca İstanbul'da sürdürdü; tabii ki arkadaşlarının yardım ve tavsiyesine ihtiyacı var. Ona sizi tavsiye ediyoruz ve gücünüzün yettiği bütün yardımlarda bulunmanız için yalvarıyoruz.

Temyiz Mahkemesi'ndeki savunmadan çok, umudumuz majestelerinden yana. Masumluğumuzu ortaya koymak için fazlasıyla yeterli olan kanıta rağmen bizi mahkûm ettiklerini göz önünde buludurduğumuz için, Temyiz Mahkemesi'nin kararı onaylayacağından kuşku duymuyoruz. Bu nedenle majestelerinden af almak için çalışmak daha umut verici. Dr. Hoffmann davamızı çoktan İngiliz ve Alman eliçiliklerine sundu ve bizim adımıza yapılacak son çabanın zamanı geldi. Bu nedenle, umuyoruz ki ya Kurban Bayramı'nda ya da bayramdan sonra imparatorluk affını bize garanti edecek çabalar gösterilecek. M. Avakian suçlulara ilişkin bütün gerçeklerden incelikli olarak haberdar ve bizim kâğıt ve kalemle bahsedemediğimiz birçok şeyi size bildirebilir.

Dr. Hoffmann, Pastor Subtle'ın davamızla ilgilendiğinden bahsettti, kendisine özel mektup gönderiyorum ve kendisinden hizmet istirham ediyorum.

İnanıyorum ki mahkûm edildiğimizin haberi Avrupa'ya ulaşır ulaşmaz Dr. Hoffmann ve karım da bizim adımıza çalışmak üzere İstanbul'a gelecekler. M. Avakian da Ermeni mahkûmlarının davalarını Ermeni Patriği'ne sunacak ve yardımını dileyecek. Adaletsizce mahkûm edildiğimizden bu yana beş ay geçti. Tek suçumuz öğretmen olmamız. Kurtuluşumuzu garantilemek uğruna hiçbir şeyden kaçınmamanız için adalet ve Tanrı aşkına size yalvarıyoruz ve Tanrı sizi mükâfatlandırsın. Dualarınızda bizleri unutmayın.

G. Thomayan, H. Kayavan".[83]

83 *British Documents On Ottoman Armenians*, ed. Bilal Şimşir, Vol. III (1891-1895), Ankara, 1989, Belge No: 159-Ek, s. 234-235.

Mektup 14

Serbest bırakılan Tomayan Karabet tarafından Merzifon Ermeni Protestan Kilisesi Cemaatine hitaben yazılan, 3 Ağustos 1893 tarihli mektubun tercümesi:

"Nasıl Avrupa'ya geçtik? Neler yaşadık? Siz ne yapmalısınız?"

"Hürmetli Efendiler ve Sevgililer,

Sizlere yazılı zarflı bir mektup bulacaksınız. Ve lâkin kilise cemaatine hitaben yazılmıştır. Eğer münasip görürse kilisede alenen okuyasınız yahut elden ele gezdirebilirisiniz. Ben yazmayı borç ve arzu addettim. Eğer işitmeyi arzu edenler var ise okuyabilir veyahut işitebilir. İşte bu hususu size bıraktım.

Evvelce dahi işitmiş olmalısınızdır ki şevketli Sultan bizim gibi günahsızların icra etmediği kabahatleri afv ile hak etmediğimiz idam hükmünü fesh ederek Avrupa'ya sürgün ile af saatinden beri bizi hürmetlere mazhar etmiştir. İstanbul'da iki gün Nazım Bey'in misafiri idik. Bizi iki defa huzuruna celb ile pek terbiyeli bir surette halimizi sordu. İşittiklerimizi ve gördüklerimizi duyduğunda gayet şaşırır gibi göründü. Güya hiç haberi yok imiş gibi pek büyük vaadle teessüfler etti. Brendizi'ye kadar ve İtalya'nın (Cağab) Limanı'na kadar iki komiser ile gittik. Orada bizi serbest bıraktılar. Biz dahi hemen şimendifere binerek Londra'ya yetiştik ve orada çiçek demetleriyle müzeyyen bir kalabalık bizi karşıladı. Hamdolsun Allahıma ki bize evvelkinden parlak surette delalet etti. Şimdilik rahatız, daha ne yapacağımızı bilmiyoruz, yapılacak çok iş var önümüzde, lâkin düşünecek çok noktalar var. Bakalım Merzifon'dan nefy olan (sürülen) ne yapar?

Kardeşlerim hastane için yüz lira verecekler. Aldığınızda mektupla bana bir makbuz gönderiniz de aldığınızı bileyim. Hastane evvelki halinde devam etsin. İçinizden birkaç kişi ayırın ta ki

yeni bir nizam vuku buluncaya kadar Doktor Cermekyan ile beraber hastanenin üzerine nezaret etsinler ve onlardan oldukça işe kabiliyetli olan Agop Ağa Tomayan olsun, bunlar her bir işe nezaret etsinler. Duhulî haracı, alacağı, vereceği nizamına koysunlar. O para alındığı gibi diğer yerlerden ödünç veya faizle alınan paraları geri veriniz. Hastane için eğer bizim evden dahi para almış iseniz geri veriniz. Ve paranın küsuruyla hastaneye devam ediniz. Hastanenin parasını emin bir yerde veya bir kasada bir senet alarak saklayınız. Azaryan Bogos Ağa'nın kasası hepsinden emindir. Asla bir kimseye ya da bir işe beş para ödünç vermemeli, papaza ve borca ve ruhanî ve vergi kimseye beş para vermeyiniz. Yoksa bizim için teessüfü mucip olur. Hatta hastaya ve fukaraya bile para vermeyin.

Doktor Cermakyan ve Agop Ağa, Ocak ayından itibaren yani benim tutulduğumdan itibaren hastaneye kaç hasta geldi, ne müddet durdular, ne kadar ilaç sarf eylediler, yemek ve maaşlara ne verildi? Ve hangi milletten ne miktar hasta gelip gittiğini gösteren bir kıta rapor düzenleyiniz. Ve mümkün ise Doktor Cermikyan İngilizceye tercüme ederek göndersin, şimdilik hastanenin ne olacağını bilmiyoruz. Para toplamak her şeyden kolaydır, lâkin muhataralıdır. Hatta korkuyoruz ki, hükümet hastaneye ve hastane ile irtibatı olan adamlara ve kiliseye şüpheli bir göz ile bakar. Artık kendimiz için korkumuz yoktur. "Ölmüş eşek kurttan korkmaz" lâkin sizin için korkarız ki hastane hayırlı bir mesele iken laneti bir şey olacaktır. Gece ve gündüz fikrim budur. Hangi cihete döndürelim ve ne cihete koyalım ki bilmiyoruz. Yeni bir intizam buluncaya kadar böylece devam ediniz. Korkusuz, şüphesiz ve sağlam olması için düşünceniz nedir? Kilisenin idare meclisini her sene değiştiriniz. Hükümetçe şüpheli bir vesiledir. Hususiyle bundan sonra yardım için cemaatler teşkil edilmiş olsa belki hükümetin sevdiği yeni bazı şeyleri söylemeye mecbur oluruz. Herhalde hastaneye eğri göz ile bakacaktır. İşte düşünecek nokta budur.

Muhibbiniz Tomayan."[84]

84 BOA. Y.PRK.UM. 28/60, lef. 1-2.

Mektup 15

Tomayan tarafından 3 Ağustos 1893'te Merzifon Ermeni Protestan Cemaati Azalarına gönderilen mektubun tercümesi:

"Sevgili Hıristiyan Biraderler,

Kalbi mutlulukla Allah'ın bu gibi bir ihsanına teşekkür ederiz ki bize böyle bir kurtuluşu ihsan eyledi. İşte hakikaten yeniden dünyaya gelmek, ölümden hayata tebdil olan öyle bir hususi vesile ki insanın asla fikrinden çıkmıyor. Cenab-ı Hakka minnettarım ki insanı arslanların ağzından ve pençesinden kurtarır, bizi de öylece ölüm hükmünden kurtardı. Mademki bu ikinci ömürdür kuvvetlice hissederek şu ömrümüzü Hakk'ın arzusu üzerine yaşamak temenni ederiz. Hususiyle şu ömrümüzü evvelkinden daha ziyade kendisine bahşederek bilmeyiz ki bunu nasıl fiile çıkaracağız. Dünya işleri ile Avrupa veya Asya'da bir kiliseye vaiz olmak her ne kadar adi bir işten sayılmaz ise de bunlardan daha yüksek daha gerekli bir işe bizi sevk ve muvaffak eyleye. Merzifon'dan kilisedeki sevgili ahaliden uzak oluşumuz bizim için üzüntü vericidir. Ümid ederiz ki Sultan bizim suçsuzluğumuzu anlar ve bizi affeder ve bizi kendi memleketimize iade eder.

Bu durum sizi ümitsizleştirmeyip daha kuvvetleştirdi, uyanık ve canlı olmanıza sebep oldu. Beş-on ay hapisliğim zamanında her ne kadar güç ve meyus saatler geçirdim ise de hiçbir vakit ümitsiz değildim. Ölüm kararını bile rahat bir kalp ile karşıladım. Bu durum yalnız bize değil umum ahaliye bir nasihat oldu. Bir papaz atanmasını sağlamak işini ne yaptınız? Ümid ederiz ki iyi bir reise kavuşursunuz. Bize hepsinden ağır geçirdiğimiz günler Çorum'da geçirdiğimiz günlerdi. Çünkü hiçbir

haber almadan akıbetimizi bekliyorduk. Ankara'ya gelince biraz haber almaya başladık ve rahatladık. Bazılarının icra ettiği faaliyetleri burada memnuniyetle haber almaktayız. İsimlerini zikre mahal yoktur.

Uyanık durun, dua edin cümlenin sabahı olan Allah kendi kullarını gölgesiyle sizi ve bizi muhafaza ede. İlelebet kuvvetlendire.

Sizi kalben seven K. Tomayan."[85]

Mektup 16

Tomayan'ın Amasya'da Papaman Ohannes'e gönderdiği 19 Ağustos 1893 tarihli mektubunun tercümesi:

"Ümid ederim ki sıhhattesiniz. Biz de mahbusdan kurtulduk, sıhhat ve afiyetteyiz. Bizlerin Türkiye'de kalmamızı istemeyerek kendisinin herkesçe malum olan merhameti ile rahat olmaklığımız için Avrupa'ya göndermeye himmet buyurdular (?). Beş ay haksız olarak mahbusiyetten ve eziyetler gördükten sonra bu istirahat fazla değildir. O taraflara ait havadisleri daima bana bildiriniz.

Muhibbiniz K. Tomayan."[86]

85 BOA. Y.PRK.UM. 28/60, lef. 3-4.
86 BOA. Y.PRK.UM. 28/60, lef. 5.

Mektup 17

Tomayan'ın Merzifon'da Tomayan Agop Ağa'ya yazmış olduğu, Merzifon'daki işlerin organizasyonu ile ilgili, 24 Ağustos 1893 tarihli mektubun tercümesi:

"Sevgili biraderim,

Mektubunuzu geç olarak aldım. Yazmış olduğunuz havadislerden memnun oldum. Hastane için muntazam bir rapor gönderin. Bizim mahbusiyetimiz, son olaylar kötü tesir edip işlerimizi ihlal etti. İşlerin evvelki halini bulmak için çok zaman lâzımdır. Teşekkür ederim ki bizim oradaki işlere gayret etmeyi teklif ediyorsunuz. Şimdi büyük masraflarımız olup maaşımız yoktur. Lâkin yeni işe, yeni hayata, yeni meydana başlayacağım, Allah yardım eyleye.

Hastane işi çok iyi olacaktı, şu son vaka olmayaydı. Mademki oldu hükümetin nazar-ı dikkatini üzerimize celp etti, bizi ilgilendiren her iş su-i zan ile telakki olunacak. Belki hastane kapattırılacaktır. Eğer ki benim düşüncelerimi talep ederseniz resmen hastaneye katılmanız iyi değildir. Çünkü her nereyi karıştırsan Tomayan çıkar. Şimdilik hükümet kendi yolunu ve biz de kendi yolumuzu ittihaz edinceye kadar gayri resmi olarak çalışmanız iyidir. Buraya gelişimden sonra kilise cemaatine yazdım, bir komita teşkil edilerek hastanenin işlerine nezaret etsinler ki son tertibatımı kendilerine bildireyim. Sizinle Doktor Cermikyan'ı bu komitaya idhal edecekleri tabiidir. Bilemem ki kilise hastane işine cesaret edebilecek mi? Mahbusiyetimizden beri hükümet tarafından doğrudan veya dolaylı bir şey oldu mu? Hastane için bir şey denildi mi? Olmadıysa benim fikrime bu suretle devam olunması ta ki Cenab-ı Hakk'tan bir ışık gelsin. Mektup beklerim."[87]

---

87 BOA. Y.PRK.UM. 28/60, lef. 6.

Mektup 18

Tomayan Karabet tarafından Nerses ve Kirkor Ağalara hitaben gönderilen, 23 Ağustos 1893 tarihli misyonerlerin mektup aracılıklarından bahseden mektubun tercümesidir:

"Sevgili biraderler,

Buraya geleli bir buçuk ay oldu. Size dört mektup gönderdim, bir cevap alamadım. Yazmış olduğunuz mektubu gönderemez iseniz misyonerlerden birine verseniz bana gönderirler. Geçen gün Mösyö Riks ile Misis Terya'dan mektup aldım. Bunlardan birinin mektubunun içine koyunuz...

Biraderiniz K. Tomayan."[88]

Mektup 19

Kayayan'ın babasına yazmış olduğu 14 Ağustos 1893 tarihli mektubunda yazılı bulunan bazı bölümlerin tercümesidir:

"Size yeni bir adres gönderiyorum, birinciye ek olarak bu adresi de kullanabilirsiniz. Mektuplarınızı birkaç yolla gönderebilirsiniz:

Birinci: Mektubu doğrudan doğruya oradaki (kolece) bırakmak.

İkinci: Emin adam ile Samsun ecnebi postasına göndermek.

Üçüncü: Fazla bir zarf ile İstanbul'da Beyoğlu'nun gösterdiği adama gönderip İngiliz postasına bırakmak, bunun için size kolay yol gösterecektir."[89]

88 BOA. Y.PRK.UM. 28/60, lef. 7
89 BOA. Y.PRK.UM. 28/60.

Bu mektupları İstanbul'a gönderen Sivas Valisi Halil Paşa şu yorumlarla İstanbul'un dikkatini çekmek istiyordu:

"Sivas Valisi Halil Paşa'dan Sadarete 31 Ekim 1893

Merzifon fesat erbabı reislerinden olup geçende irade-i seniyye ile Londra'ya sürülmüş olan Tomayan Karabet ve Kayayan Ohannes taraflarından üzeri "Merzifon Amerika Protestan Mektebi Müdürü Mösyö Riks" namına yazılı zarf içerisinde akraba ve taallukatına hitaben gönderilip Merzifon Postahanesi'nce yakalanan sekiz kıta mektubun tercüme suretleri ekte arz ve takdim kılındı.

Tomayan'ın bir mektubundan Merzifon Hastanesi meselesinin ortaya çıkması esnasında melanetlerini örtmek maksadıyla iş çevirdiklerini ve Amerika misyonerlerine karşı kendilerini mazur göstermeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Diğer mektupta gizli ve aleni olan şeylerden malumat talebini içeren bölüm de bunların hala fesat fikrinde ısrarlı ve çalışmakta bulunduklarını göstermektedir. Amerikalı misyonerlerinin bu gibi adamlarla haberleşmelerinin men'i için Amerika konsolosuna müracaat edilmelidir."[90]

Mektup 20

Tomayan'ın, Merzifon ve çevresinde yaptıkları hakkında misyonerlerin mektupları:

Sivas Valisi Halil Paşa, Amerikan misyonerlerinden Perry'nin Herrick'e yazdığı mektuplar ile Konsolos Jewett'in mektuplarını ele geçirmişti. Her iki mektup da Tomayan'ın suçlu olduğuna ve kendisi hakkında hükümetin kuvvetli delillere sahip

90 BOA. A. MKT. MHM, 733/10.

bulunduğuna dair idi. Jewett mektubuna, *"son mektubumda bahsettiğin mühim noktalara dair işte bugün izahat veriyorum"* diye başlıyordu. Jewett'in mektubu şöyle devam ediyordu:

"Gemerek karyesinin Protestan vaizi Mardiros Kalustyan iki sene önce Tomayan tarafından kurulmuş olan bir ihtilal komitasına üye olduğunu İncil üzerine yemin ederek kabul etti ve geçen sene yine Tomayan'ın teşvikiyle gerçekleştirilmiş olan bazı cinayetler hakkında bilgi verdi. Mardiros'un verdiği bilgileri Agop Pehlakyan da tasdik etti. Bildirilerin dağıtıldığı yerlerde suçlarını itiraf edenler bu ihtilal hareketinin Tomayan tarafından tertip edildiğini söylüyorlar. Bu da adı geçen kişilerin verdiği ifadeleri doğruluyor. Vali işin başlangıcında bir ihtilal fikri ile hareket edildiğinden dolayı son derece üzgündür. Ben de cevap olarak düşüncesini tasdik etmekle beraber bu konuda her iki tarafta da hata olduğunu söyledim. Bunun üzerine vali sizin iyi niyetinizi hatırlatarak ihtilal fikrinde olduğu anlaşılan okul müdürü Herrick'in etkisi altında hareket etmekte olduğunuzu söyledi. Merzifon'daki kız okulunu imha eden yangın olayının sebeplerini ortaya çıkarmak çok güçtür. Nasıl ki Merzifon'daki Amerikalılar okulun Müslümanlar tarafından yakıldığını düşünüyorlar, hükümet de yangının Ermeniler tarafından çıkarıldığına inanmıştır. Bu durum taraflar arasındaki çekişmelerin devam etmesine sebep olabilir. Tutuklu öğretmenler konusuna gelince, bunlar Osmanlı Devleti vatandaşı olduğundan, bu hususta hiçbir yabancı devletin müdahaleye hakkı yoktur. Serinkanlı ve tarafsız bir şekilde hareket eden valinin elinde kesin deliller bulunmakla beraber anlaşmaya meyilli görünmektedir. Valinin görüşüne göre, Sivas'ta fikir birliği sağlanması Merzifon'daki ikametimizi uzatmamızdan daha uygundur. Bilirim ki geri dönmek güç gelir, lâkin padişahın sadık olan bir kısım vatandaşları arasında fesat çıkarmak isteyen birkaç Ermeniyi himaye etmek sevdasına karşı Babıâli ile olan dostane münasebetlerimizi feda etmeye Amerika elçiliğinin belki istekli olmayacağını dikkate

almamız gerekir. Meseleye başka bir noktadan baktığımız halde Amerika misyonerlerinden bir şahsın yani Herrick'in saçma inadı dolayısıyla suçlu birtakım Ermenileri himaye etmek istemesi ve bu suretle bir yarım asır emeğin semeresini zayi eylemesi son derece üzücüdür.

Sevdiğim konsolos! Bir dostun sözüne güveniniz! Sivas'a geliniz. Cümlemiz, adaletle sonuçlanmasını arzu ettiğimiz bu kederli olayı bitirmek için burada hep birlikte çalışabiliriz"[91]

Konsolos vekilinin bölgede yaptığı ilk incelemeler sonucundaki izlenimlerini aktardığı bu mektup, özellikle Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin Ermeniler dolayısıyla yıpratılmaması gerektiğini, Anadolu'daki Amerikan okullarının menfaatlerini korumanın Ermenilerden önemli olduğunu savunuyordu.

Mektup 21

Sivas'taki Amerika Protestan Mektebi misyonerlerinden Perry tarafından Merzifon'da bulunan Amerikan Okul Müdür Herrick'e yazılan mektup:

"Benim fikrime göre vali adaleti savunur ve anlaşmayı seven bir adamdır. Doğrulukla hareket edenler hakkında istekli ve yardım eder görüyorum. Fakat oyun ve hile sevmiyor. Amerikalılar hakkındaki muamelesi de pek haklıdır. Eğer vali ile birkaç defa karşılıklı görüşüp de bulunan delilleri birlikte müzakere ve muayene etseniz valinin görüşüne tâbi olacağınıza eminim. İşte söz konusu deliller bunlardır: "Birincisi, bir buçuk sene önce Tomayan ve Kayayan'ın Gemerek ve Burhan köylerine gittikleri zaman meydana gelen ihtilale teşvikleri; ikincisi

91 BOA. A. MKT. MHM, 733/42.

Londra komitasından gelen bir özel memur tarafından Gemerek komitasının kurulması; üçüncüsü korkutucu mektuplarla bildirilerin Merzifon'dan Gemerek'e gönderilmesi; dördüncüsü Gürünlü Toros'un faaliyetleri. Eğer artık ihtilal teşebbüsü ile bu kişiler arasında ciddi münasebetler mevcut olduğuna inandıysanız mektubunuzda bulunması muhtemel en küçük bir fesat fikrini temizleyerek ve binaenaleyh emniyetin sağlanması ile hâlâ içinde bulunduğumuz bu zor durumdan bizi kurtarmanız gerekmektedir zannederim."[92]

Mektup 22

Merzifon olaylarından dolayı Eçmiyazin'de bulunan Ermeni dini lideri Kırımyan Mıgırdıç'ın Merzifon'a gönderdiği mektup:

Rusya dahilinde bulunan (Çanlı Kilise) Katagigosluğu tarafından Merzifon Kazası Cemaat-i Ruhaniyesi'ne gönderilmiş ve oradan da Çorum Ermeni Cemaati'ne gelen sureti alınmış olan 28 Aralık 1893 tarihli bir kıta beyannamenin tercümesi suretidir:

(Birinci Beyanname)

Mıgırdıç Hazret İsa'nın kuludur. Ve Allahımın idrak edilmez iradatıyla cümle Ermenilerin başrahibi ve (Eçmiyazin) Araratyan ulu kilisenin başrahibi.

Selam sana, Battabos'un ve Partamyos'un ve Kirkor'un inciliyle Hazret-i İsa'da doğmuş Ermeni resulane kilisesi ki imanıyla ve Allah perestlik ile çoğalmış ve artmışsın.

Selam sana, ya Allah'ın valid esürun dağı Kudüs-i Şerif, eğer dünyanın nuru ten alan kurtarıcı sende görüldü ise aynı bir

92 BOA. A. MKT. MHM, 733/42, lef. 4.

tanecik indi pederden nur ile yapılmış aziz Çanlı Kilise ki temelini attı.

Selam sana, ya aziz Agop Manastırı'nın resulane Kersis Ermenilerin bütün manastır ittihadına ki haç taşıyan askerler gibi çalışıyor ve hizmet ediyorsunuz. Allah'a mahsus olan aziz mahalleri tam fedakârlık ile koruyorsunuz bütün milletlerin hased ettiği milletlerin manastırını.

Selam size, katagigoslar ve patrikler ki benim ile aynı boyunduruğa koşulmuş kardaşlarsınız. Hazret-i İsa'nın kilisesinin memuriyetini icra etmek için bilir misiniz ki ne kadar azimdir bizim mesulümüz, baş çobanımız huzurunda çünkü bizde her birisi kendi sürüsünün hesabını vermeye mecburdur.

Selam size, ya Ermenilerin küçük sürüsünün çobanları ve murahhasaları ki uyanık göz ile nezaret eder ve otlatırsınız. Hazret-i İsa'nın sürüsünün zikr ederek Allah'ın şu kelamı yani çoban nefsini koyunları uğruna feda eder.

Selam size, ya kilisenin muallimleri ki öğretir ve tebşir edersiniz hayatın kelamını teselli ederek ahaliyi çünkü mihnet ile doldu onun günahları afv olunacak diyor Allah.

Selam size, kilise papazları ki kilise liderlerinin vekilharcısınız. Familyaya mahsus olan kudsiyetin muhafızısınız. Ne kadar büyüktür sizin vazifeniz.

Selam size, ya kilise hizmetçileri, Allah'ın yüce huzurunda günlük tüttürürsünüz öksüz ile fakirin vekilharcısınız. Zikr edin büyük Nerses ve hatta ona benzer olanı.

Selam size, ya nağme kaside okuyan hizmetçiler tatlı terennüm ile kiliseye aid ruhani nameler okuyarak ahalide istek ruhunu tahrik edersiniz. Allah'a tapmaya ve onu sevmeye siz semavi aziz meleklerin emsalini göstermektesiniz.

Selam size, manastır ittihadının pederleri ve biraderleri bizim mezhepperver ve maarifperver aziz ecdadımızın iftihar-ı ebe-

diye müessis olan manastırların kalan bakayalarını muhafaza meleklerisiniz...

Bu yaşımda sizin için çalışmaya yemin ettim. Ararat Dağı'nda oturarak Hindistan'daki, Avrupa'daki ve Amerika'daki Ermenileri görüp gözetmeye gayret edeceğim. Yetmiş yaşıma geldim. Benim için dua edin, çünkü Ermeni kilisesinin sırtıma yüklediği haç çok ağırdır. Bana dua ediniz ki size çobanlık edebileyim.

Çanlı Kilisesi Katagikosu ve Umum Ermenilerin Baş Çobanı ve Rahibi Mıgırdıç." [93]

Mektup 23

Dersim kilisesinde ele geçen teşkilatlanma ve silahlanma mektubu:

Mamuretülaziz (Elazığ) Valisi Enis Bey'den Dahiliye Nezareti'ne 31 Aralık 1894'te gönderilen yazıda, ele geçen mektuplardan ve içeriğinden şu şekilde bahsediliyordu:

"Dersim Mutasarrıflığı'ndan alınan telgrafnamede, Arapkir Ermenileriyle Pertek Nahiyesi'ndeki Ermenilere fesada dair bir mektup gelip, Pazar günü Pertek Kilisesi'nde gizli olarak okunacağı haber alınmıştı. Nahiye zabıtasına haber verilmiş, fakat Pazar günü mektup okunmamıştır. Ancak kilise içerisinde zararlı evraklar bulunduğu belgelerle haber verilmiştir. Usulüne göre yapılan aramada bir kitap içinde çıkan ve "*Arabkir'deki Karındaşlar*" imzasıyla Perkere, Haçin ve Pergamin Serkiz ve Ragasyan Bağdesar ve Onnikyan Davit namında dört şahsa hitaben tarihsiz Ermenice mektubun, "*Korkmayınız yakında*

93 BOA. DH. TMIK. M. 23/65.

size iyi haberler vereceğiz, size yolladığımız tüfekleri iyi, emin yerlerde saklayınız, işler yolundadır. Sözün açığa çıkmaması için sakın kuşlara bile anlatmayınız." ibaresi yazılı olduğu tercümesinden anlaşılmış ve konuda gerçeğin ortaya çıkarılması için gerekli teşebbüslere başlanmıştır."[94]

Mektup 24

"Suşehri Kazası ahalisinden iki Ermeniye hitaben yazılan, 5 Ekim 1894 tarihli ve elde edilen mektupta, *"ekimin on birine doğru umum Ermenilerin silaha sarılacağı ve orada silah ve cephane sıkıntısı varsa ikmal için komita reislerine müracaat edilmesi lüzumu"* yazılı olduğu Sivas Vilayeti'nden bildirilmiştir. Durum icab eden vilayetlere duyurulmuş ve Konya Vilayeti'nden gelen cevapta, Konya'da Ermenilerin bir hiç mesabesinde oldukları ve yine de gerekli tertibatın alındığı haber verilmiştir.[95]

Mektup 25

Cemiyetin Parasal Kaynakları

Cemiyetin maddi kaynaklarını, üyelerden alınan aidatlar ve halktan toplanan paralar oluşturuyordu. Para isteği ve istenilen miktar da şahısların evlerine veya işyerlerine gizlice bırakılan mektuplarla bildiriliyordu. Üye kaydında olduğu gibi, para toplamakta da tehditkâr davranılmıştı.

Tokat'ta cemiyet üyelerinden ve diğer Ermenilerden alınan paralarla silah alınıyordu. Doktor Jozef'in katillerinden Kirkor da, Haçator oğlu Ovakim'e haftalık topladıklarını ve silah al-

94 BOA. Y.A. Hus. 316/74.
95 BOA. Y.A. Hus. 311/64.

dıklarını söylemişti. Komitaya üye olmak suçundan tutuklanan Mardirus oğlu Artin'in ifadeleri de bunu doğrulamaktaydı. Artin 7-8 ay önce evinde merdivenin üzerinde Ermenice yazılı taşa bağlı bir mektup bulmuştu. Mektupta, *"Şirket teşkil ettik. Biz şahsen hizmet ediyoruz. Sen de nakden para vereceksin. Vermediğin halde seni telef ederiz ve sırrımızı hükümete haber verir isen işini bitiririz."* şeklinde tehditkâr sözler bulunuyordu. Artin parayı vermediği için bir başka mektup gönderilmişti. Bu mektupta, *"Evvelce istediğimiz parayı göndermedin. Sen duygusuzluk ediyorsun. Parayı göndermez isen seni kurşundan geçiririz"* deniyordu.

Tehditle para istenen şahıslardan birisi de Kirkor oğlu Ferhad idi. Ferhad ifadesinde:

"Tahminen bundan bir sene evvel Sulu Han'daki mağazama vardım ki mağazanın penceresinden içeriye Ermenice ve imzasız bir mektup bırakılmış. Aldım, okudum içeriği, *"Senden elli lira talep ediyoruz. Asla müddet geçirmeyesin. Hemen bu elli lirayı vereceksin. Eğer vermez ve bu sırrı kimseye haber verir isen seni öldürürüz, vururuz, keseriz. Bu akçeyi kumpanyaya çevireceksin"* şeklinde idi.

Bir başka mektupta:

"Evvelce sana meclisçe 75 lira tensib etmiş idik. Senin böyle aykırı hallerinden dolayı 25 lira ceza olarak zam ettik. 100 lira vereceksin"

"Evvelce sana 100 lira demiş idik. Şimdi senin 100 lirayı vermeyeceğini tasdik ettik. Şimdilik 50 lira ver de baki kalan 50 lira için de bir karar veririz. Eğer vermez isen seni şöyle asarız, keseriz" şeklinde ifadeler kullanılmıştı.

Mektupların sonunda Hınçakyan İhtilal Komitası'nın mührü bulunuyordu. Bu mektuplar ya kapı aralığından ya pencereden atılıyor ya da tehdit edilen evlerin tanımadığı kimseler aracılığıyla gönderiliyordu.[96]

96 BOA. YEE.35/393.

Mektup 26

Osmanlı Devleti'ne sadık papazları tehdit eden Ermeni mektupları ve Köstence'den Edirne Ermeni Murahhasası ve Papaz Koren Varestakis'e teahhüdlü olarak gönderilen 1 Şubat 1894 tarihli mektup:

"Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin gördüğü zulüm ve baskılara karşı üzerinize düşen sorumluluğu yerine getirmemektesiniz. İhmalinizden dolayı millet nazarında küçük düşeceksiniz. En kısa sürede görevinizi bırakmadığınız takdirde Ermeni milleti adına hakkınızda gerekli muamele yapılacaktır."

Edirne Ermeni Murahhası'yla ileri gelenleri tarafında Padişah'a bağlılık ve dualarını bildiren bir telgraf gönderilmesi üzerine Filibe Ermeni kilisesinde bazı dedikodular çıkmış ve İstanbul'da bazı Ermenilerce de birtakım sözler söylendiği ve hatta bazı Avrupa matbuatında da yazılmış olduğu gibi murahhasın Patrik tarafından da yazılı bir şekilde azarlandığı gizli bir şekilde haber alınmıştır. Murahhasın Ermeni komitacıları tarafından bir suikaste uğraması muhtemel olduğundan vesvese ve endişesinin giderilmesi için kendisine gerekli açıklamalar yapıldı. Polis ve zabıtaca bazı gizli tedbirlerin alınmış olduğu kendisine bildirilmişti. Ermeni Murahhası'na ve Ermeni ileri gelenlerine Bergos, Sofya ve Varna'dan Avusturya postasıyla gelen ve dört kıtası elde edilen Ermenice imzasız mektuplarda şöyle deniliyordu (15 Şubat 1894):

"Padişaha sadakat göstererek ve dua ederek millete hıyanetinizi gösterdiniz. Biz ayaklı nihilistleriz, sizin cezanızı tayine teşebbüs ettik ve muvaffak da olacağız, sizi öldüreceğiz."

Bundan başka böyle birtakım mektupların da Osmanlı postası ile geldiği halde Edirne Vilayeti'ne bilgi verilmeyerek posta memurları tarafından İstanbul'a gönderildiği işitilmişti. Bu tür mektupların vilayete verilmesi tedbir almak bakımından önemliydi."[97]

Edirne Murahhasası Mesrob, Edirne'deki komitanın ileri gelenleri bu mektuplarla kendisine düşmanlık göstermiş olduğu için 25 Mayıs 1895'te görevini terk ederek İstanbul'a dönmüştü.[98] Ermeni komitalarının tehditleri sonuç vermiş, Osmanlı Devleti kendisine sadık bir din adamını değiştirmek zorunda kalmıştı.

Mektup 27

Hınçak Komitası İstanbul Şubesi tarafından Padişah'a ve Sadrazam'a, tutukluların serbest bırakılması ile ilgili bir mektup gönderildi, mektubun yabancı elçiler aracılığı ile iletilmesi dikkat çekici idi.

"Devrimci Komita'dan Sir P. Currie'ye İstanbul, 30 Haziran 1894

Elçi Bey,

Devrimci Hınçak Komitası tarafından Sultan'a yazılmış olan mektubun bir kopyasını ekte size iletiyorum ve Berlin Anlaşması'nı imzalayan yetkili bir temsilci olarak mektupta dile getirilen adil talebin yerine getirilmesiyle ilgili elinizden geldiğince müdahalede bulunmanızı diliyoruz.

İstanbul Devrimci Hınçak Komatası Adına: Başkan Ed. Aramian."

97 BOA. Y. A. Hus. 329/34.
98 BOA. A.MKT. MHM. 696/13.

№ 2.

ՀՆՉԱԿԵԱՆ Ց. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ Կ. ՊՈԼՍՈՅ

31 Յուլիսի 1894.

Կ. Պոլիս.

Սուլթան,

[illegible]

Mektup 27'nin orijinal metni.

"Devrimci Komita'dan Sadrazam'a İstanbul, 30 Haziran 1894

Ermeni ruhban sınıfına yöneltilmiş mektupların bir sonucu olarak birçok Ermeni tutuklandı. Biz Ermeni Devrimcileri olarak, bu mektupların tek yazar ve dağıtıcıları iken, tutuklanan kişiler bu işe karışmamış iken, Sultan, Ermeni Başpiskoposu'nu Horen Aşıkyan Achikian'ı tasfiye ederek, Ermenilerin patrikhaneyle ilgili taleplerini tanımış iken ve yine aynı emirle suçlamayı geri çekmiş iken ki eğer kişilerin tutuklamasına sebep olan böyle bir suçlama gerçekten varsa:

Sizden bahsi geçen meseleyle ilgili tutuklananların hepsini serbest bırakmanızı talep ediyoruz. Osmanlı İmparatorluğu boyunca patlak verme tehlikesi olan devrimi ancak adaletle ilgili önlemler alarak ve Ermeni halkının taleplerini yerine getirerek önleyebilirsiniz. Bu mektup yabancı güçlerden temsilcilerin bilgilerine sunuldu.

Hınçak Komitası, İstanbul Şubesi."[99]

Aynı sıralarda Üsküdar, Galata, Beyoğlu, Hasköy ve Balat kiliselerine gizli bir şekilde bırakılan "Dersaadet Hınçak Komitası Şubesi" mühürlü 9 Haziran 1894 tarihli mektup:

"Komitamız, Ermeni Patriği Aşıkyan Efendi'nin kiliselerde ismini zikretmeme kararı almıştır. Milletin arzularına karşı gelenler hakkında gerekli muamele yapılacaktır."[100]

---

99 *British Documents On Ottoman Armenians*, Vol. III (1891-1895), Ankara, 1989, Belge No: 254 - Ek 1, s. 370-372.

100 BOA. İ. HUS. 25/1311.2/82.

Mektup 28

Hınçak Cemiyeti'nin kurucusu Nişan Karabetyan Avrupa'da çok faal çalışıyor, komitanın merkezleri ile sık sık mektuplaşıyor, Avrupa gazetelerine gönderdiği mektuplarla propaganda yapıyordu.

ABD'nin *Worcester Mas* gazetesinin 21 Mart 1894 tarihli nüshasında, oraya yardım toplamak için gelen Nişan Karebetyan hakkında yayınladığı bir mektup, 1878-1894 yılları arasında Ermeni sorununun seyrini bir Ermeni komita reisi gözüyle anlatıyordu. Gazete, mektuptan önce Karabetyan hakkında şu bilgileri veriyordu:

"Atina'da bulunan Ermeni cemiyeti reislerinden olan "Nişan Karebetyan" İngiltere'ye gelerek Londra'daki "Hınçak" isimli Ermeni cemiyeti nezdinde misafir oldu. Karebetyan, İngilizlerin yardımını talep etmek ve para toplamak maksadıyla İngiltere'yi dolaşmaktadır. Karebetyan, Cenevre Tıp Fakültesi'nde tıp bilimi okumuştur. Muhabirlerimizden biri geçen salı günü Karebetyan ile görüşüp görevi hakkında kendisine bazı şeyler sormuştur. Karebetyan kendisine sorulan sorulara tam bir samimiyet ile cevap vermiştir, mesleğini terk ederek Ermenilerin davası uğrunda çalışmaktadır. Ermeni ilişkilerinin şu anki durumu ile ilgili kendisine sorulan sorulara şöyle cevap vermiştir:

"Ermeniler bundan birkaç sene evvel Osmanlı hükümetinin idaresi altında pek çok bahtiyar idiyseler de şimdi baskı altındadırlar. Daha sonra durumlarının ıslahı çaresini düşündüklerinden iş daha da kötüleşti ve öncekinden çok mezalime uğradılar. Kürt, Çerkez ve Türklerin vahşi hareketleri o derece şiddetlenmişti ki, Ermeniler 1878 senesinde patriklerini murahhas sıfatıyla Berlin Kongresi'ne göndermişlerdir. Patrik, kongrenin huzuruna çıkarak ruhani idaresi altında bulunan kavim için bir çeşit muhtariyet idaresini talep etmiştir. Büyük Avrupa devletleri

ile Osmanlı Hükümeti arasında aşağıda yazılı olan bend imza edilmiştir (Osmanlı Hükümeti, Ermenilerle meskûn vilayetlerde bazı ıslahat icra etmeye ve Kürtlerle Çerkezlerin vahşi hareketlerine karşı Ermenilerin huzur ve rahatlarını temin etmeyi taahhüt eder). Daha sonra Avrupa devletlerinin temsilcileri İstanbul'a gelerek Osmanlı Hükümeti'ne ıslahatların yapılması için bir nota verdiler. Bu vilayetlere muhtariyet verileceği gibi vergiler de kontrol altına alınacaktı. Osmanlı Devleti, bu muahedeyi imza ettiğinde Hınçak cemiyeti kurulu değildi. Osmanlı Devleti, Ermenilere bazı haklar verdiği takdirde bunun ileride Ermenilerin bağımsızlığına sebep olacağı düşüncesine kapılmıştır. Bu düşünce Osmanlı Devleti'nin mahvına sebep olacaktır. Zira Ermeniler vergi vermeyecek olursa Osmanlı Devleti'nin idaresi yıkılacaktır. Osmanlı Devleti bu noktayı düşünerek ve İngiltere ile Rusya arasındaki rekabetten istifade ederek Ermeniler hakkında vahşi hareketlere başlamıştır. Ahaliyi fakr u zarurete düşürmek için vergiler konulmuş ve Osmanlı memurları tarafından uygulanan baskılardan doğan şikâyetler dikkate alınmamıştır. Okullarda Ermeni tarihinin öğretilmesi ve milli şarkıların söylenmesi yasaklandığı gibi Ermeni ileri gelenleri dahi birtakım tehditler ile itham edilerek tutuklanmış ve ruhbanlar ile muallimler mekteplerden kovulmuştur. Hâlbuki Babıâli bunlara karşı Ermenileri korumayı ve müdafaa etmeyi taahhüt etmişti. Ahaliyi Ermeniler aleyhine tahrik için vali ve mutasarrıflara gizli talimatlar verilmiş ve eskisinden daha ağır vergiler konulmuştu. Toplanan vergilere karşılık himaye edilmediğimiz gibi yollar inşa ve bir çeşit ıslahat dahi icra olunmamıştır. Osmanlı Devleti'nin başlıca geliri Ermenilerden toplayacağı vergilerdir. Türkler askeri işleri ifa ettiklerinden pek az vergi veriyorlar. İşte bu ağır vergilerden ve uygulanan kötü muameleden dolayı ahali fakir düşmüştür.

"Ermenilerin yaşadığı topraklar cennet gibi olmakla beraber on seneden beri devam eden karışıklıklardan dolayı ahalisi perişandır. Osmanlı Hükümeti Ermenileri açıktan açığa ve silahla öldürmeye cesaret edemediğinden bunları hırsızlık ve

soygunculukla mahvetmek istiyor. Kürd haydutları Ermeni köylerine saldırdıkları halde bunlara karşı tedbir alınmıyor. İngiltere ve Rusya'ya patrik tarafından yapılan müracaatlardan bir sonuç alınamayınca 1888 senesinde İsviçre'de (Hınçak) cemiyeti kurulmuş ve bir matbaa tesis ederek Ermenilerin uğradıkları mezalim hakkında birtakım neşriyatta bulunmuşlardır. İki sene sonra Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde de kuvvetli bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyetin amacı günden güne isyanı genişleterek silahlı mücadele ile Ermenilerin istiklalini sağlamaktı. Ermeniler halk hükümeti usulüne dayalı bir hükümete muhtaçtırlar. Hınçak kelimesinin manası "hakiki endişe"dir.

Worcester'da bulunduğu halde İngiltere'de mevcut yirmi şube Atina'daki merkez aracılığıyla idare olunuyor. Hınçak Cemiyeti'nin Ermenilerin yaşadığı Osmanlı şehirlerinin hepsinde ve her kasaba ve köşesinde yirmi nefer kadar azası vardır. Bu vilayetlerde bulunan cemiyet azası gizli bir şekilde toplanırlar. Cemiyete mensup olmalarından şüphe edilen pek çok kimse Türkler tarafından toplanmıştır. Üç bin kişiden fazla tutuklanarak veya tâbiyetten atılarak cezalandırılmıştır. Türk hapishaneleri pek müthiş olup gittikçe artan ihtiyaca yeterli değildir. Cemiyetin üyeleri çok ise de para durumu ve silahları yoktur. Osmanlı Hükümeti Ermeniler hakkında bazı yalan neşriyatta bulunmakta ve Ermenilerin misyonerlerden ilim öğrendiklerini görünce misyonerlere taarruz etmektedir. İlim ve marifet sayesinde ahali kendi halini takdir ederek daha iyi bir idareye sahip olma arzusuna düşer. Misyonerlere Amerika müesseselerinin mahv ve tahrip olunacağını beyan ettiklerinden bunlar ihtilal erbabı ile ilişkilerini devam ettirmeye cesaret edemiyorlar ise de ahaliyi terbiyede devam ettiklerinden iş daha ziyade fenalaşıyor. Misyonerler kendi hayatları ile müesseselerini muhafaza için Osmanlı memurları ile hoş geçinmeye ve ihtilal erbabına düşmanlık göstermeye mecburdurlar."[101]

101 BOA. Y.A. Hus. 294 / 32.

Mektup 29

Halep Ermeni Piskoposu'nun Urfa Ermeni Piskoposu'na gönderdiği, ele geçirilen ve uluslararası alanda yayınlanan 2 Kasım 1895 tarihli mektup:

Urfa Ermeni Piskoposu'na,

"Anadolu'daki Ermeniler bir ihtilal yapmak için ittifak içerisindedirler. Zeytun'a silah ve mühimmat gönderilmesi gerekmektedir. Maraş Ermenileri savaşa hazırdırlar. Siz de bu duygularla dolu olmalısınız. Eğer böyle çalışırsak amacımıza ulaşabiliriz.

Halep Ermeni Piskoposu"[102]

Mektup 30

Tehditle cemiyete adam kaydetme ve bağış toplama.

Ermenilerin propaganda çalışmalarında kullandıkları gazeteler, büyük şehirlerdeki zenginlerden zorla alınan bağışlar ve ihtilal cemiyetine katılmaya ikna edilen işçi ve esnafın aylık aboneleriyle desteklenmekteydi.

Hınçak ve Taşnak Cemiyetlerinin ölüm tehdidiyle tüccar ve dükkân sahiplerinden bağış istedikleri tehdit mektuplarının varlığı açıkça görülmektedir. İstanbul, Erzurum ve diğer bazı büyük şehirlerdeki Ermeni Cemaati'nin belli başlı şahıslarına bazı mektuplar, Anadolu'daki ayaklanmayı organize eden kimselerin gerçek yüzünü ortaya koymaktadır.

102 BOA. HR. SYS. 2790/43.

۳۰

ارمنی قومته‌سی قرارنه‌دن اخوانلره کوندریلان
تحریراتك ترجمه‌سیدر

سعادتلو اخوانلر

[illegible]

[illegible]

[illegible]

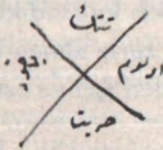
[illegible]

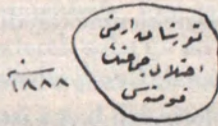
[illegible]

[illegible]

قومته مراسله جیسی
ا. پشتونی

[illegible]

۱۸۸۸

ترجمه حالی ایدن
ارطون

[illegible]

Mektup 30'un orijinal metni.

Ermeni Komitası tarafından Ağop Ağa'ya gönderilen mektubun tercümesi:

"Saadetlü Agop Ağa, 14 Kasım 1895

Kalbinizdeki merhameti bildiğimiz için küçük bir işten dolayı zat-ı alilerini taciz etmekle borçluyuz. İstanbul'da vuku bulan olayları, noktası noktasına haber vermek mümkünsüz olup fakat herhalde bizim hürriyet işinden haberiniz vardır ve dökülen kana karşı elinizden geldiği kadar nakden yardımda bulunacağınıza eminiz. Mektubumuzun içinde bulunan biletin kaydettiği meblağı komita namına göndermeniz rica olunur ve bu ricamızı kabul etmek üzere gönderilmiştir. Ölüm yahut Hürriyet

Komita Muhasebecisi Andon Ruştuni, Truşak Ermeni İhtilal Cemiyeti Komitası."

"Saadetlü Boğos Bey Düzyan 14 Kasım 1895

Beyliğimiz tarafından ikinci defa olarak hâk-i pâyinize biletsiz olduğu halde müracaat ederiz. Döktüğümüz kana tarafınızdan yardım etmenizi rica ederim. Ölüm Yahut Hürriyet!

Komita Muhasebecisi A. Roştoni, Truşak Ermeni İhtilal Cemiyeti Komitası."[103]

Mektup 31

Ermeni Komitası tarafından para talebini içeren ve farklı kişilere gönderilen tehdit mektubunun tercümesi:

"Rifatlü efendi

Şu mektubu yazmaktan maksat, milletperverliğinizi anlamaktır. Bu şirket ve dağ çetesi sizin için bedenen ve malen çalışmakta-

103 BOA. Y. PRK. AZN. 14/10.

Mektup 37'in orijinal metni.

Mektup 37'in orijinal metni.

dır, millet için kan döküyoruz. İşbu küçük çete İngiltere usulünce ve dağ harekâtı tertibatına uygun ve büyük Hınçakyan'ın idaresi altında olarak kurulmuştur. Dağ reisi Tanil Çavuş'un iktidarını gördünüz zannederim. İşte Tanil Çavuş benim. Dağ kuşuyum. Ben, Ermeni kahramanlarını yücelteceğim. Patukyan bilmiş ol ki, Maden gibi seni de mahv ve perişan edeceğiz. Sinek denilen hayvanın üç aylık ömrü olduğunu bilirisin, senin o kadar da ömrün yoktur. Çarşıda ve mahallede ve her nerede rast gelirsek seni telef edeceğiz. Eğer senin namını bu dünyadan kaldırmaz isem benim ismime Tanil Çavuş demesinler. Eğer yaşamak ister isen Seyran Tepesi'nde bir dikili taş vardır. Onun altına yüz adet İngiliz lirası bırak, şirket onu alır. Eğer vermez isen bilmiş olki evini viran edeceğiz. Bu kadar kâfidir, fazlası işi uzatır. Bu akçe canını muhafaza edecektir. Bu mektubu oku. Güzelce tefekkür et. Akçenin tedarikine bak, göreyim seni, git bunu da hükümete haber ver, istediğini yapmakta serbestsin!

(Tanil Çavuş) (Baş resimli bir mühür) (Büyük bir mühür)"[104]

Mektup 32

Ermeni komitalarıyla yakından ilgilenen Amerikalı Misyoner Knap'ın Van'dan Mister Corc'a gönderdiği 3 Kasım 1895 tarihli mektup:

Corc isimli kimseye tarih ve Garin H. Knab imzasıyla Van'dan gönderilen mektubun tercümesidir:

"Mümkün olduğu halde buraya gelmeniz hakkındaki telgrafnameyi elbette almışsınızdır. Sizi buraya çağırmamızın sebebi şudur ki "B. Nişan" buraya gelmekten çekiniyor. Mücadele vuku bulduğu hakkında birtakım rivayetler şayi olmakla be-

104 BOA. Y. Mtv. 136/91.

raber B. Nişan Bitlis'te öldürülmekten ise Van'da katledilmeyi tercih ediyor. Bir de yakın bir hakikat gibi görünen bir havadise nazaran New York evrak havadisinden birinin topladığı elli veya yüz bin doları dağıtmak üzere gönderilen Mösyö Hallward Van'a geliyormuş. Hallward, burada misyonerlerden bir komita teşkil edeceğini söylüyor ise de kendisi burada bulundukça hiçbir şey yapamayacağı zannolunuyor. Hallward burada bulunmazsa ahali o kadar çok vermez, Sofya'ya gitmek üzere iken gelmesine Kasım ortalarında intizar olunmasını yazmıştır. Mektubu dün ulaştı. Paranın Van Vilayeti'nde sarf olunacağını zannetmem. Bitlis'e dahi bir hisse çıkarılacağı düşünülüyor. Diğer taraftan Mösyö Kol ve Doktor Kecbal bir mektup yazarak Mösyö Hallward ve Mösyö Hamison veya Mösyö Kol'ün başka taraflarda sanat erbabının halini iyileştirmek maksadıyla niçin ilanlar neşretmediklerini sormuştur. Şurası muhakkaktır, onun bu fikri şu düşünceden doğmuştur ki, böyle ilannameler İngiltere'de değerlendirilecektir. Misyonerlerin en nazik ve en sağlamı bulunan Mösyö Hallward ile görüşmeye git ve münasip görüldüğü takdirde kendisine bazı bilgileri ver. Kendisinin tutukluluğuna ne kadar müddet müsaade edeceğiz, sizce malumdur. Fakat mektebe zamanından evvel gelmesi bence daha iyidir. Eğer valideniz derslerinizi üzerine alır ise bu dört gün için İngilizce tahsil eden muallimlere yardım ediniz. Mösyö Alen ve Mösyö Hallward geçen Cumartesi günü aşiretleri ziyaret ettiler. Bunları sıhhat ve afiyette ve fakat fakr u zaruret içinde buldular. İstanbul'da Ermenilerin bir gösteri icra ettiklerini ve bunları teskin etmeye asker sevk olunduğunu, ertesi günü talebelerin sokakları dolaşdığını ve seksen kadar Ermeninin katlolunup cesedlerinin bulunduğunu işitmişsinizdir. Mektubun elinize ulaşacağını ümit ederim. Özel ulağınızın tarafınızdan ücret aldığını haber aldık."[105]

105 BOA. HR. SYS. 2857/78.

Mektup 33

K. V. Hallward tarafından Van İngiliz Konsolosluğu vasıtasıyla Trabzon İngiliz Konsolosu Tercümanı, Trabzon ahalisinden, Ermenilerin en zanlılarından Komidas Hekimyan'a gönderilen, 15 Kasım 1895 tarihli, içinde Erzurum'a gönderilen silahlar ile Bitlis ve diğer olaylar hakkında sathi bilgiler bulunan, İngiliz Konsolosluğu mühürlü İngilizce mektubun tercümesi:

"Sevgili dostum Mösyö Hekimyan,

Tüfek vesairenin bulunduğu sandığı ne zaman Erzurum'a gönderdiniz? Bundan kesinlikle bir bilgim yok. Bu sıralar yolların güvenli bir halde olduğunu sanmıyorum. Şu anda bir Laz veya bir Kürd'ün bu tüfeklerle keklik avladığını zannediyorum. Siz ne düşünüyorsunuz? Kısa zaman önce İstanbul'dan benim için başka bir paket daha gönderilmişti. Trabzon Rüsumat İdaresi'nin iki adet raporunu lütfen gönderiniz. Çünkü bazen burada bu raporlar sorulmaktadır. Ya da gönderdiğiniz eşyayı ne şekilde yazdırdığınızı bana bildiriniz. Gönderdiğim birinci rapor vasıtasıyla tüfek ve sair şeyleri gümrükten geçirdiğinizi anladım. Gümrükten geçirilecek şeyin herhangi bir alet olmayıp tüfek olduğu söz konusu raporda belirtilmişti.

Geçenlerde meydana gelen acıklı olayın aslı esası nedir? Olaylar ilk olarak Ermeniler mi yoksa Türkler tarafından mı başlatılmıştır? Bu olayların çıkmasına Bahri Paşa'ya yapılan suikast mı sebep olmuştur? Bunlar ne budala adamlarmış ki, silahlarını doğruca hedefe isabet ettirememişler! Hamdi Paşa ağır bir şekilde mi yaralanmıştır? Bahri ve Hamdi Paşalara suikast yapanlar yakalanmış mıdır? Bildiğiniz tüm ayrıntıları tarafıma bildirmenizi rica ederim.

Bitlis'te çıkan olaylarla ilgili haberin buraya ulaşması büyük bir korkuya yol açmıştır. Camilerde toplanan Müslümanlara Ermenilerin saldırdıkları söylenmekteyse de bunun kesinlikle asılsız olduğunu zannediyorum. Ancak orada büyük bir çatışma çıktığı ve Türkler ile Ermenilerin aşırı derecede heyecanlı bir durumda oldukları görülmektedir. Bize gelince, şu ana kadar kasabada rahatız. Kürtler köyleri soymaktadır. Emin Paşa ve yandaşları tarafından tamamen soyulmuş olan pek çok köylü Adilcevaz nahiyesinden kayıklarla buraya geldi. Durumlarından bu kış pek çoğunun öleceği anlaşılmaktadır. Islahat ile ilgili henüz hiçbir belirti yoktur.

Şimdiki planımız nedir?

Dostunuz V. Hallward"[106]

Mektup 34

Silah, gazete ve teşkilat ile ilgili Trabzon-Erzincan komitalarının haberleşmeleri.
Manuk Tatosyan'ın evrakı arasında bulunan Erzincan'dan 23 Haziran 1895 tarihli ve Dr. Kiragocyan imzasıyla Trabzon'da Melkon Yoğbekyan'a yazılmış olan eczalı[107] mektubun suretidir.

"Sevgili kardaşlar!

Bundan önce 3 Haziran tarihiyle yazmış olduğumuz mektupla ittifakımız bildirilmiş idi. Elbet bu mektubumuzu aldınız, sizin 7 tarihli mektubunuzu alarak içeriğinden bilgilendik. İttifak meselesi aramızda halledildiğinden, idare artık bizimle muhabere eder zannındayız. Yazacağınız mektupları eski adres ile

106 BOA. A. MKT. MHM 663/25; BOA. Y. PRK. UM, 33/99.
107 Özel bir karışımla yazılan mektuplardaki yazılar görülmüyor, ateşe tutunca ya da çözücü madde sürülünce okunabiliyordu. Bu yüzden bu tür mektuplar "eczalı" olarak isimlendiriliyordu.

gönderiniz. Tensikatımıza ait hazırlıklarımızın tamamlanmış olduğunu bu günlerde işitirsiniz. Yalnız martini ve sürmeli tüfenglere mahsus fişeklerin her cinsinden bin yüz adedine ihtiyacımız olduğundan bunları Mıgırdıç vasıtasıyla gönderiniz. Bu babda Mıgırdıç'a dahi gerekli talimat verilmiştir. Bunların oraca tedariki mümkün olmadığı halde başka bir müracaat tarzı olmak üzere gereğini bildiriniz, gazete ve saire göndermeyi şüphesiz hatırdan çıkarmazsınız. *Hınçak* ve *Truşak* gazetelerinin tuttukları yol bizce uygun görülmediğinden kendileriyle o kadar münasebetimiz olmadığını dahi arz ederiz. Bizim harekâtımız, bulunduğumuz mahal ile uygun bir surettedir. Bilumum arkadaşlara selam."

Bağış Mazbata İlmühaberi

Erzincan İhtilal Komitası Şubesi"

Erzincan Ermeni İhtilal Komitası'nın yürütme kurulu Bağdasaryan rifatlü Nişan Efendi'den teşekkürle (3) aded Osmanlı lirası aldı ki milletin aziz meselesi namına olarak milletperverana verdi. Cenab-ı Hakk karşılığını ihsan buyursun ve ittifakımızı kendi aziz meselesinden kuvvetlendirsin.

26 Haziran 1895.

Yürütme Kurulu tarafından Şahin"

"Erzincan İhtilal Komitası'nın yürütme kurulu Bağdasaryan rifatlü Nişan Efendi'den bir adet kapaklı tüfeng ve altmış adet fişeği teşekkürle aldı ki, aziz meselesinin muvaffakiyeti için ittifakımızın işci bölüğünün kullanması için milletperverlere verdi. Cenab-ı Hak karşılığını ihsan buyursun ve ittifakımızı kendi aziz meselesinde kuvvetlendirsin.

27 Haziran 1895.

Yürütme Kurulu tarafından Şahin"

Mektup 35

Trabzon'da Manuk Tatosyan'ın evrakı arasında bulunan, üzerinde "Erzincan 20 Haziran 1895" yazılı ve muhteviyatı kısmen şifreli olarak yazılmış olduğu anlaşılmış olan bir mektup müsveddesinin tercümesi:

"3 ve 10 Haziran tarihli mektubunuzu vaktinde aldık. İttifak ve ittihadınız aşırı derece memnuniyet verici görüldü. (Barut) ve (fişek) siparişi hakkındaki gayretiniz dikkate alınmıştır. Bunları zaten sipariş etmiş olduğumuzdan geldiğinde göndeririz. Fakat birçok zorluklarla karşılaşmak tabii olduğundan pek o kadar süratle gönderileceğini ümit etmeyiniz. Eğer son derece ihtiyacınız var ise başka bir tarafa müracaat edebilirsiniz. Dün bizim (katırcıya) gazeteler teslimiyle tarafınıza gönderdik. Kendisini hızlı bir şekilde bu tarafa iade ediniz. Tarafınızdan (Patrikhaneye) gönderilmiş olan istatistikler alınarak gerekli cevaplarının verilmiş olduğunu (İstanbul) bildiriyor, Kiferlinkileri dahi almıştırlar.

Gazetelere gönderilmek üzere bize daha istatistikler gönderileceği, Baron Çelan tarafından yazılmış idi. Aceb unutuldu mu? Bunların birlikte gönderilmesini rica ederim. Hazırlarım ilk posta ile gönderiniz. Baron Çelan'ın (Hınçak) gönderilecek olan mektubu hala yanımızdadır. Bunun postaya tesliminin uygun olup olmayacağını sizden sormuştuk. Son cevabınızı bekleriz. Mektupları şifre ile yazmak yolunu seçmelisiniz. Eğer yanınızda şifre anahtarı yok ise Çelan'dan alabilirsiniz. Geçen posta ile size bir telgraf sureti gönderilmiştir."[108]

108 BOA. HR. SYS. 2812/4.

Mektup 36

Bakü'den Atina'daki komitaya gönderilen 6 Şubat 1895 tarihli Ermenice mektubun tercümesi:

"Dostum, Bern'den buraya geleli üç aydan ziyade oluyor. Şimdiye kadar size mektup yazmayışım henüz bir ikamet mahalli tayin edemeyişimdendir. Çünkü böyle bir adres edinmeksizin mektuplarınız tabii olarak elime ulaşamaz. Şimdi burada komitamıza dahil olan üyelerin miktarı hayli fazla olup bunlar da para toplamaktadırlar. Bunlar birtakım gruplara ayrılmış olarak üye de toplamaktadırlar. Bu gruplara yeni sosyalizm mesleğinin çeşitli meseleleri hakkında konuşmalar yapmaktayım. Bu konuşmalardan sonra dinleyiciler arasında cereyan eden görüşmelerden sözlerimin iyi bir tesirde bulunduğu ve katılımcıların beyanatlarıma tamamıyla katıldıkları anlaşılmaktadır. Bu grupların üyeleri yüz kişi kadar olup yakında otuz-kırk kadından oluşan bir grup daha kurulması ümidediliyor. Servet sahiplerinden oldukça fazla meblağ alan ve madden büyük başarılara sahip bulunan "Troşagagan" (Kongreri Döla Baniyer) isimli cemiyet, birlikte hareket etmek üzere bizimle birleşmeyi teklif etmiştir. Biz ileride bu yolda bir ittifak olabileceğini beyan ile beraber bundan kaçındık. Zira bu ittifak ancak dokuz kişiden ibaret bulunan mahalli idare komitanız azasının adedi münasip miktara ulaşınca kurulabilcektir. Bu husustaki düşüncenizi bildirmenizi rica ederim. İşte bu suretle çalışmalarımız asla boşa gitmeyecektir. Zira birlik meydana gelse bile ancak idare hususunda olabilecek ve bu halde işler idare merkezine gönderilecek yerde burada düzeltilebilecektir. Bakü'den şu ana kadar gizli tatarlar vasıtasıyla Acemistan ve Osmanlı şehirleri ile iyice münasebette bulunuyoruz. Arkadaşlarımızdan bazıları birkaç hafta önce Sasun'a doğru yola çıkmışlardır. Her ne kadar bunlar Hınçakist ise de her yerde

kendilerini sosyalist gibi gösteriyorlar. "Truşagagan" Cemiyeti bunlara nakdi yardımda bulunmuştur. Bütün hususlar hakkında fikirlerinizi bize bildiriniz. "Hınçak"ın bir nüshasını zarf içerisinde ve "Bakü'de Sagatalinç Biraderlere" adresiyle tarafımıza gönderiniz. Mektuplarınızı da şimdiki halde bu adrese gönderiniz. Fakat bu adrese yalnız "Korkan" kelimesini ilave ediniz. Bir de "Anzeli" de (Acemistan) Mösyö Nerses Nersesyan"a Hınçak'ın beş altı nüshasını gönderiniz. Bu Nerses Nersesyan nüshaları özel gemilerde çalışan kişiler aracılığı ile bize göndereceğinden bu şekilde bunların eksilmeyeceğinden ve zabt ve müsadere olunamayacağından emin olabiliriz. *Kağaparda* gazetesinin iki üç nüshasını da gönderiniz. Ücretini tarafınıza göndereceğiz. Size para göndermek için şimdiki adresinizi bize bildiriniz. İttifakımızın ahvaline dair bana doğru bilgiler veriniz. Ermeni meselesi hakkında gerekli olan hareket tarzı hakkında bana bildiriniz. Bir müddetten beri burada dolaşan ifadelere göre, merkez komitası mekan değiştirecek imiş. Bern'de iken bana bu konuda bazı şeyler yazmış bulunduğunuzdan bu hususta malumat vermenizi rica ederim. İçimizden bazıları merkez komitası için size para göndermek istediklerinden bize gayet doğru olarak bir adres bildiriniz ki para gönderelim.

Ek: Her ne kadar şimdi size isim vermiyor isem de siz kim olduğumu anlarsınız. Ben "Bern" de ikameti esnasında kendisine birtakım mektuplar göndermiş olduğunuz "Parsak"ın arkadaşıyım. Göndereceğiniz zarfların üzerine bütün şüpheleri bertaraf için muhtelif ticaret evleri isimlerini yazınız.

K. T. V."[109]

109 BOA. HR. SYS. 2855/39.

Mektup 37

Londra'da yayınlanan Hınçak gazetesinde 1 Aralık 1895 tarihinde yer alan ve 1895 Zeytun İsyanı'na maddi destek talebini içeren mektup:

"Zeytun İhtilali'ne Yardım,

Zeytun kahramanları, bir aydan beri Hınçakyan asi bayrağı altına toplanarak Zeytun'da bulunan kışla ile mevcudu altı yüz olan Türk nizami askerlerini zabt ve esir ettikten başka civarında bulunan İslam köylerini işgal ve Ermeni milletinin aziz davasının fatihi olduklarını ilan ve hükümeti korku ve telaşa düşürerek askerlerini mağlubiyete giriftar ettiler. Hunhar düşman Ermeni davasını uzun müddet sürüncemede bırakıp şimdi kendisi kazandı. Bugün Ermenilerin büyük vazifeleri ise Zeytun'a akçe yetiştirmeye çalışıp, gayretten ibarettir. Binaenaleyh beyan ederiz ki, Zeytun'un başarıları bütün Ermenilerin nakdi yardım etmelerine bağlıdır. Şu halde nakdi yardım edilmeyip de Zeytun kahramanları mağlub olacak olur ise bu mesuliyet Ermeni cemaatine ait kalacaktır. Evvelce ilan olunduğu gibi bu kere dahi tekrar ile cümlenizi davet ederiz. *Hınçakyan* gazetesi sütunlarına yardım defteri dahi açılmıştır. Zeytun ve Kilikya ile sair mahallerde yürütülmekte olan ihtilal için verilecek yardım paraları Hınçak matbaasının adresine gönderilmelidir.

Zeytun ihtilali namına olarak bugüne kadar şirketimiz veznesine Türkiye'nin on şehir ve kazasından 480 aded İngiliz lirası ve "K", "I", "N" şehirlerinden 50 aded, "Z"den 10 aded İngiliz lirası gelmiştir.

Hınçakyan Şirket Merkezi".[110]

---

110 BOA. HR. SYS. 2810/2, lef. 12.

Mektup 38

1895 yılında Diyarbakır'da meydana gelen Ermeni olaylarında ele geçen mektup:

Diyarbakır'da karışıklığın ikinci günü meydana gelen sükûnu, caddeden geçenlere hanesinden kurşun atmakla ihlal eden Mendilciyan'ın hanesinde bulunan ve Müslümanların dini hislerine dokunmak ve bu vesile ile karışıklık çıkarmak üzere ibadethanelere taarruz ve tecavüz edilmesi hakkında birtakım fesat telkinleri içeren mektubun Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen tercümesi aşağıdadır. Bu mektubun birer nüshası muhabirlere ve büyük devlet elçiliklerine tebliğ olunmuştur.

"Mendilciyan'ın hanesinde bulunan zararlı evrakın tercümesi suretidir:

Kutub'dan, 2 Ağustos 1895

Azizim Ohannes, büyük maksatlar daima büyük fedakârlıklarla ileri gelir. Masum kanlarımızın dökülmesiyle medeniyet âleminin her tarafında büyük bir ilgi vücuda gelmiştir. Fakat biraz daha himmet lâzımdır. Şiddetlerimizin son saatleri ve bizim hürriyetimizin ilk saatleri yaklaşmıştır. Büyük kuvvetler bizim için muavenet vaadetmişler. Şu kadar ki, öyle bir muavenet etmek için büyük sebebler lâzımdır. Sizin memleketinizin sessizliği bizim işlerin ahengini bozuyor. Oradan da bir ses çıkarmak lâzımdır. Düşmanlarımız duygusuz hayvana benzerler. Bunların tabiatlarında gizli olan vahşilik meydana çıkarılmalıdır. Bunun için yalnız bir yol var, bunlar her hususta tahammül ederlerse de kendi ibadetlerine dokunulur ise tahammül edemezler. Şimdiye kadar ciddi bir menfaat görülemedi. Bir daha tecrübe etmek lâzımdır. Kahraman kardeşlerimiz, vahşilerin ibadet için toplandıkları mahallere az çok taarruz ettiklerinde

باب عالی

دائرهٔ صدارت عظمی

مکتوبی قلمی

عدد

٥

ینی جاپونک خارجیه سنه بولنانه دوقوز ... بجوق صورتیدر

قطعه ده بر ... عینیم احوالی . بیوک مقصدلر ذاتا بیوک فداکارلقدر ایله ادیلدکلر . معصوم قادینلرک روکلمسیده عالم مدنیت هلاکلرندن

بیوک بر رقت وجوده گلمشدر . فقط بزه رها ... لازمدر . شندیلرک جوق ... عینیم جنیویلرک اللبک سوعتیه با قلادقلرندر .

بیوک قوتده بزم ایچون معاونت وعدنده شوقدر که اویله بر معاونت ایتمک ایچون بیوک سبیلر لازمدر . سزک مملکتلرک شکواتی باشلرک

اقلمه بوزیور اوراده رسس چیقارمه لازمدر . دیگرلر طولیوسز جواب ... طبیعتده محض اولانه وحشیلک

بیزه چیقارلملیدر . بونک ایچون بالکه بزلربه وار . بونده ها خصوصی ... طوقنانلر ... تیکی

جدی رضعیفه کوریله رک ... لازمدر ... وحشیلرک عادت ایچون اجتماع ایله کلری محلده ایچون

توجه ایتمکه ... بزلره ... یاده سیر اتحاد اتخذ توجه حاله

کوزیکی قدر ... ادیلدکه بیوک مقصدلر بیوک فداکارلقده ادیلدکلر . ارشاد ... ختم .

N. H. M.

Mektup 38'in orijinal metni.

mutlak başarılı olacağız. Bu tahkiklerin gecikmesi olabilir ki bizlere zararı mucib olur. Ziyadesiyle acele etmeliyiz. Bu gibi haller göründüğü kadar tehlikeli değildir. Tekrar ederim ki büyük maksadlar büyük fedakârlıklarla ileri gelir.

Dostunuz N.H.M."[111]

Mektup 39

1895 Diyarbakır Olayları ile ilgili olarak evi aranan Mendilciyan Tomas Efendi'nin evrakları arasından çıkan, matbu olmayan mektuplara ilişik şarkıların açıklaması:

"Ah Hıristiyan'dan hakim ne zaman göreceğim. Türklerle Kürtlerin azametle oturmakta oldukları Ermenistan'da Ermeni milletinin padişahı hüküm-ferma olsun. Ermenistan sevinsin. Ermeni'nin mevcudiyeti bilinsin. Düşmana nasıl galebe çalınır görülsün ve İslamlar Ermenistan'ın mukaddes arazisinden sillinsin. Mekruh ve murdar ve alçaklar vatandan mahv olunsunlar. Ah vatan, vatan!.. Kahramanların nerede kaldı. Yavruların nerede kaldı? Kılıca karşı kılıçla dövüşelim. Kan karşısına kan çıkaralım. Bizden bir tavuk gasb eden İslam'ın evini barkını yağma edelim. Ah vatan, vatan!.. Yavruların nerede kaldı? Kahramanların nerede kaldı?"[112]

Mendilciyan'ın evinde yapılan aramalarda ele geçen bu mektup da diğerleri gibi, sefaretlere, muhabirlere ve nezaretlere gönderildi ve böylece Ermenilerin gerçek niyetleri dünyaya duyurulmaya çalışıldı.

---

111 BOA. Y. PRK. UM. 55/97; HR. SYS, 2812/1.
112 BOA. A.MKT. MHM. 636/29.

Mektup 39'un orijinal metni.

Mektup 40

26 Mart 1895 tarihinde, İngiltere'de The Daily News gazetesinde yayınlanan, 21 Ocak tarihli Kalküta Ermeni Cemiyeti'nden İngiltere Kraliçesi'ne gönderilen mektup:

"Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı'nın ve onun Avrupa'daki, Asya'daki, Afrika'daki, Amerika ve Okyanusya'daki sömürge ve müstemlekelerinin Kraliçesi, Hindistan İmparatoriçesi, İnancın Savunucusu, Haşmet-meab İmparatorluk ve Kraliyet Hazretleri'ne,

Sayın İmparatorluk ve Kraliçe Hazretleri

Hindistan ve Doğu'daki Ermeni Cemaati'nin mütevazı bildirisi bu konuya bağlı olan kararlara dayanarak gerektiği gibi seçilmiş ve yetkilendirilmiş imza sahibi temsilciler aracılığıyla gönderildi.

İmza sahiplerinin tevazu ve saygıyla Türkiye Asya'sındaki Ermeni vilayetlerinde ve Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti altında hemşerilerinin ve dindaşlarının durumunu sizin merhametli düşünceniz için temsil etmeye, İmparatorluk ve Kraliyet Hazretleri'ne yaklaşmaya teşebbüs ettiğini,

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebaasının, Osmanlı Hükümeti'nin idaresi altında yaşamasının, onura, özgürlüğe, mülkiyete ve dini ibadete sağlanmamış güvenliği barındıran geçmiş durumu mutsuz olmasının imza sahipleri açısından üzüntü verici bir durum olduğunu,

Geçmişte İngiltere Hükümeti'nin iyi niyetli çalışmalarına ve Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti'nin taahhüt ettiği reformlara rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebaasının şimdiki durumunun düzelmemiş; ancak, tam aksine, üzüntü verici durumlarının devam etmiş ve ağırlaşmış olmasının imza sahipleri için üzücü bir konu olduğunu,

Mütevazı imza sahiplerinin İmparatorluk ve Kraliçe Hazretleri'nden Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni nüfusunun şimdiki durumunu bildirirken Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti'nin idaresi altında Ermenilerin gayrı Hıristiyan tebaasının sahip olduğu ve yararlandığı hak ve imtiyazlardan mahrum ve yoksun kalmalarının üzerinde durmasını büyük saygıyla rica ettiklerini,

Mütevazı imza sahiplerinin bunun yanı sıra Osmanlı Hükümeti'nin Ermeni tebaasının yasama, çeşitli ve alt yürütme bölümleriyle yargı, jandarma ve ona bağlı değişik dallar, hazine ve diğer bölümlerde koruyucu ve temsilci unsur olmaktan mahrum ve aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti idaresi altında en büyük eşitsizliklerden muzdarip olduğunu saygıyla arz ettiklerini belirtir.

İmza sahipleri tevazu ve saygıyla İmparatorluk ve Kraliyet Hazretleri'ne idare altında hak, imtiyaz ve eşitlikten mahrumiyet yüzünden Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebaası için şimdiye kadar sağlanmış güvenliğin olmadığını bildirir ve ayrıca imza sahipleri büyük saygıyla Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti'nin idaresi içinde ve altında gayrı Hıristiyan tebaanın yararlandığı hak ve imtiyazlardan yararlanma ve eşitlik olmadığı müddetçe hiçbir etkili tasarımın sağlanamayacağını bildirir."[113]

Mektup 41

Gazetelere gönderilen mektuplarla Ermenilerin Osmanlı yönetiminden çektikleri anlatılıyor, Avrupalılardan yardım isteniyor, propaganda yapılıyordu.

Daily Telegraph gazetesinin 4 Haziran 1895 tarihli nüshasında yayınlanan "Beyrut Mektubu" başlıklı yazının tercümesidir:

113 BOA. HR. SYS.2755/40, Lef.4.

“Bu vahşi kavmin gaddarane muamelelerine tahammül edip mahvolmamıza daha ne kadar müsaade edeceksiniz? Ey Avrupalılar, sahip olduğunuz kuvvet ve kudret sayesinde esirleri esaretten kurtararak zencileri hürriyete kavuşturuyorsunuz. Perişanlığa düşmüş memleketimize bir kere bakınız, ne suretle kötü muamelelerle karşılaştığımızı, katledildiğimizi, mülkümüzün gasb, kadın ve kızlarımızın ırzlarına tasallut olunduğunu ve mukavemet gösterdiğimiz taktirde nasıl cezalandırıldığımızı görürsünüz. Zulüm gören halimizi ne zamana kadar saklamayacaksınız? Bizi ve ırzımızı bu vahşi kavmin elinden kurtarmak için ne zaman ısrar edeceksiniz? Konsoloslarınız burada oturan Hıristiyanların mahalli hükümet ve gaddar Müslümanlar tarafından uğradığı mezalimi size bildirince Osmanlı Hükümeti hemen sizin konsoloslarınızın raporlarını yalanlayarak piskoposlarımız tarafından verilen şehadetnameleri gösteriyor. Bu ise piskoposların durumumuza bakmaksızın ve hukukumuzu muhafazaya çalışmaksızın zevk ve sefada yaşamakta olmalarından kaynaklanıyor. Bunlar, yabancı bir hükümet burayı ele geçirir ise şeref ve haysiyetlerini kaybedecekleri düşüncesindedirler. Ve gerçeğe tamamen aykırı olan, bahsedilen şehadetnameleri imza etmelerinden dolayı padişah tarafından nişanlarla da taltif olunmuşlardır. İşte piskoposlarımızın zevki için ne suretle zalimlerimizin eline düştüğümüzü anlayınız. Bu zalimler bizi mahv için ellerinden geleni yapıyorlar. İmdat sedalarımızı duymanız ve bizi bu vahşi hayvanların pençesinden kurtarmaya çalışmanız için insaniyet namına size müracaat ediyoruz.

Suriye Hıristiyanları”.[114]

114 BOA. Y. A. Hus. 330/133.

Mektup 42

Jirayir imzalı ve 5 Nisan 1896 tarihli Mamüretülaziz (Elazığ) Vilayeti'nde, Harput'ta Andiriyas Bedrosyan'a Amerika'dan yazılan mektubun tercümesi:

"Gönderdiğiniz dokuzuncu mektubunuzu aldım. Bütün içeriği malumum oldu. Gönderdiğim, sekiz numaralı *Hınçak* gazetesi idi. Her nasılsa numarasını yanlış yazmışım. Çünkü biraz sarhoş idim. Bugün Paskalya olup Hazret-i İsa'nın mezardan kıyamını tebrik ederim. Ermenilerimizin başına gelen felaket haberlerini aldıkça kendimi sarhoşluğa veriyordum. Başkasına söyleme, yalnız böyle bugünlerde içmekteyim. Yakında içmeyi terk etmek düşüncesindeyim. Bizim millet meselesinden dolayı şimdilik hususi bir havadis yoktur. Yalnız şunu beyan edebilirim ki bizim işin tehir olunmasının sebebi Mısır Meselesidir. Eğer Fransa Rusya'ya yaklaşacak olursa bizim hakkımızda hayırlı olur. Fransa ahalisi iki fırkaya taksim olunmuştur. Birincisi Rusya ile müttefik olmak ister, diğer kısmı istemez. Eğer ittifak meselesi devam edecek olursa İngiltere düşmanlığını artıracaktır. Mısır'ı terk etmesini Avrupa devletleri ısrarla talep ediyorlar. Lâkin İngiltere Mısır'ı terk etmeyeceğini ve hepsiyle muharebe etmeye hazır olduğunu söylüyor. Şurasını bilmiş olunuz ki, Türklerin bizim milletimizin başına getirdikleri felaket Rusya'nın tahrik ve teşvikinden ileri gelmiştir. Şu birkaç sene zarfında Ermenilerimiz büyük felaketlere duçar oldular. Vuku bulan hasarlarımızı tamir etmek için yeni bir ticaret yolunu bularak ve o vasıta ile düştüğümüz sefaletten kurtularak geçmiş hatalardan yeni dersler alalım. 8 numaralı mektubun ikincisini "K. F." bu posta ile gönderdim. Bir *Truşak* gazetesi de gönderiyorum. Bir şüpheyi davet edeceğini bilemem."[115]

115 BOA. HR. SYS. 2789/6

Mektup 43

25 Nisan 1896 tarihli Mamüretülaziz Vilayeti dahilinde Harput'ta Ağacan Terzi Torosyan'a Amerika'dan yazılan mektubun tercümesidir:

"Bir ay oldu ki mektubunuzu almıyorum. Sebebi, sizin rahatsız olduğunuz içindir. Şimdi kırk para da sizin için büyük bir şeydir. Sizi zor duruma düşürmemeli. Sevgili ihtiyar pederim Toros Ağa, iki sakalın üzerine alıp söyle ki, seksen yaşından sonra yüz gün gördüm. Hiçbir gün aklımdan çıkmaz. Her vakit mektup yaz, her türlü vukuatları bize bildir, korkma ölümden ötesi bir şey yoktur. Malatya'da Ermeni milletini ateş içinde bıraktı, milleti düşünmüyoruz, ne olursa olsun aklımız yetmez. Sultan Hamit, Ermenileri kırdı, ateş içinde bıraktı. Çok şükürler, ümidinizi hiçbir vakit kesmeyiniz. Kürtler ve Türkler nasılsa bizi kırdılar ve nasıl ki bizi kırdılar ve nasıl bizi görmediler, kendileri de bizim üzerimize görmeyecekler ve bizim üzerimize mezar taşı olacaklar. Bahar geldi, Haziran ayı içinde her bir cihetle meydana çıkar o aydan sonra her şey meydana kalkar. Siz korkak olmayınız, yürekli olunuz. Bu bahara ümidimiz var ki Rus bizim memleketleri alacak, ümidinizi kesmeyiniz. Allah Ermeni Milletini Türkler içinden kurtaracaktır. Pederim çok yazmaya vaktim yoktur. Yalnız birkaç şey yazacağım, baharın Rus Ermenistanı alacak, oradaki olayları yaz, kulaklarını aç, daha çok şeyler göreceksin, her posta mektup yaz."[116]

116 BOA. HR. SYS. 2789/6, lef. 2.

Mektup 44

27 Nisan 1896 tarihli Mamüretülaziz (Elazığ) Vilayeti dahlinde Harput'ta Mardiros Kızıl Keşişyan'a Amerika'dan yazılan mektubun tercümesidir:

"Mardiros Kızıl Keşişyan'a,

26 Ocak 1895 tarihli mektubunuzu aldım. Evvela bizim hanenin perişanlığını yazmış idin. Her şeyi Patrikhaneye vermişiz. Onların sayesinde para gönderiyoruz. Şimdi biz düşünüyoruz ki, Patrikhanenin elinden yardım dağılacaktır. Amerika'daki Borla Kumpanyası'nın Amerika Misyonerleri vasıtasıyla kardeşim oğullarına gönderdim. Her bir olayı bana yazasın. Yazmamanın sebebini biliyorum. Sizi takip etmemeli, ağlamayınız ve gözyaşı dökmeyiniz, aksi olarak benim fikrim çoktan değişmiştir. Malatya'nın Ermenileri, kendi borçlarını millet uğruna eda edip şehit olmuşlar. Eğer ağlama ve gülme için bir gün varsa, şimdi yoktur. O vakit içindir ki şimdi yeniden ölmeliyiz. Şimdi ölüm için ağlıyoruz, evvelden ölmüşüz, ölü üzerine ağlamak faydasızdır. Çalışın, eldeki fırsatı boş geçirmeyiniz."[117]

Mektup 45

Karahisar-ı Şarki Çeteleri ve Teşkilatları Hakkındaki Mektuplar:

Dahiliye Nezareti'nden sadarete 18 Aralık 1896'da gönderilen bir yazıda, Hınçak Komitası'nın şubeleri tarafından kurulacak eşkıya çetelerinin hareketlerine dair ve on altı bendi ihtiva eden

117 BOA. HR. SYS. 2789/6, lef. 3.

bir talimat suretiyle Ermenileri Müslümlar aleyhinde tahriki ve cesaretlendirmeyi içeren çeşitli şarkılardan ve eşkıya reişi olup bir sene önce Refahiye ayaklanmasını gerçekleştirdiği esnada yakalanmışken firar etmiş olan Burnaz oğlu Ardaşın isimli şahsın ve Karahisar-ı Şarki Ermeni İhtilal Cemiyeti'nin eşkıya çetesine hitaben yazdığı anlaşılan bir mektup sunulmuştu. Eşkiyanın dokuz neferden oluştuğu ifade edilen yazıya aşağıdaki mektup da ilave edilmişti:

Refahiye ayaklanmasını gerçekleştirdiği esnada yakalanmışken firar etmiş olan Burnaz oğlu Ardaşın isimli şahsın arkadaşlarına mektup ile Karahisar-ı Şarki Ermeni İhtilal Cemiyetinin eşkıya çetesine hitaben yazdığı mektup:

"Sevgili biraderlerim,

Evvela sizin halinizi sualden sonra ümid ederim rahatsınız. Kalbimin sade ve saf hislerini beyan ederim. Sizin geleceğinize uygun gelecek ile ki alçak millet ve işlerimiz kalplerinin bozukluğundan ileri gelmiş olan gammazlıklar semeresi sizin önünüze büyük bir meydan açıyor, o meydan içinde yuvarlanmaktasınız.

Sevgililerim, bununla beraber önünüze gelen her müşkilat ve vukuatlarla uğraşmalısınız, şehit kardeşlerimizin muhabbeti, vatan ve milletin muhabbeti ümidini yardımcı tutarak omuzlarınız üzerine ağırlaşmış olan yükü taşımalısınız ki, her daim size kulaklarınızın altından bağırıyor "intikam intikam" Bizim alnımızın yazısıyla uğraşmalıyız, özgürlük ya da ölümü gözümüze esas ittihaz ederek artık tek yumruk olunuz.

Ey benim tek yumruk millettaşlarım, kuvvetleşiniz, sizin alnınızın üzerine parmakla yazılmış olan mukaddes nişanı tahkir etmeyiniz ki, Ermenistan'ın her bir tozlarını bizim ecdadımız kan damlalarıyla satın almıştır. Bizim için kurban olmuş ve

geçmiş olan acılar bizi abluka edip uyku ve uyanık halinde bizi korkutmasın. Bizim mağlubiyetlerimizi birisi bize vaaz etse bile bu haller içerisinde o vaaz ve nasihat, bizi müteessir etmeye kadir olamaz. Her bir halinizde muvaffakiyet temenni ederim. Sizin sadık biraderiniz."

Mektuba ilişik talimatname suretidir:

Eşkıya çetelerine onlar dahil olabilirler ki, evvela hal ve tavırları temiz, lekesiz olmalıdır. İkincisi sarhoşluktan, zamparalıktan ve ahlaksızlıktan vazgeçmelidir. Eşkıya çetelerine dahil olan fırkaya emin ve bu nizamnamenin bütün içindekilerine uymak için kendi silah ve namusu üzerine yemin etmeli. Eşkiya çetelerine dahil olan Ermeni evvel emirde her bir işkence, sefaletleri ve ölümü kabul etmeli ve fırka gidişine sadık kalmalıdır.

Eşkıya Çetelerinin Teşkili:

- Eşkıya çetesi en az yedi azadan oluşur.

- Her bir çetenin bir reis ve bir muavini olacaktır.

- Azalar, kendi reis ve muavinlerini seçimle tayin eder.

Yeni aza alındığında çetenin ve idarenin içerisinde aynı düşünceye sahip olmaları lâzımdır.

Düşünce ve Eylem:

- Çetenin hareket tarzı iyi ve namuslu olmalıdır.

- Şahsiyet üzerine intikam almak katiyen yasaktır.

- Çete, hükümetin buğday ve un ambarlarını aç ve muhtaç bulunan ahalisinin önüne açabilir.

- Kötü ve haksız memurları dağa kaldırarak hükümetin sırlarını ve ellerinde bulunan evraklarını talep etmeye ve gerekirse onları öldürmeye mezundur. Hükümet postasını dahi vurmaya mezundur.

Yolcuları münferiden soymak yasaktır. Ancak çetenin son derecede akçeye ihtiyacı görünüp de çete mezuniyet verildiği zamanlar müstesnadır. Ne vakit ki çete üyeleri düşmanla harbe tutuşuyor hiçbir kimse işlerini bırakıp harb meydanından kaçamaz, eğer kaçan olur ise firar eden kimseyi öldürmek lâzımdır.

- Ne vakit reis kaçmaya müsaade ederse o vakit firar olunabilir. Reis kendi başına çetenin firarına karar veremez, harpten kaçmak namussuzluktur. Ancak harp etmek tehlikeli ve faydasız olduğunu görürse o vakit çetenin kaçmasına izin verir. Yolcu veya posta soyulduğu zaman çete efradı onların hiçbir şeyini üzerinde taşıyamaz. Baskında elde edilenler reise gönderilmek zorundadır. Bu eşyalar geçici olarak taksim veya tertib olunması reise aittir.

- Her bir fert silah talimine dikkat etmelidir. Silah vesairesini dikkatle saklamalıdır. Çete efradı silah vesairesini kaybederse büyük mesuliyet altında kalırlar. Çete efradından her kim kendilerine verilen işi noksansız muvaffakiyetle icra ederlerse tâbiidir ki o gibilere şirket teşvikler ve taltifler icrasında bulunacaktır.

Çete her nerede olursa olsun dikkatli haberleşmek zorundadır."[118]

Mektup 46

Washington Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 6 Haziran 1896 tarihli yazıda, Osmanlı Devleti aleyhine çalışanlardan olan New York'taki Milli Ermeni İane Komitası Kâtibi Rabip Frederik D. Garin'in Newyork Times gazetesinde 2 Haziran 1896'da neşrettiği mektup gönderiliyordu:

"Minapolis okulları öğrencileri, komitanın New York'taki sandıkkârlarına yedi yüz dolar göndermişlerdir. Bu yardımdan

118 BOA. A. MKT. MHM. 661/51.

maksat, yirmi beş-otuz bin kadar genç öğrencinin Kızıl Haç Cemiyeti hakkındaki düşüncelerini ve sevgilerini kazanmak ve esaret ve yokluk altında bulunanlar için şefkat ve merhametlerini celbetmek içindir. Amerikalı öğrenciler Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermeni çocukları hakkında sevgi doludurlar ve bunu onlara iletmesini Miss. Barton'dan rica etmişlerdir."[119]

Anadolu'daki Ermenilere yardımda bulunulması için İngiltere'de Dük Vestminister tarafından ABD'de Ermeni İane Cemiyeti kâtibine yazılan ve gazetelerde yayınlanan mektupta, bir lisanla konuşan iki milletin (ABD ve İngiliz) kendi düşüncelerince diplomasi ve para yoluyla Ermenilere ortak bir şekilde yardımda bulunulmasını, İngiltere İstanbul Elçisi Mösyö Terell vasıtasıyla İstanbul'un sıkıştırılmasını istiyordu. Özellikle yardımların ulaştırılması konusunu ele alıyor ve Osmanlı Devleti'nin uyarılması konusunda ABD başkanı Clevland'ın bilgilendirilmesini talep ediyordu. (9 Şubat 1896).[120]

Mektup 47

Van'lı olup Amerika'da bulunan Vanlı Aşikyan Sabak isimli şahıs tarafından Van'da kardeşleri Manuk ve Karabet'e gönderilen ve "Ermeniler büyük devletlere güvenmeden kendi hürriyetlerini elde etmek için silaha sarılmalıdır" ibareli, 8 Şubat 1896 tarihli Ermenice mektubun tercümesi:

"Hürmetli biraderlerim Aşikyan, Manuk ve Karabet Efendiler,

Evvela durumunuzu sormak isterim ki, bütün akrabalarla sıhhat ve afiyette misiniz? Sevgili efendiler, bir aydan beri sizden bir mektup alamadığımdan durumunuzdan habersiz olduğumu

119 BOA. Y.A. Hus. 354/21.
120 BOA. Y.A.Hus. 347/77

elbette hatırlayabilirsiniz. Belki bu hususta suçlu benim. Belki dersiniz ki: "Biz bugün ömrümüzde asla görmemiş olduğumuz bir elem ve kederle bulunuyoruz." Bu hususta hakkınız vardır. Zira bugün değil ki yalnız siz, bütün millettaşlarımız bu elem ve mihnet içinde bulunuyorlar. Hele sizinki hafiftir. Zira siz yalnız korku ve dehşetle çevrilmişsiniz. Hiç düşünüyor musunuz ki biz de burada buhranlı halinizi işitmekle gayet muztarip olmuyoruz. Belki istiyorsunuz ki ben düşüne düşüne çıldırayım ve siz kurtulasınız. Eğer Ermenistan'ın şimdiki buhranını kaleme almak derecesince cesaretiniz yoksa müsaade buyurunuz ki ben onu kaleme alayım. Size öyle cümleler, öyle havadisler yazarım ki, onların her bir harfi sizi canlandırıp ve bâtıni hayatınızı tahrik edip ruhlarınıza gül goncaları serpsin.

Ey Ermenistan'ın matemli evladı, siz benden güzel tasvirler ve ferah manzaralar beklediğiniz halde ben size hüzünlü suretler gösteririm. Ey Ermeniler, biz dahi güler yüzlü ve ferah gönüllü olarak parıltılı ve gül kokulu bir sehere yakın ve hayat-bahş bir güneşin berrak ışıklarını selamlamayı ümid eder iken guruba yaklaşmış bir güneşin soluk ışıklarını gördük ve şimdi ise bir zulmet bizi kuşatmıştır. Bu satırları yazdığım esnada kalemim parmaklarımdan kaçmak istiyor ve elim uyuşuyor. Zira tarif edeceğim manzaralar dehşet-engiz olup, gören gözler korkularından yüz üstüne düşüp baygın bir hale düşerler. Bir seneden ziyade "Sason"u ağlayıp gözlerimizin tuzlu yaşlarından gayret ve zahmetle açtığımız cetvellere akıtarak ümidvar idik ki, yakın zamanda istirahata mazhar olabileceğiz. Lâkin gözyaşlarımız merhametsiz Sultanın yakıcı güneşinin ışıklarından buhara dönüşüp başımız üzerine asılmış gürleyen bulutlara döndü ve başımıza belalar yağdı. Şimdi Ermeniler bir baykuş gibi enkaz üzerine oturup kendi elemli günlerini derin derin ağlamaktadır.

Devletler tarafından takdim olunan ıslahat notasını Sultan imzalamıştır diye her taraftan keşide olunan telgraflar havadisini aldığımızda zulmet-i kalbiyyemiz solukça yanan bir meşaleden

biraz defoldu. Lâkin altı vilayette icra olunacak ıslahata ümitvar iken görülen belalı günlere tesadüf ettik. Ha ha, Türkiye'de ıslahat mı? O Türkiye'de ki başı üzerine helak edici melekler görünmektedir, O Türkiye ki, ağzından ateş ve alev püskürür ve sefil Ermenilerin teri semeresi olan mahsulâtı omuzları üzerine alıp hızla ele geçirmektedir.

Ey dostlar, bugün Türkiye'de yalnız iki şehir vardırki gasb ve hırsızlığa, yangın ve harabiyete ve cebr ü cefaya ve katl ü kahra ve her çeşit azaba ve hakarete düşmedi. Bu şehirlerden birisi Tokat ve diğeri yaşadığınız şehirdir (Van). Bunlardan başka mutaassıb Türklerin vahşi gasbına uğramamış hiçbir şehir ve köy yoktur. Evet, Türk, Ermeni masum bakirelerinin ve gençlerinin kanını için için içti ve himayesiz Ermenilerin başına dünyada işitilmemiş ve emsali görülmemiş felaketler getirdi. Ve hele birçok felaketler dahi çıkarmak düşüncesindedir.

Acaba bir gün olacak mı ki biz iş başına geçelim. İnşallah olacaktır ve o gün yakındır. İşte bugünde bile "Zeytun", o kahraman Zeytun intikamını almaktadır. İşte bugün Zeytun fütuhat bayrağını açıp büyük şamata ve gürültü ile Sultana karşı muharebe etmektedir. İşte bugün Türk askeri Zeytunlular tarafından esir oldukları cihetle Sultan, gazabından teninin etlerini yer. Ve çaresiz kalarak Avrupa hükümetlerinin müdahalesini istedi. Alçak Avrupalılar ise Sultanın bu isteğini kabul edip Zeytunluları tuzağa düşürmek istiyorlar. Lâkin biz ümid ederiz ki Zeytunlular bunlara kani' olmayacaklar. Sefil Ermenistan evladının figanı göklerde bile görülmekte iken Avrupa hükümetleri derin uykuda horluyorlar idi. Yahut birkaç tabaka beyaz kâğıtları karalamakla uğraşıyorlardı. Veyahut birkaç yersiz teklifi meydana çıkarmakla yetinip ve birbirleriyle mücadeleye tutuşup Türk'e vakit verdiler ki, işini iyice görsün. Şimdi ise Zeytun'da bir kıvılcımın alevlenmesini gördüklerinde telaşa düşüp o alevi söndürmek istiyorlar. Zira iyi bilirler ki bu gür Ermeni meselesinde büyük ormanlar tutuşacaktır. Eğer o alçak

hükümetler bu ateşi hemen söndürmeye muvaffak olmazlar ise bu alev bütün Avrupa'ya yayılıp tutuşturacaktır. Avrupa hükümetleri iyi bilirler ki, Ermeni meselesi kendileri hakkında hayat ve memat derecesince bir meseledir. Eğer Türkiye'den bu meseleyi hemen halletmeye muvaffak olamazlar ise, bu yüzden kendilerine de bir tehlike çökecektir.

Eğer bugün Türk'ten ziyade büyük bir düşmanımız var ise o da Rusya Hükümeti'dir. Sefil Ermeni hangi bir derdine ağlasın. Hangi bir düşmana mukavemet etsin. Hangi birinin merhametsizliğini zikr eylesin. Ve hangi birinin yalan ve sahte Hıristiyanlığının vaadlerine inansın. Lâkin Ermeniler buna tahammül edip bir gün fütuhatı kazanacaklardır. Zira Ermenilerin ümidi değil ki vicdansız Hıristiyan hükümetler illa kendi el ve kılıçları üzerinedir. Evet, ümidimiz yalnız Ermeni cemaati kalmıştır. Ermenilerin hukukunu kendilerinden başka kimse muhafaza etmeyecektir. Kendi devrilmiş tahtlarını Ermeniler kaldırabilecektir. Ve kanlarıyla her şeyi temizleyeceklerdir. İşte bu hususta Zeytun bize büyük bir delil ve ispattır. Zeytunlu biraderlerimiz tarafından intikamımızın alınması bizim için büyük bir şereftir. Biz de onlardan ibret alıp işe başlayacağız. Evet, bu nevbaharda cümle Ermenistan intikam diye bağıracaktır. Ne mutlu ona ki, milletine sadık olarak mukaddes vazifelerini icra etmek üzere silah tutup meydana yürüyecektir. Ecdadımız böyle mukaddes vazifelerini çok asırdan beri unutmuş oldukları ve bunun için tarihte lekeli bir eser bırakmış oldukları halde biz onlara uymayıp bu gibi bir alçaklığı kabul etmeyeceğiz. İlla silah elde olarak ve ölüm veyahut hürriyet diye bağırarak muharebe meydanına koşacağız. Bu sırada düşmanımız kudursun ve istediği kadar bağırıp çağırsın. Artık kimse kendisini dinlemeyecektir. İşte bu münasebetle aşağıdaki şarkıyı yazıp gönderdim:

Hürriyet Yahut Ölüm

Ey benim güzel sevgili vatanım,
Sen dikenler içinde güle benzersin.
Hüzünlü yüreğinden iniltiler çıkıyor.
Keder ve matem ömrünü kuşatmıştır.

Figanından vicdansızlar bile merhamete geliyorlar.
Ya zulüm gören Ermeniler buna nasıl tahammül ediyorlar?
İşte sefil vatanımız, muhabbet kuvvetiyle bana yardıma yetişiniz diye,
Bize hitab edip yalvarmaktadır.

Vatanımızın figanından akseden ses
Bizi uyandırıp dikkate getirmez mi?
Öyle ise Ermenilerin şerefi olan hürriyyet-perver
Ermeniler, muhabbetinizle vatanımıza koruyucu olunuz.

Eğer Vartan gibi acı çeken yüreğimiz var ise
Daha ne duruyoruz, haydi ileri gidelim.
Kalp ve kanımızdan cesaret alıp,
Merhametsiz ve alçak Türklerin barbarlığına karşı, yürüyüp gidelim...

Ermenistan kesintisiz ağlayıp,
Figanı dağ ve taşı bile merhamete getirir.
Bu figanı yok etmek için,
Taştan sağlam bir yüreğimiz olmalıdır.

Esir kalmak bizim için artık büyük ayıptır.
Ey kahraman Ermeniler, artık uyanmalısınız.

Ve hissiyatınızdan teşvik olunup,
Kılıç ve silahlar ile alçak Türk'e karşı yürüyünüz.

Ya Rabb, kalbimize cesaret ver,
Şöyle ki, ismimiz ebediyyen parlasın.
Türklerin top ve tüfekleri hiç olacak,
Eğer biz muhabbetle ittifak eder isek.

Korkusuzca ileri varalım,
Vatanımızın sevgisi silahımız olsun.
Hedef ve maksadımız,
Ermenistan'ın hürriyyeti yahut ölümü olsun.

Öyle ise Ermeni bayrağını açalım.
Ermeniliğe yeni ruh ve yeni hayat verelim.
Evet, Ermenilerin ümidi yalnız hürriyet yahut helaktır.
Ermenilerin parolası yalnız bu olacaktır.

Az-çok silah bulunan yerlerde Ermeniler zarar görmüşler ise de düşmanı dahi az-çok zarar uğratmışlardır, yalnız Harput Ermenileri düşmana hiç karşı koymadan her şeyi kabul etmişler, din değiştirmişler ve çıplak ve aç olarak yalnız hayatlarını kurtarabilmişler, lâkin bu hayatta da kurban gideceklerdir. Mezhep değişikliği kendilerini kurtaramayacaktır. Milletimiz ise bunlara bir haine bakar gibi bakıyor.

Eğer Allah izin verirse, bu dakikada bile yola çıkmayı gayet arzu ediyorum. Lâkin şimdilik biraz sıkıntılarım vardır. Muhabbetimi bütün dostlarıma iletiniz.

(İmza) Kardeşiniz Sahak Aşikyan."[121]

121 BOA. A. MKT. MHM. 526/24.

Mektup 48

Sasun isyanına Amerika'dan destek olunduğuna dair 12 Temmuz 1896'da Amerika'da Vahan Ejderyan'dan Sason'da Vahram Manukyan'a gönderilen mektup:

"Sevgili Dostum, gönderdiğin mektubu aldım. Verdiğiniz mücadeleyi takdir ediyoruz. Biz de burada, elimizden geldiği kadar milletimiz için gayret ediyoruz. Amerika'da cemiyetlerimiz çok güçlenmiştir. Bütün gazetelerde Ermenilere Türklerin yaptığı zulümlerden bahsedilerek hükümetin desteği alınmaya çalışılmaktadır. Buraya gelen haberlere göre, çok sayıda kardeşimiz Anadolu'da Osmanlı askerleri tarafından katledilmiştir. Her hafta büyük şehirlerin meydanlarında toplantılar yapıyor, nutuklar atılıyor. Para meselesi halledilmek üzeredir. Cesur olunuz, mücadelemize devam edeceğiz."[122]

Mektup 49

İstanbul'da Hanciyan Obannes'ten Tokat Ermeni Murahhasa Vekili'nin hizmetçisi Leon'a gönderilen 17 Ekim 1896 tarihli mektup:

"İstanbul'da ikinci bir gösteri düzenledik, ümidinizi kesmeyiniz, işlerinizi güzelce yoluna koyun. Okulumuz Ketrozyan'da işler yolunda, Truşakyan komitamız çok güçlüdür. Sen de bu komitaya dahil ol, oradaki arkadaşlara da söyle onlar da milletimiz için çalışsınlar, bu komitaya kaydolsunlar. Tokat'a geleceğim,

122 BOA. HR. SYS. 2819/25.

para meselesi ile uğraşacağım, sen de komitamız adına para toplamaya çalış. Malatyalı Kervanyan Ohannes komita sandık emini, Galata mektebi öğrencisi Hırant Çalıkyan komita gazetelerinin dağıtıcısı, Canik Civanyan da komita üyesindendir. Arzak Papazyan, komitalara mektup göndermek vazifesi ile görevlidir. Sevgili Leon, oraya gönderildiğinden beri yaptığın işler bizi pek ziyade memnun etmektedir."

Leon, Tokat mutasarrıflığı tarafından tutuklanmış ve sorgusunda bu eylemleri gerçekleştirdiğini itiraf etmiştir."[123]

Mektup 50

1896 yılında Hınçak ve Taşnak Cemiyetleri arasında ihtilaflar çıkmaya, Hınçak Cemiyeti yöneticileri arasında anlaşmazlılar yüzünden kopmalar olmaya başladı. Bu düşünceler ve komitacılar arasındaki para meselesi mektuplarda açıkça görülüyordu.

Mısır'da *Armenia* gazetesi ve Hınçak aleyhtarı bir durum olduğu, bunların para toplamaktan başka bir şey düşünmediği, Karabetyan idaresindeki Hınçakların artık yapacak bir şeylerinin kalmadığı bu mektupta Karabetyan'a anlatılıyor. Mektup, muhtemelen Hınçaklardan kopan Mihran Damadyan ve arkadaşlarının fikirleri olarak yazılıyor.

Nişan Karabetyan'a 6 Şubat 1896 tarihiyle Kahire'den Gayzak müstear adıyla gönderilen Ermenice mektubun tercümesidir:

"Aziz biraderim,

Bu posta ile tarafınızdan gönderilen mektubu aldım. Bizim sevgili hanın hastalığına dair bir malumat elde edemedim. Bu

123 BOA. DH. TMIK. M. 23/12.

7 Փետրուար 93 Վանեցի

Սիրելի եղբայր

[illegible]

[illegible]

Mektup 50'nin orijinal metni

yüzden endişe etmekteyim. İki satır mektupla hastalığı hakkında malumat vermenizi rica ederim. Size gönderdiğim mektubu, tashih edilecek yerleri var ise tashih ederek basıp ve neşir olunacak gazeteye yayınlatmanızı rica ederim. Kadınlara ve bizim sevgili hana selam ve dualar ederim. Vartok ve Vatohi'nin gözlerinden öperim. Daha bu ana kadar mektubunuzu alamadım.

Armenia gazetesi yayın memuru, Kahire'de oturan Ermeni delikanlıları *Armenia* gazetesinin Kahire'de yayınlanmasına vasıta olmak üzere gönderdiğim, yazılı hoş geldin icrasından sonra böyle bir fırsattan istifade niyetiyle hudut haricinde neşr olunup maksat ve mesleği henüz belli olmayan bir gazetenin esas düşüncelerini duymak için aşağıda yazılı davetnameyi memura gönderdiler. 26 Ocak 1896

"Esas düşüncenizin herkesçe bilinmesi için Kahire'de bulunan Ermeni gençleri ve hudutta taraftarları ve bunlarla aynı fikirde olan kişiler bir mahalde toplanarak esas düşüncelerinizin ne olduğu anlatılsın. Bu teklifimiz kabul edilirse bu işe yardım etmeniz temenni edilir.

Eğer *Armenia* gazetesinin düşüncesini anlamak istiyorsanız *Armenia* gazetesini okuyunuz. Bu asrın düşüncelerine hizmet eden birtakım delikanlılar böyle kısa cevaba kani' olmazlar, tafsilat isterler. Mücadele ederek müşkül meseleleri halletmeye çalışıyorlar. Bundan sonra kılıç ile mesele nasıl hallolunur, her şey için delil lâzımdır. İhtilal erbabından olan gençler yani kırmızı Ermeniler akisten ziyade, sedadan ziyade maddi özgürlükten, matbuat özgürlüğünden ziyade seylanını ve kırmızı yazılardan ziyade dağ ve ovalarda kan arzu eder. *Armenia* gazetesi patlamış (patırtılar ediyor, çatlamış ve yırtılmış) şimdiki delikanlılar ise karışık çalarak velvele ediyor. *Armeniya* gazetesinin, sedadan hazzetmeyen uzun uzadıya söylediği neşir artık ölüyor. Bu gazetenin ninniler ile uyuttuğu Mısır çocukları havadan zarar gördüler. Bundan sonra hayallere tâbi olmak istemezler. Fan var iken Gomerik Ohannesin ve Gemalmaz Manuk'un kanının

kokusunu alıyorlar. Şoşa'nın namusunu kurtarmak istiyorlar. İstanbul'dan Bosof'un lânet kanını döktüren Veli Tavetyan'ın ve Varte Barikof'un cevapları Osmanlı hükümetine ulaştı. Şimdi bu yolun nihayetinde bulunmaktadırlar. Bundan böyle Ermeni delikanlıları İngiltere Parlementosu'nun reyi ve Gladston'un kalemiyle Ermenilerin başlarının kesilmesini istemezler. Yalnız *Armenia* gazetesini okumakla iş bitmez ve yayın maksadı elde edilmez. Milletimiz açık söz ister. *Armenia* gazetesi memurlarının söyledikleri "*Armenia* oku, anlarsın" tâbiri bizce hayrete mucip olmaktadır. Çünkü herşeye *Armenia*'yı oku, anlarsın ile hükmolunuyor. Posta ne vakit gelecek? *Armenia*'yı oku, anlarsın. Acaba siz Simarık Ermenileri hakkında ne düşünüyorsunuz? *Armenia*'yı oku anlarsın. *Armenia* gazetesi memuru ne ümit ile Mısır'a geldi ve ne için böyle alelacele firar ediyor? *Armenia*'yı oku anlarsın. Artık anladık, dilenmeye gelmişsin, para götürmeye gelmişsin. Sana bir para veren bulursan, almamazlık etme.

Bu intişar arzusunda bulunanlar bazı adamlarla görüşerek adi bir tedbir ile cemiyet teşkil etmek istiyorlar. Bu gibi şahısların en büyük silahları Hınçakyanlara yardım etmekten ibarettir. Hınçakyanlar sosyalistliği Ermeni meskûn Osmanlı eyaletlerine idhal etmek, bunların lâyihalarıyla meşgul olmak isterler. Bunlar bir ahmak adamın kaleminden çıkmış şeylerdir derler. Hâlbuki Hınçakyanların sosyalistlikle şu an ve gelecekte bir çeşit münasebeti yoktur. Doğrunun alnı açıktır.

Armenia memuru bazı kimselerle görüştüğü esnada Hınçakyanları millet düşmanları diye yâd edip dahilen kuvvet elde etmek lâzımdır, evvel kuvvetle çalışmalıdır demiştir. Hâlbuki cevaben, niçin *Armenia* gazetesi birkaç sene önce muharebe ve kan dökmek, kurban olmak hususlarını vaaz ediyordu? Şimdi kendi efkârına aykırı harekette mi bulunuyor? *Armenia* gazetesi memuru o vakit hata etmiş olduklarını itiraf ediyor ise de bir milletin dümencisiyim diye meydana çıkan bir gazete, nasıl hata etmiş olur, burası şaşılacak şeydir. Bunların hata ettikleri

doğru değildir. Ermeniler bu sözlere ferfete olmaz ama kim bilir *Armenia* gazetesi Ermenilere "vurun" diye nasihat etmiş iken niçin vuruyorsunuz diye bu hususu okuyucuların fetatenine havale ediyor.

Armeniya gazetesi, Ermeni meskûn eyaletlere ithal olunuyor mu? Velev idhal olunsun, yalnız bunu okumakla ihtilale adam hazırlanır mı? Osmanlı kumandanlarının muharebe esnasında on fersah mesafeden kumanda vermesine benzer. Eğer bu gazeteyi mütalaa etmek kâfi ise niçin birtakım masraflara girişerek huduttan hariç yerlere adam gönderiyor ve kendi memuru Mısır sokaklarında sürünüyor? *Armenia* gazetesi, memuru İngiliz altınlarını sızdırdığı gibi Mısır altınlarının kokusunu alarak buraya gelmiştir. Sakın bizim de paralarımızı alarak bize de bir oyun oynamasın. Eğer muktedir ise padişahın altınlarına yaklaşsın. Türkiye'de neşriyat yapsın. Şurası dahi acayiptir ki, *Armenia* memuru paradan başka daha çok şeylere sahip olmak istiyor. Hatta Hınçakyanlar, Kumkapı Olayları'nın kendi adamları vasıtasıyla düzenlendiğini zannediyorlar. Hâlbuki bu adamlar *Armenia* tarafından çoktan hazırlanmış idi. Hınçakyanlardan biri bizim hazırlamış olduğumuz adamları bir ay zarfında kendi taraflarına çekerek bu işte kullanıldıktan sonra bunlara Hınçakyan sıfatı verilmiştir. Bizim milletimiz kör olduğundan her teşvike meyl eder demiştir. Şimdi bu hususta kabahatli kimdir? Kendileri mi? Yoksa diğerleri mi? Eğer bu memurun dediği gibi Kumkapı Arslanlarını *Armenia*'ya mensuptur demiş olsak bu adamların isimlerini bildirmek için birtakım münasebetsiz vasıtalara müracaat edeceği açıktır. Bu memurun yukarıda yazılı ifadelerine göre, Armeniya senelerce uğraşarak birtakım adam hazırlamış olsun ve bir Hınçakyan bir ay zarfında bunları kendisine köle etmiş bulunsun, demek ki Hınçakyanlar birkaç ay çalışırlar ise zaten mesleki maiyeti olmayan *Armenia*'nın düşüncelerini değiştirebilir.

İmza Gayzak."[124]

124 BOA. HR. SYS. 2852/16.

Mektup 51

İskenderun Kazası Kaymakamlığı 12 Mayıs 1896 tarihli bir yazı ile Dahiliye Nezareti'ne bölgesindeki Ermeni faaliyetlerini, elde ettiği mektupları şöyle haber veriyordu:

"Payas kazasına tâbi, Çokmezrivan köyü ahalisinden ve Osmanlı Devleti tebaasından iken daha önce Amerika'ya gidip Amerika himayesine girerek Amerikalı bir kadın ile evlenip orada tıp tahsil eden, Çokmezrivan köyünde vuku bulan karışıklık esnasında adı geçen köyde Amerikalı karısı ile birlikte bulunup vilayet makamından gelen telgraf gereğince muhafaza altında İskenderun'a getirilerek o zaman limanda bulunan Amerika konsolusuna teslim edilerek Amerika'ya dönen, Ermeni milletinden Peltekyan Doktor Ohannes tarafından üzeri Fransızca yazılı olarak postaya verilen, pederi Peltekyan Hacı Kigork'a gelen İskenderun postasıyla İskenderun Postahanesi'ne ulaşan bir mektup elde edilerek mektubun zarfı açıldığında içerisinde Ermenice ve Osmanlı lisanı ile bir mektuptan başka kardeşine ve İskenderun Ermeni cemaati reisine yazılan üç mektup elde edilmiştir. Bu mektupların tercümeleri takdim kılınmıştır.

Bu Nerses hempaları ile haberleşip aynı zamanda Amerika'daki Ermeni fesedesiyle de haberleşmektedir. Böyle fesat komitası reisi gibi bir şahsın ruhani reislikte bulunduğu halde dolaşması, İskenderun gibi bir yerde bulundurulması mahzurludur. Daha önce bildirildiği gibi bu işlerle uğraşamayacağı bir mahalle yahut memleketi olan Elbistan kazasına gönderilmesi gerekir. Aksi taktirde bu kötü çalışmaların önü alınamayacağından bununla beraber çalıştıkları önceden bildirilen kimselerin de defedilmesi konusunda gereğinin yapılması."[125]

125 BOA. DH. TMIK. M. 7/20, lef. 3.

Adana'nın Payas Kazası Çokmerzivan köylü olup Amerika'da oturan Doktor Ohannes Peltekyan'ın 28 Nisan 1896 tarihli Ermenice Çokmerzivan'da olan pederine yazdığı mektubun tercümesidir:

"Sevgili Babam Hacı Kivork Efendi Peltekyan Hazretleri, Baltimor Amerika,

Bundan birkaç hafta evvel bir mektubunuzu alarak afiyet haberinizden memnun olduk. Türkiye'de olan Hıristiyanların hali burada tamamen malumdur. Ne kadar zahmet çekmekte olduklarını buranın gazetelerinde okumaktayız. Bütün dünya heyecana gelmiştir. Oradaki ahalinin ıslahına ellerinden geldiği kadar çalışmaktadırlar. Malumat yaz diyorsunuz, yazmak istiyorum ama işler her gün bir çeşide dönüyor ve işin nihayetinin tam nereye varacağını kimse bilmiyor. Amerika'da her gün bin liradan on bin liraya kadar toplayıp Türkiye'de sefalete düşen Hıristiyanlara yolluyorlar. Paradan başka un ve buğday ve elbiseye dair eşya dahi yolluyorlar. Her gün ve bugün Haper Serop'a mektup yazıyorum. Uzun malumatlar yazacağım, mektuptan anladınız ve ne olduğunu bizim zarar ve ziyanımızın tazminatına geldikte ettiğim dava yalnız benim ve ailemin malı içindir. Amerika hükümeti sizinkine karışmaz. Şimdi Amerika Hükümeti, İstanbul'da bizim davayı görüyor ve tazminatımızı istiyor. Alacağımıza şüphesizim, inşallah bir ya da iki aya kadar elimize geçer. Size istediğiniz kadar para yollarız. İskenderun'daki mülkümüzü satabilsek borçlulara verirdim diyorsun, hiç öyle bir şey etmeyesin, bu vakitlerde herkesin durumu kötü, hiç kimsenin durumu kimseden iyi değildir. Bir de diyorsunuz ki, hükümete müracaat ettik, mutasarrıfa müracaat ettik hiç kimse kulak asmıyor. Acayip demekle siz daha anlamamışsınız bu olan şeylerin cümlesi Türk hükümetinin yaptığı, cümlesini kendi yaptığı halde hiçbir şey

verir mi? Bizim halimiz iyidir. Daima oraları düşünmekteyiz. Oraların halini okudukça divane gibi oluyoruz. Elimize para geçtikçe onu da size yollarız. Cümle familyaya selam ederim.

Oğlunuz Doktor Ohannes Peltekyan."[126]

Mektup 52

İskenderun Ermeni Cemaati Ruhani Reisi Nerses Daniyelyan Efendi'ye Amerika'dan gelen 15 Nisan 1896 tarihli ve altı karışık bir surette imza edilmiş Ermenice mektubun tercümesi:

"Danelyan Haper Serop Efendi,

Sizin iki mektubunuz pederimin mektubuyla bana ulaşmıştır. Sıhhatte olduğunuz için çok memnun olmuşum. Lâkin ibaresi çok ağırıma gitmiştir. Onu da size bulup vermek isterdim, ancak size acılı heberler vermek istemedim. Bizim Ermeni Meselesi için bekledim ümid ile ki iyiye tebdil olacak idi ve daha bekliyorum o ümid ile. Lâkin faydasız ve şimdi ister istemez kısa bir şekilde size yazmak istiyorum. Aralık sonralarında Amerika'ya geldiğimizde Ermeni Meselesi bütün Amerika'yı sarsmış idi, Ermeni Meselesinin üzerine konuşuluyordu ve hükümete müracaat olunuyordu. Yardım etmek için biz dahi elimizden geldiği kadar büyük yerlere ve kiliselerin içinde, bizim gördüğümüzü ve Ermenilerin sefaletini arz ettik ve birçok gazete de yayınladı. Her ne ise, Ermeni Meselesi Amerika hükümetine ulaştı. İngiltere'de olduğu gibi Amerika hükümetinin de iki meclisi vardır, çabucak karar verdiler ki Amerika Hükümeti elinden geleni yapsın ve Avrupa hükümdarlarına

126 BOA. DH. TMIK. M. 7/20, lef. 4

söylesin ki kendi ellerinden geleni geri bırakmasınlar. Yoksa Amerika yardım edecek bu zamanlarda Amerika ve İngiliz hükümetleri raddesinde büyük bir düşmanlık ileri gelmişti. Venezuela denilen şehrin yanında az kaldı ki Amerika ve İngiliz muharebe edeceklerdi. Ve bir az sonra görüldü ki İngiliz ve Amerika muharebe ediyor. Bu muharebeden dolayı Ermeni Meselesi unutuldu. Velhasıl Amerika ve İngiltere yani dostların muharebesi bitti. Ve Türkiye'ye gitmek üzere İngiliz hazırlık ediyorlardı. Bakarsın ki öteden Rusya çıktı; söylediği siz nereye gidiyorsunuz ve bırakmadı.

Güney Amerika'da cemaatler İspanya'dan bağımsızlık için savaşıyorlar, Amerika onlara yardım ediyor. Özgürlük neredesin? Zavallı Ermeniler için ah, özgürlük çok uzaktır. Bir de bakarsın ki İngiliz muharebe açmış Afrika'nın başka bir kıtası ile uğraşıyor, Ermeni meselesi unutuluyor. Ah Ermenistan neredesin? Yalnız toprağın var sahipsiz ve dostsuzluğunla yukarıda yazılanları görüyorsunuz. Türkiye hükümetinin bu sıralardan yol bularak istediği gibi Ermenileri kırdı ve geçirdi. Ümit, ümit, ümit yalnız ölmemişlere ümit kalmıştır.

Amerika'nın hayırsever cemaati her gün binlerce lira topluyor ve Ermenistan'ın her tarafına gönderiyorlar. Çalışıyorlar ki geride kalanlar ölmesinler. Amerika cemaati ve başka hükümetler şimdiye kadar ne yapıyorlar ise yapıyorlar, nasıl ki para göndermelerini arz etmiştim. Ayrıca adamlar göndermeye ve bu paraları düzenli olarak dağıtmak için Amerika'nın Retebkros Kabrmari Haçik şirketinin direktörü ve diğer Barton ve birkaçları gitmek istediler. Amerika hükümeti Sultana malumat verdi ve Sultan reddetti, dedi ki "bıraksınlar para göndermeyi ve Ermenilere taksim etmeyi" Velhasıl kadın zorla gideceğim dedi, Sultan ister istemez bu kadına izin verdi ve gittiler. Şimdi Ermenistan'ın ve Kilikya'nın her yerlerine yine hekimleri ve misyonerleri gönderiyorlar. Zavallı Ermenilere düzenli olarak para vermek ve yardım etmek ve yalnız sağ bırakmak için.

Sultan Hamid zaten misyonerleri sevmez ve bu yeni gidenleri hele elinden gelse öldürmek ister. Mart ayının on beşinde bir irade çıkardı ve burada bütün vilayetlere gönderildi. Bu irade ile bütün misyonerleri kendi mülkünden çıkardı. Hemen burada verildiği gibi birkaçını sürgün ettiler ve bunun üzerine İngiliz ve Amerika sefaretleri protesto ettiler. Sultana bu iradenin üzerine dediler ki, misyonerler yerlerinden kalkmayacaklar. Sultanın hükümeti bu iradeyi inkâr eyledi. Bundan birkaç gün önce iradeyi geri aldı. İzin verdi ki bütün misyonerler kendi mahallerinde kalsınlar ve kendi işlerine devam etsinler. Bu irade sadece Amerika misyonerlerine değil bütün ecnebi devletlerin misyonerlerine çalışma izni veriyordu. Anladı ki dünyanın hükümdarlığı zavallı Ermenilerin haline bir şey diyemezdi ve lâkin ne vakit ki iş kendi sefaretlerine geliyor iş başka olmuş ve bu iradeyi hayvan gibi geri almış bilirim.

Sevgili Haper Serop, bu mektubu ne vakit okursanız Ermenistan'ın ve Ermenilerin zavallı hali için daima ümit ararsınız. Lâkin ne diyeyim işte her bir işleri size aşikâr etmişim ve işler hergün başka çeşide dönüyor. Cümleten söyleniyor ki yahut bana geliyor ki Allah bu dünyayı yapmış ve bırakmış, hiç umurunda değil, ne ediyorlarsa etsinler ve bekliyor ki ta öte dünyaya gitsinler. Hazret-i İsa gelerek bizim İskenderun dostlarından birisi diyor ki, Hazret-i İsa unutmuş kendi döktüğü maileri. Hayır, Hazret-i İsa asla unutmamış, Hıristiyanlık nedir İsa'nın gittiği yoldan Ermeniler yalnız yürüyorlar ve Hazret-i İsa için Hazret-i İsa gibi uyurlar. Onlar bu dünyada yaşamak istiyor, affediniz yüreğim matem ile dolmuştur ve beni affediniz, gazetelerde ve başka mahallerden alınan haberlere bakarak Türkiye'nin her bir tarafında Ermeniler kendi dinlerini değiştiriyorlar ve Muhammed Hazretleri belki kabul ediyorlar, bilinmez ki. Dünya ne vakte kalacak, belirsizdir. Şüphesiz her ne gün Amerika ve İngilitere'nin içinde sunulur ve bir şey yapmaya çalışır velâkin ne vakit bilinmez ve hiçbiri de bilmez lâkin ümid hepimizden yüksek bir şeydir, ümit sağdır ve şimdi ümitle

yaşıyoruz. Gelecek defa size Ermeni Meselesi üzerine sevinçli haberler vermeye çalışacağım. Bu tarafın gazetelerinin haberlerine bakacak olursak, Hıristiyan, Ermeni kalmamış cümlesi de Muhammedi olmuşlardır. Ve ümit ederim ki daha Hıristiyan çok bulunur, gazetelerde hiddeti biraz ziyade gösteriyorlar.

Sevgili Haper Serop daima yazınız bu defa yazdıklarım ağır gelecek. Ermeni Meselesi için size gelecekte biraz iyice malumat vereceğim. Baki dua, afedersiniz Ermeni lisanına yedi seneden beri uzağım."[127]

Mektup 53

Rusya ve İran'da bulunan Ermeni komitacaları tarafından Van'daki arkadaşlarına gönderilen mektuplarda, 1897 Osmanlı-Yunan savaşından, Ermeni komitaları arasındaki anlaşmazlıklardan, Ermenilerin ihtilal için çok çalışmaları gerektiğinden, silah temini ve Ermeni ihtilalcilerin düşüncelerinden bahsedilmektedir.

Rusya ve İran'da bulunan Ermeni komitalarıyla komita reisleri tarafından Van'da bulunan bazı Ermenilere gönderilen ve postahanece yakalanan üç mektupta, silah temin etmek ve Ermenileri isyana teşvik etmek gibi konular vardı.

Rusya'nın Tiflis şehrinde bulunan (Sako) yani Serkis tarafından Van'da Matros Minasyan'a yazılmış 22 Mayıs 1897 tarihli Ermenice mektubun tercümesi:

"Ümit ediyorum cümle akraba ve arkadaşlarla sıhhat ve afiyet üzeresiniz. 24 Nisan 1897 tarihli mektubum ulaşmış ve alıp

127 BOA. DH. TMIK. M. 7/20, lef. 5.

lüzumu olanı yazmışsın. Bir aydan beri size mektup yazamamıştım. Kusurumun affıyla 27 Nisan 1897 tarihli mektubunuzu alıp okudum, meali anlaşıldı. Oranın durumunu yazmış olduğunuzdan dolayı son derece memnun oldum, teşekkür ederim. Sizlerin dahi orada mağdur ve perişan bir durumda kaldığınızı iyice biliyoruz. Fakat ah! vah! ben de bilirim. İnsanlık sıfatıyla ümit ile beklemek ve teşebbüs etmek lâzımdır. Sevgili arkadaşlar asla ümidinizi kesmeyiniz. Özgürlük! Bir saat gelecek o vakit emin ve temin olacağız. Fakat o dakikada bir zorluk görmeyeceğiz, onun üzerine de endişe etmeyiniz, ümitvar ve ümitli olacağız. Çornanyan iki aydan beri ticaret etmek için Tebriz'e gitti. Burada değildir, sizin biraderinizi devamlı görüyorum, çok iyidir merak etmeyiniz. Duyduklarıma göre, bu tarafa geleceksiniz, acaba doğru mudur? Ah sevgili kardeşim, bu konuda ne yazacağımı bilemiyorum. Cümlesi arzu ediyorlar bu tarafa gelmeyi, biz şimdi ümitsiz olarak yaşıyoruz. İşte sizin benden bin dereceye kadar daha saadetli hal ve istirahatle geçinmekte olduğunuzu biliyorum. Siz, boyun ve boğazınızı Türk ve Kürt'e verirseniz, bu da bizim için çok büyük şan ve şöhrettir. Fakat ah! Biz kötü günler geçiriyoruz. Bir defa biliniz, hane nakledenlerin burada hiç ehemmiyetleri yoktur. Söz vardır, taşınanlar, şimendüfer yolları üzerine çalışmak için Sid'e gönderilecektir. Vanlılar geçimlerini sağlamak için peyderpey Tiflis'ten diğer memleketlerine gidiyorlar.

Haricen alınan haberlerde, Yunan Devleti, büsbütün yenilmesi üzerine büyük altı devletin aracılık etmelerine müracaat etmekle, affının istirhamında bulunmuştur. Görünüz bizim işi ve ettiğimizi. Yunan'ın o kadar askeri olduğu halde düştü, daha Ermeniler ne ediyorlar? Türkiye'nin şimdilik beş yüz bin kadar askeri vardır. Ermenilerin meselesi şimdi kapanmıştır. Bakalım halimiz ne olacaktır? Allah bilir. Bugün postadan Melkon Kasparyan vasıtasıyla aldığımız cerideyi okuyunuz. Fakat gayet dikkat ve gayret ediniz. Olsun yakalasınlar, bizim işler için burada çok az ileri gider. Fakat Londonların işi büsbütün

bozulmuştur. Zannımca Londonlar, Hınçak Komitası için söylüyorum, onlara hiç aldanmayasınız, onların kanunnamesi de değişmiştir. Elbette işitiyorsunuz, Kenkan Yanaryan ve Davit Mendan, köy ahalisinden Zekü tarafından İran'da sarhoşlukta bulundukları vakitte katledilmiştir. İşitiyoruz, Taşnak Komitası gürûhları aralarında birbirleriyle anlaşmazlığın ne olduğu doğrusu malum değildir. Yeni dostunuzdan dolayı tebrik ederim. Şimdilik bu kadar kâfidir, sıhhatte bulununuz, ileride uzunca yazarım. Yarın için başka bir şey yoktur. Her ne kadar yazdım ceridede vardır. Fakat bir-iki dost adamlar göndermemi men ettiler, kusura bakmayınız.

Sizin Arkadaşınız Sako"[128]

Mektup 54

İran'ın Tebriz şehrinden, müstear isimle Hayık Filikyan tarafından yazılıp Van'da Aknaryos Vartanyan'a gönderilen 23 Mayıs 1897 tarihli eczalı (ilaçlı) bir Ermenice mektubun tercümesi:

"Malumatınız olsun iki mektubunuzu almışım. Zaten sıhhatte olduğumu cevap vermişim. Sevgili refikim, nasıl ki evvelki yazdığım mektupta ciddi olarak haliniz üzerine pek çok teessüf ettiğimi beyan etmiştim. Hınçakyan namına hizmet etmeye benim iktidarım yoktur. Çünkü onların mütalaa ve efkârı çok yüksek olduğu gibi Hınçak Komitası'nın reisi o kadar mağdurdur. Komitaya dahil olan arkadaşların toplanmasından ümit kesmekle işleri yüz üstüne bırakıp şahsi menfaatinin kıymetli olduğunu söylemiştir. Bunun hakkında her bir işi işitiyoruz. Defalarca uzunca yazmak münasip olamayacağından ancak Ermenistan'ın isminin kurtuluşu için biz hazır ve borçluyuz. Mücadele etmek

128 BOA. Y. Mtv. 161/7.

için çok vakitten beridir Hınçakyanların işlerinden vazgeçtiğimi yazmıştım. Hınçakyanlar, icap eden mahalde epeyce iş görmeye iktidarları olup ben çalışıyorum. Her cihetle sen de muavenet etmeye ve kanunname göndermeye çalış. Hınçakyan'ın kavga ettiğine dair düzenlenen kanunnameyi gönderiyorum. Yalnız bizim isteğimiz şudur ki, umum Ermenistan fakir ahalisinin kanları dağılıp, sızlanmalarına Ermeni ihtilalciler bir çare bulsun, dünya üzerine bıraksınlar kâfidir. Ne kadar ki kazandılar az kazandılar. Bu dakikada Ermenistan'a lüzumu vardır. Gizli ve açık iş görün.

Biz borçluyuz ölmeye, mağdur ve perişanlıktan ve şu andaki politikanın devamından bizim çalıştığımız ne doğrulukla ve ne de iftira ile ileri gitti. Bizim paramız çoktur. Ermeni ihtilalcilerin işi ve fikirleri ve çalıştıkları ve arzuları büyük bir davaya dayanır. Bizim kuvvetimizi zaten anladı. Biz Türk'ün ve Yunan'ın harbinden geri kaldık. Eğer ister isek yardım etmeyi gelecekte biz biliriz.

Sevgili arkadaşlar, Rusya'daki Ermeniler iyilik ve fenalık için ne etseler, onlara kabahat bulmayınız. Yunanistan karışık olduğu için teşvik etmek pek zordur. Ermeni ihtilalcilerinin fikri, dünya üzerine iyi iş görmekten ibarettir. Ermeni ihitilalciler iş için de birbirleriyle ittifak etmesi gayrikabil olduğu gibi her bir komita kendi iktidarına kadar kuvvet elde etsin ve ne iş görünür ise birbiriyle ittifak etmesi lâzımdır. Sakın ittifak etmeksizin bir işe teşebbüs etmeyiniz. Bizim istediğimiz ve düşüncemiz şudur ki, bütün memleket ahalisi silahlı bulunsun ve icabında ihtilal ile karşı dursun ve bu işe dahil olmayanlar için de içlerinde bir fesat bırakılırsa tâbii dahil olacaklarına şüphe yoktur. Sizin yazdığınızı Agop Gazaryan'a yazdım. Zira o Hınçak komitasının işleriyle meşgul ve bütün arkadaşlar sizinle haberleşmek arzu ediyorlar. Merkez komita meclisinin kararı üzerine (Pramah) oraya gelecek ve beraberce silah getirecektir. O taraftan emin olunuz, silah size yetişir. Haçık, Bakü'dedir. Şu günlerde bir malumat alamıyorum. Silah sevkinden sonra oranın işlerinin ne olacağına bir şey diyemem.

Agop Gazaryan, size mektup yazıyor, bundan böyle sizden biriniz yahut isterseniz hepinizle haberleşeyim. Hınçakyanlar eğer çalışıyorlar ise dostça çalışsınlar. Prağmıyan reisliğe tayin edip bizle muhabere etsin, hakkında süratle yardımda bulunuruz. Sevgili Aknadiyus bu işi kabul edip bizimle muhabere ediniz. Ne vakit sen kendi arkadaşlarından vazgeçmemişsin, bizim yanımızda asla itibarınız yoktur. Ne vakit vazgeçtin ise o vakit hepimiz her yönden size silah yetiştirmeye çalışırız. Bu işi kabul etmiş olsan çok iyidir ve silah sevk etmek için komita reisimizin yanında buradan bir Van'lı gösteriniz yahut oradan gönderiniz. Hepinize ayrı ayrı selam ederim. Benim vasıtanın değiştirilmemesini istiyorum. Bu dediklerimi kabul ederseniz sizin için silah almak gereklidir. O silahlardan bir miktarını biz yetiştiriyoruz. Bundan sonra benim imzam böyle atılacak T. Pekyan.

İran'da Umum Komita Merkez Reisi Hayık Filikyan"[129]

Mektup 55

Van'da Vartanyan Aknadiyus vasıtasıyla Bitlisli Haçik Ağa'ya İran'dan yazılan Ermenice mektubun tercümesi:

"Sevgili Aknadiyus,

Sizin mektubunuzu almışım. Şikâyet etmeye hakkınız vardır. Fakat ne yaptı, daha kabahat bulamıyorum. Hınçakyanlar işgüzar oldular. Fakat evvel değildir ne kadar kuvvetim var ise yine size yardım ediyorum. Bunlardan başka bendenizle muhabere etmenizi sizin seçiminize bırakıyorum. Sizinle dostluk etmeyi daima arzu ediyorum. Bragmiyan orada kendisinin işgüzarlığı

129 BOA. DH. TMIK. M. 36/78, lef. 3.

ile Armeniyan taraftarlık merkezini tertibata bırakmak için çalışıyoruz. Umarım bunun hakkında Ağa Nazaryan size yazmıştır. Agop Gazaryan'ı orada size büyük vasıta gösteriyorum, sizinle haberleşmesi için çalışıyorum. Sako resmi işte değildir. Bu vasıta ile mektubu yazdım. Evvelki vasıta bilmezdim. Sako niçin kendini beyan etmedi, bunun hakkında birtakım sözler söylemek istemiyorum. Yalnız bu kadar bilirdi ki, ben bu işte değildim. Matematik dersleriyle meşgul olup yaşıyordum. Rusyalılarla epeyce kuvvetli hukukumuz vardır. Çok ihtimaldir, Haçik'i de oraya göndereyim.

Sevgili Aknadiyus, silahları kabul ve cümle tanıdığımız adamlara tebliğ ediniz. Komita reisi Arsin size selam ediyor. Kısa yazıyor, burada işi bırakan kimse yoktur. Politikanın ne yolda olduğu bilinmiyor. Sultanın taptığı meleklerden Almanya ve Rusya niçin durmuşlar, Yunan on beş gün kadar harbi tatil etmiştir. Sonradan harbe devam edip etmediği malûm değildir. Pragmiyan bizim kanunnameyi size teslim edecektir. Kavga eden tarafgir komita reisi İran'dadır. 23 Mayıs 1897

İmza H. F."[130]

Mektup 56

Erzurum'daki karışıklıklardan önce cinayetile mahkûm olarak Erzurum'da hapis bulunan komita reislerinden Aram Aramyan namına Kars Ermeni Komitası'ndan gelip ele geçirilen ecza (ilaç) ile yazılmış 10 Nisan 1897 tarihli Ermenice bir mektup:

"Komitalarımız bu baharda büyük bir kuvvetle İran taraflarından Van'a ve Bulgaristan'dan Rumeli taraflarına saldırmak ni-

130 BOA. DH. TMIK. M. 36/78; BOA. Y. Mtv. 161/7.

دائرهٔ امور داخلیه

مکتوبی قلمی

Mektup 56'nın orijinal metni

yetindedirler. Erzurum tarafına dahi bazı silahlı arkadaşlarımızı göndermeyi kararlaştırdık. Avrupa'daki komita şubelerinden gönderilen üyelerin toplanmasıyla geçen sene ihtilal teşebbüslerine dair Londra merkez komitasınca alınan kararları ihtiva eden lâyihanın bir suretini takdim ediyoruz. Silah ihtiyaçları kısa sürede tamamlanacaktır."[131]

Mektup 57

Parçalanan Hınçak Komitası'nın işlerinin bozulmaya başladığı, birbirlerini şikâyete ve tutuklatmaya başladıkları, aradaki bağın koparılmaması gerektiği, toplanan paraların hesabı ile ilgili mektuplar:

"Sevgili Vatandaş Aş-Şahramyan Efendi,

Pek çok defalar yazdım, birkaç defa cevabını aldım. Çeşit çeşit entrikalara müracaat ettim. Ve muhakemem meselesini yaklaştırmak için pek çok gayret ettim. Ve bu hususta karıma, tahliyem için her gün istediklerini vaad ettim ise de icap eden mahaller görülmüş, şu anda kötü bir durumdayım. Bir mesele beni çok üzmektedir. Hotelde tevkif edilen ve bugün beraber bulunduğumuz iki şahıs için buraya gelenlere başka nazarla bakılır, güya bunlar alçak adamlar olup bunlar için hiçbir yardım olunmuyor. Bunlar hakiki vatanperverler niçin bunlar sizin yardımınızdan mahrum olsunlar. Taraftarlık düşüncesini terk edelim, vatanperverleri takdir etmek böyle mi olur? Darlık o kadar keder vermez, lâkin acı sözlerle ayrı tutmak daha çok keder verir. Biz şehrinizin kirişleriyle çocuklar gibi oynuyoruz ve bir girdaba düşeceğiz diye korkuyoruz. Sevgilim, şehirde umumen yalnız bir şey gösteriyorlar, yani ölmek ve ölmemek sizin elinizde diyorlar ve hakikat dahi öyledir. Şehrinizde olan

131 BOA. DH. TMIK.M. 31/27.

değişiklikler her nokta ile size aittir. Bakın ki, biz şehrinizin hastalarıyız, eğer biz şifa bulmaz isek kabahat hekimindir. Şehrinizde bir alçak heyet teşkil olunarak âdî, esrarlı surette şu yahut bu cemiyet sözünü edenleri hükümete teslim etmekte olduğunu işitiyoruz. Ve maalesef her gelen dahi bu kabahate düşülmektedir. Sevgili birader, kaç kaç adamlar tutuklanıyor, hapsolunuyor ve sürülüyor hepsi de şehrinizde. Eğer sizin malumatınızla icra olunuyor ise sizin uluvv-i cenabınıza hamledemiyorum. Eğer bu şeylerin hepsi icra olunup da siz de pervasız duruyorsanız bu şeyde sizin de iştirakiniz olduğu malum olup namusunuz lekelenecek. Birbirimizin namus ve haysiyetini kurtarmak ile birbirimize yardım etmeye gayret edelim. Korku ve endişe iyi şeydir, lâkin tamamen ihmal ve gevşeklik dahi olamaz.

Birkaç gün evvel oraya Karabağlı (Sabiriç) yanından bir şahıs geldi. Bu adam da tutuklanmış ise her esrar açığa çıkar. Âdî teşkilatımız bu adamı öyle yere saklamalı ki tutuklanmasın. İki defadır buraya geliyor, üçüncü de belki tehlikeye düşer. Bu kişi vaktiyle (Ermeni-Nagan) (Taşnaksagan) ve Hınçakyanlara mensup olmuştur ve şimdi de bir iş teslim olunursa işlemek yahut hudut haricine geçmek arzu ediyor. Bu mektubumla bu adamı sen de tavsiye ile muhafazası için icap eden yardımı yapınız, rica ederim. Ahalinin kabahati pek göze çarpmaz, lâkin bir vekilin küçük noksanı nazar-ı dikkate alınarak hükmolunur. İşte ahali ile çobanının farkı budur. Sevgili mahlas dostlara buselerle selamlar ederim. 10 Haziran 1897.

Sizinki Sarhad

İlave- Arkadaşlar elinizi öperler, o Şüphe isminde olan arkadaş kimdir? Sizin cevabınızla bizi teselliye yardım edin. Sizinki Sarhad"

Yapılan masrafların dökümü:

299 kuruş 11 turc

920 kuruş 40 barut

150 kuruş kurşun

Diğer masraf kayıtları ve Zeytun için toplanan yardımların da hesabı ve dökümü de ayrıca verilmiştir.[132]

Mektup 58

Hınçak Cemiyeti'nin parçalanması, Mihran'ın görüşleri, Adana'da durum, Fransa postasının Ermeni mektuplarını taşıdığı ve Fransız memurlarının buna yardımcı olduğu, Ermenilerin eğitimi için çalışılması, Ermeni liderleri Agasi, Mihran, Asadon yazışmaları Kilikya'nın geleceği ve Nazerbekyan'ın hırsızlıkları hakkında yazışmalar.

"Ortaşehir 14 Haziran 1897

Sevgili Akadaşlar,

Birkaç gün önce Gölek cinayeti hakkında size verdiğim malumatın bazı noktalarını açıklamaya mecburum. Çünkü bana gösterilen evrak Türkçe lisanla düzenlenmiş olduğundan bağdan şehre inerek meseleye vakıf olmaksızın tercüme ile size göndermeye şüphe ettim. Mankon diyor ki, zabıtanın vermiş olduğu jurnal hakikattir. Uzak değil gerçi, evvelki mektubumla kısaca malumat olarak yazmıştım. Fakat hemşehrimiz Ermeni zaptiyelerinden biri tarafından verilen malumata nazaran bu olayın hikâyesinde geniş çaplı bir araştırmaya ihtiyaç olduğu yazılmıştı. Maalesef bağa çekilmişim, bununla beraber mühim işleri de büsbütün unutmuyorum. Tokatlı fendi (Baron) sürüldüğü yere merkep ve sıpa üzerine oturdu, gönderildi lâzım gelen aracılık yapıldı. Size malum olan ve bazı kere Ortaşehir'de de kendini göstermek maksadı olan Doktor Terziyan'la görüştüğümde o diyor ki, (Berce) vatandaşları tarafından o taraflara celp olunarak yeni bir olay çıkarması için talimat verilmiştir.

132 BOA. Y. PRK. TKM. 39/3.

Eğer böyle bir şeye teşebbüs olunursa gerek şehrin ahalisine ve gerek vatandaşlarına ve bütün Kilikya şehirlerine bu halin zararı olacaktır. Menkon ve Vartabet Rahip diyor ki, Berç'in bulunduğu memlekette o şarlatan doktorun bir biraderi varmış ve Bahadıryan biraderlerin teşvikiyle birçok fenalıklar yapmaya hazır olduğunu bildiriyor. Bu doktorun şüphelerinin makul olduğu görülüyor. Bununla beraber tehlikenin önünü almak için lâzım gelen vesaite müracaat etmek hususunda dikkatinizi çekerim. Patrikhanede yeni bir vukuat çıkmış diyorlar. Başka bir mahalden işitiyoruz ki patrikhane büsbütün kapanmış ve mühürlenmiştir. Ne derece doğru olduğunu bilemeyiz. Vartabetten yani rahipten dahi bilgi verin.

İmza (Asadon)"

"Birinci,

İki gün evvel şehrimiz hükümetine bazı adamlar vasıtasıyla bilgi verildiği, Gölek Yaylası'nda Almanyalı nebatatçının aşçısı ve Karesteman'ın hizmetçisi Adanalı Ermeni'yi öldürdüler. Hükümet gerekli incelemeleri icra ve cinayet mahalline adliye memurlarını sevk ve savcı maiyetinde Hıristiyan azalardan birkaçını gönderecekler. Bir de yalnız Polis Mustafa'yı ve savcı muavinini göndermiş, onlar da akşamüstü geri dönmüşlerdir. Verdikleri rapordan anlaşılıyor ki, bilinmeyen sebeplerden dolayı o kendisini asmıştır. Bununla beraber tahkikata lüzum yoktur. Sağlam kaynaklardan aldığımız malumata göre, Gölek'in birkaç Türk çapkınları kadını kaçırarak birkaç gün sonra boğmuşlardır ve kulaklarını da kesmişlerdir. Bu, Almanyalı nebatatçıdan dava olunacağı tehdit ile 10-15 lira rüşvet alarak memurlar köye dönerler. Köylüleri de tehdit ederek 30-40 lira kadar da buradan bir rüşvet alıp istedikleri gibi bir rapor düzenlerler. Bunda hiç şüphe yokturki, Adana zaptiye binbaşısında alışkanlık vardır. Size malumat vermek üzere bunları yazıyoruz.

Zaten biliriz ki, Karesteman Almanya Konsolosu olup, tesadüf eyleyeceği şehir ve köylerin hükümet memurlarına onun için tavsiyeler vermiş idi.

15 gün önce Nemeran Yaylası yolunda birkaç Türk eşkıya tarafından yaralanan ve gasp olunan Adanalı Ermeni, derhal hükümete müracaat eylediğinde mutasarrıf zabtiyeler gönderdi. Eşkıya yakalandı, 3 gün sonra serbest bırakıldılar, çünkü bunlardan biri ve başlıcası, şehrimiz müftüsünün samimi arkadaşlarından birisi idi.

4 Haziran 1897 Adana Ortaşehir'den

İmza: Asadon"[133]

Mektup 59

Ermenilerin örgütlenmeleri hakkındaki mektup:

"Sevgili Arkadaşlarım, E. K. 12 Haziran 1897

Mayıs 22 tarihli mektubumu tasdik etmekte olan 25 tarihli mektubunuzu bugün aldım. Adı geçen mektubun adresi yanlış yazılmış olduğunu bildiriyorsunuz. Postahanede şu satırları okuduğum vakit adı geçen mektubu dahi aldım. Bizim adresimiz hakkında merak etmeyin. Özellikle Fransa postahane memuru ile olan münasebetimiz, hakikaten memnun olacak şeydir. Bununla beraber bizim mektuplar ve gazetelerden ortaya çıkabilecek şüphelerden dolayı merak etmeyiz. Memurun bizim ahvalimize ve elimizdekilerin cinsine dair bilgisi vardır. Çok defa vuku bulmuştur ki; bizim namımıza gelen Avrupa

133 BOA. Y. PRK. TKM. 39/14, lef. 4.

mektupları sehven karışarak Türk postahenesine gittiği halde bu memur oradan getirttirip bize teslim etmiştir. Bu mektubumdan maksat sizin mektubunuzun tehlikesiz surette elimize geçmesi hususunu temin etmektir. Uzun boylu yazmamı başka bir zamana erteleyelim.

Kıbrıs'tan gelen arkadaş daha önce şahsen ve ismen tanıdığım birisi idi, lâkin oradan dönüşünde görüşemedim. Sebebi ya benim çarşıya inmediğim veyahut şehrimizdeki karışıklıklar neticesi idi. İşte teşebbüs ile memleketi olan Halep'e doğru hareket etmiştir. Serha'nın mektuplarını tavsiyeniz gereğince, Osacana vesaireye okuttuktan sonra mahalline gönderdik. B.C. ciğer tevcih (?) babında Her Moroni'ye elverişlidir. Eğer bunun adresi yanınızda değilse bizim adresimle göndeririz ve Sahak şimdi Çokmerzumen'dedir. Moroni'nin ayrılmasından sonra o da mahalline gitti. Nazarbekyan'lara çok hiddeti vardır. 22 tarihli mektubunuzla gönderilen tavsiyeleriniz mümkün mertebe tatbik olunacağından emin olunuz, yalnız şehrimiz şubesi meselesi tesviyesi için hâlihazır uygun değildir. Özellikle çok müşküldür.

Her Moroni'ye hürmetle selamları takdim ederim. O zannedersem şimdilik emniyet üzerine bulunmakta ve hükümet tarafından takip edilmektedir. Vali Paşa epeyce oldu, Payaz'dan hareket etti. Paşa orada epeyce serbest efkârlı ve Ermenilere karşı muhabbet hissiyatla kalbi dolu bir zat görünüyordu. Yakın günlerde Serha'nın kurtarılması için acaba ne ümitler vardır, acaba sonuna kadar biçareyi divane mi edecekler? Bâki selamlar.

Fedakâr Dostunuz (Ağabek)"[134]

134 BOA. Y. PRK. TKM. 39/14, lef.5.

Mektup 60

Ermeni komita liderlerinden Mihran tarafından Vahe'ye gönderilen, Çukurova'nın durumu ve Hınçak Cemiyeti'nin soygunculukları hakkında mektup:

"Sevgili Vahe, 31 Haziran 1897

Şüphesiz bilirsiniz ki, geçen seneye kadar Hınçakyanlar arasında iyi, güzel ve faydalı iş yapanlar var idi. Onlarla daima iftihar ederdi. Hınçak yazarı ve onların hamiyetle ettiği o işlerden, cemiyet kazanmış idi. Sekiz sene zarfında bunları, M. Damatyan Ağası'na Zeytun Kumandanı Andon Roştoni ve bunlar gibi sair milletperverler, ahalinin gerçek ve sadık evlatları üzerlerinden bu yükü atmak istediler ki; Nazarbekyan ve familyası bu kadar vakitten beri Londra'da her bir şubede vekillerin umumi meclisi teşkil olundu. Nazarbekyan ve familyası şahsi menfaatlerini izzet ve şeref için kurban etmişlerdi. Her fesatlarına doğru icraat bunların elinde oyuncak olmuştu. Milletin kaderi nihayet bu iki çapkınlar meclise davet olundular. İşler tahkik olundu ve azlolundular. Sonra ne vakit yeni iş yapanlar Arpiyar vasıtasıyla işe başladılar ve *Hınçak* gazetesini neşretmeye başladılar. Nazarbek, davaya kıyam etti ve bir hayli yalan şahitler ile davayı kazandı. İşe başlayanlar mecbur oldular *Hınçak* gazetesini Nazarbekyanlara terk etmeye ve kendileri ayrı bir ceride neşretmeye Mort ismiyle (Maren) bunun dördüncü numarasını gördük. Başyazarlık Arpiyar'a terk olunmuştur. Ne şekil görünüz, kendilerinin düşünceleri ve işgüzarlığı ile ümit olunur ki epeyce ahali kazansınlar ve millete faydalı hizmetler etsinler. Lâkin ahalinin sesi, milletin istekleri ittifak etmek ve iş yapanlar arasında emniyet mevcut olmak, asıl bu genel arzu içindir ki, Damatyan ve diğer iş yapanlar karar verdiler.

Kendi özel menfaatlerini umumun faydasına kurban etmek ve ileride öyle ittifak teşkil etmek lâzımdır. Evvela kendilerinin arasından çıkarmak öyle ki umumun arzusunu kabul etmezler kendisini beğenen ve ittifak fikirlerinin harap olmasını kudurmuş düşmanı (A.N.) ve karısı umumunun sedası huzurunda kendi fikirlerinde ısrarlı kaldılar. Nihayet yıkıldı ve kendi kuvvetini kaybetti. Lâkin beriki tarafta dahi iktidarsızlık var. Lâkin Damatyanlar dahi vardır ki, kendi emsal üzere hareket edecekler. Kendileri Kasarpiyan'a ısrar edecekler veyahut diğer birine müracaat edecekler. Ahalinin istekleri üzerine lâzımdır. Ya ittifak etmek her iki tarafla emniyet üzere çalışmak için veyahut ittifaktan atılmaları lâzımdır. İşte budur her iki tarafın vazifesi olan sadakat ve latif iş yapanların düşüncesi ve şüphesi. Lâkin ben sana bir şey diyeyim ki, bu şeye karar vermek veyahut vermemek benim elimdedir. Nihayet vücudu olan hiçbir teşkilat düşünmez ki...

Ruslar, açıkça kendi kendilerini beğenen menfaat-perest adamlardır. Size açıktan açığa söyleyeyim ki, hiçbir partiye mensup değilim çünkü hiçbirinin samimi iş gördüğüne emniyetim yoktur. Şu halde din kuvveti ile çalışalım, merkezlerin ittihat meselesinin kuvveden fiile gelmesine çalışalım. Mutlak bilirsin ki, Bulgaristan Ermeni muhacirlerine bir merkez olup şimdi de ne derece üzülecek bir halde olduğunu görebilirsiniz. Her tarafta binlerce işsiz güçsüz beklerler. Sokaklarda dolaşmakta ve hiçbir tarafta imdad görmemektedirler. Varna'da bulunan bazı gazeteler, günlük havadis sırasında politikaca bazı hırsızlıklarından başka bir şey yazmazlar. İlimden ve siyasetten bahseden bir gazeteye sahip değiliz. Bu gazeteler gereğinde milletin noksanlarını ve hatalarını gösterebilir. İşte bu noksanı tamamlamak için bazı Ermeni delikanlılar birleşerek bir gazete neşrini düşünmektedirler. Bunun başlıca amacı, Ermeni muhacirlerini ömründen bahisle yabancı tesirleri altında kaybolmaktan korumak, birtakım politika ve ilme dair bahisleri muktedir adamlar vasıtasıyla

yayınlayarak Ermenilerin eğitimini ilerletmek içindir. Mümkün olduğu kadar ahaliye faydalı olmaya çalışacaklar. Şimdiye kadar bu gazete neşrolunacak idi, lâkin paraya darlıklarından dolayı muvaffak olamadılar. Bununla beraber ümid eylerim ki, bu ayın 15. gününe kadar neşrolunabilir.

Rica ederim, siz de arasıra mukaddes meseleye menfaatli olmak için bahisler gönderiniz, böylece gazeteyi teşvik ediniz. Evvelki mektubumda yazdığım gibi burada bir aydan beri (Hozak) namıyla diğer bir gazete neşrolunmaktadır. Bunun maksadı sosyalist düşünceleri neşrederek fukaralıktan doğan tehlikeleri mahvetmek ve karşı tarafa olan mukavemet kuvvetini büyütmek.

Bu kadarı kâfi addederek mektubuma hitam verip arzu edersen, şimdiki meçhul hal üzerine ne düşünüyorsun, ne yol gösteriyorsun? Tarafınızda bulunan Ermenilerin milli meselelerde düşünceleri nedir? Orada da iş görenler var mı? Gazeteleri alıyor musunuz? Gazete ve benim hakkımda ne düşünüyorlar? Milli meseleler için Atina'daki adamlarla mufassal surette muhabere edebilirsiniz. Vahan Şaherimyan Marsilya'dan yeni geldi ve yeni neşrolunacak gazetenin yazarı olduğu gibi muktedir bir delikanlıdır. Bu Pazar kıraathanede Andon Roşdoni bir nutuk okuyacak. Şu adrese "A. Alkari Post Resitan" İskenderiye'de ve Agos Narik Ispartarovlu 35 numara Bükreş'te Hınçakyan'dan olduğunu yazmayı unutmayalım. Şaherimea'nın mektubunu benim adresime gönder. Bâki selamlar.

İmza: Mihran"[135]

135 BOA. Y. PRK. TKM. 39/14, lef. 6.

Mektup 61

Dagarşak isimli Ermeni'den, 10 Haziran 1897 tarihinde Adana'da Kayzak'a gönderilen, Hınçak Cemiyeti'ndeki kötü işlerle ilgili mektup:

"(Adana'da) Sevgili Vatandaşım Kayzak Mihirtar,

Uzun müddet sükûttan sonra bugün mektup yazdığım sizi şaşırtacaktır. Lâkin aşağıda beyan edeceğim bazı sebeplerden dolayı sessizliğe mecbur olmuş idim. Kilikya'ya gelmemden bir gün sonra işittim ki İskenderiye'de bulunuyorsunuz, sizin ile görüşmek istedim, adam gönderdim. Lâkin siz o gün hareket etmiş idiniz. İskenderun'da işittim ki siz Alfaryegaranlara taraftarsınız bir müddet sonra işittim ki Alfarbekyan namına olarak şehrinizde misafireten bulunan eşkiyadan Rupen isimli kişiden imza almışsınız. İşte bu ve buna benzer sebeplerden dolayı sükûta mecbur oldum. Lâkin şimdi Kıbrıs'ta oturan arkadaşlarımızdan Arslan (K.M.) sizi tanıdığından muhabere etmemizi beyan etmektedir.

Sevgili arkadaşım, Londra'da Hınçakyan cemiyeti aleyhine vukua gelen birtakım cinayetkârane durum hakkında şimdiye kadar bir bilgi elde edebilmişsinizdir. (Arpiyeryan) taraftarları hakkında işlemiş oldukları gaddarlıkları ve cinayetleri anlamışsınızdır. Bu meseleler hakkında şimdi uzun boylu yazmayı istemiyorum. Eğer yazacak olsam sizi taciz edeceğim ve boş yere vaktimi sarf etmiş olacağım. Bununla beraber bazı ahval az çok yazmamı gerektiriyor. Biz o sefiller hakkında daima sessiz kalmak istiyoruz. Aleyhlerinde yazmışsınız, yalnız ahaliyi hıyanetlerinden korumak istiyoruz. Ve Ermeni cemiyetinin mukaddes davasını zarardan korumak için yazıyoruz. Kendi vazifemize yani hürriyet adamı olmak için yazmaya devam

ediyoruz. Lâkin onların kendi hıyanetlerinde devam etmelerini serbest bırakmıyoruz. İyi, ne yapalım kavga meydanında bulunuyoruz, hayat ve ölüm arasında. (Arpiyeryan) taraftarlarının boş gezen ve bunların arkasına düşen sefil azaları aleyhinde yazmak bizim için bir kabahattir. Bunların milletin nazarlarını dikkate almayarak yalnız kendi düşüncelerine hizmet ettikleri meydana çıkmıştır. Bunlar çalıştılar, çalışmaktadırlar beni ele vermek için, biliyorum beni de verecekler lâkin vazifem değil, benim tevkifim ve darağacına çıkarılmamla ne olabilir? Benim arkamda yüzlerce adamlar vardır, tehlikededir ve daha fedakârdır. Benim çok senelerden beri canımı ağzıma alışım, vatanın mukaddes meselesi içindir. Canımı feda etmeye hazır adamım. Ermeni cemiyetinin mukaddes davası için binlerce tehlikelere giriftar olup, pek çok eziyetler çekip serbestle memleketinden kaçtıktan sonra defalarca aynı tehlikelere ve sefalet içine atılmam bu husus için bir ispat olabilir.

İşte bu sıkıntıları göz önüne alarak, zalim Türk hükümetinin çeşitli eziyetlerine karşı üzüntü duymayayım. İş adamlarından olduğumuz halde bir takım Ermeni gammazlarının icra ettikleri hıyanetlerinden mi korkacağız? İşte o hainler de kendi alçak teşebbüslerine devam etsinler. Lâkin Ermeni cemiyeti gelecekte bu alçak hainlerin yüzlerine tükürecеklerdir. (Serhat)'ın (Horehoyt Türkçesi "Derindere") tutuklandığını muhakkak işitmişsinizdir. Aynı şekilde Aşot ve taraftarlarının entrikalarını işitmişsinizdir. "Serhat" Londra'da meydana gelen durumu görmeyip yalnız işiterek, yalnız efkâr teşkil etmiş, "Aşot" dahi birçok yalan ve iftiralar edip Serhat'ın düşüncelerini değiştirerek iki parça mektup olarak bazı taraftarlara göndermiş idi. Lâkin Serhat vakadan haberdar olarak kendine mahsus gammazlık silahını ele almıştır. Her neyse bu noktaları geride bırakalım.

"Sevgili Kayzak" (şimşek manasınadır) Sizin sadakatiniz hakkında şüphem yoktur. "Alfaryagar"sanız onların alçaklığını icra etmeyerek "Serhat'in" kurtarılması için ve vasıtalar aramak için

bizimle ittifak ederseniz, rica ederim Adana'da tesirli nüfuslu dostlarınız varsa "Alfaryagar"lara tarafgir bulunsun. Yazın ve malumat verin ki acaba vasıtalar bulabilirler mi? Rüşvet ile kurtarmak mümkün mü? Ne kadar para ile? Bu konuda malumat alarak yazmanızı rica ederim. Mamafih sizin dahi hangi tarafa tevvücühünüz olduğunu dostane beyan edin, eğer sizin için karanlık noktalar varsa yazın. Memnuniyetle açıklarım. Zannetmeyin ki, biz Nazarbekyanlar lehinde çalışıyoruz. Nazarbekyanlar ile mevki tutmuşlardır. Bize lüzumları yoktur. Nasıl ahmak olmalı ki mukaddes vatan meselesi için kendi ebeveynini terk eden bizim velimiz olan adamları terk eden Nazarbekyan için mukaddes vatanını terk etsin. Tekrar tekrar rica ederim sizin hangi tarafa mensup olduğunuzu beyan edin. Arpiyaganların vatan menfaatine hizmet ettiklerine inanmayınız. Londra'ya her taraftan temsilciler geldi. Aşot ve diğerleri bu mecliste hazır bulunmadılar. Muhasebeyi incelemediler. Dokuz sene zarfında Nazarbekyan'ın kötü işlerini tahkik ederek eğer muktedir değiller ise istifalarını kabul ederek diğerlerini tayin etmediler. Ona göre efkârınızı beyan edin. Şimdilik bu kadar. Baki selamlar.

Hınçakyan merkezi idaresi tarafından Kilikya'ya gönderildi.

İmza: M-Dagarşak 10 Haziran 1897

Dagarşak'ın adresi olup mektupları böyle kabul edeceğini yazıyor:

İskenderun'da Advarbler Fransız postahanesinde olmak üzere."[136]

---

136 BOA. Y. PRK. TKM. 39/14, lef. 7

Mektup 62

Hınçak Cemiyeti liderlerinden Agasi tarafından Leonyan ve Vartenik'e gönderilen, Hınçak Cemiyeti'nin lideri Nazarbekyan'ı eleştiren ve Ermenilere isyanı terketmelerini, Avrupa'nın Ermeniler lehine bir şey yapmayacağını bildiren mektup:

"Sevgili arkadaşlarım, Leonyan ve Vartenik, 11 Haziran 1897

Mayıs 23 ve 30 tarihli mektuplarınızı aldım. Bununla beraber makbuzları da aldım. 5000 frankın makbuzunu kendi asıl isminizle yazsanız iyi olurdu. Öyle ki göstermemeye mecburum, aslı gelinceye kadar. Mektuplarınıza hemen cevap veriyorum. Çünkü son mektubunuzda hakkımda şüphe etmiş olduğunuzu gördüm, bu durumu tecrübenize aykırı görmekteyim. Size bazı açıklamlar yapmaya lüzum görüyorum. Sizin anlamak ve anlattırmaya kabiliyetiniz vardır. Şu aşağıdaki söze mecburum, "Kilikya aldanmasın" ben de ilave ederim bu söze "Kilikya kırılmasın". Sırları açığa çıkarmamakta birbirimizle aynı fikirde değiliz. Siz idare merkezine her şeyi beyan etmeyi faydalı görüyorsunuz. Lâkin ben defalarca söyledim. Benim tecrübem bu düşüncelere aykırıdır ve zararlarını seneler sonra göreceksin ve bu söylediklerim içinde kendi düşüncelerime hizmet etmek yoktur. Yalnız memleketimin hakiki menfaatini düşünmekteyim. Turuşakyan'ların başlangıcını millet için en zararlı şey görmekteyim. Milletin düşmanları olacağınızı görüyorum. İşler hep bu merkeze dökülmelidir. Lâkin Kilikyalılar kendi işlerini kendileri görmelidirler. Lâkin birkaç noktayı da iyi tanımalıdırlar. Birinci madde, fizikçe ne kadar kudrete mâlikiz? İkincisi, dönmenin vakti midir? Üçüncüsü, Avrupa denilen hayatın Ermeniler hakkında ne menfaati vardır? Dördüncüsü, bizim milletin istediği nedir? Beşincisi, isyanın milletimize ne kadar menfaati oldu? Altıncısı, İslam dininin galeyana gelmemesi için

bizim tavır ve hareketimizle zıt görülmemek imkânı var mıdır? Eğer size taşralarla çok yakınlık kurmanızı yazmış isem başlıca sebebi isyan cemiyetleri artık mevcut değil ve bir müddet mevcut olmaması da lâzım idi. Millet çok yorulmuştur. Politika çok fena, bizim tuttuğumuz yolun pek çok yanlışları vardır. Millet bir müddet kendi kendine çekmiş olduğu zorlukları düşünsün. Milletin menfaatine hizmet edecek teşebbüslerde bulunsunlar. İsyan cemiyeti merkez idaresi denilen şeylerin varlığı ve Ermeni hayır merkezi idaresi mektupları kopya etmekten başka bir şey yapmamaktadır. Bu mektuplarında bu sene parasını vermeye vakti yoktur. Ahali artık para vermiyor. Parası kalmadığı gibi emniyeti de kalmadı. Ahali anlamıştır ki, daha kendi eliyle bir işi başarmaya gücü yoktur. Ahali gördü ki menfaatperest Avrupa kendileri için mevcut değildir. Bu sıralarda merkez idareye sizin her bir sırlarınızı bildirerek ne menfaatiniz olabilir.

Size bunların biraz da yolsuzluklarını anlatayım. Üç sene evvel eğer birisi gelip de Nazarbekyan'ın nezaketi üzerine bir şey söylese kesinlikle öldürürdüm. Esaslar değişebilirler ve millet menfaatlerine de dönüşmelidirler. Kendi kabahatlerini itiraf edenler yiğit sayılırlar ve bu halde millete hizmet etmek için kurban olduklarını meydana korlar. Eğer kendi şahsi menfaatleri için esasını tebdil ederse bu şey af olunmaz. Bu halde sizin esrarlarınızı birtakım düşüncelere hizmet edip veyahut ziyan etmesi muhtemeldir.

Mesela Bursa Ermenilerinden Nadiryan denilen süslü delikanlı, evvelce bizimle beraber idi. Açlık ve iş anlamak hevesi kendini alçaklığa sevk etti. (Sore)nin dolabını kırarak epeyce mektuplar ve adresler çalmıştır. Bu sırlardan bazıları ağızdan işitilmiş olacağından teferruatlı ilannamelerle neşretti. Truşakların refakatiyle Osmanlı Hükümeti bunları işitmedi mi? Bu sebepten dolayı değil mi birtakım tutuklamalar icra olunmaya başladı? Ahalinin en iyi kısmı yakalandı.

Hükümet, şimdi şu mesleğe yöneliyor, kıtal icra etmek. Buna Avrupa biraz mırıldandı. Şimdi de "temizlerim sizi memleketimden kimseye söyletmeksizin" diyor. Yazdığımdan şu neticeyi çıkarırsınız ki, belki Londra'da bulunan arkadaşlarımız Bogosyan ve Sivaslıyan ile düşmanlığımız bulunsun, asla. Bu adamlar en ziyade sevdiğim ve hürmet ettiğim dostlarımdırlar, lâkin milletimi daha ziyade severim. Onları sevmekten ne çıkar. Her şey yerli yerinde, onlara malumat vermekte çok münasebetsizlikler vardır. Bakınız sefalet, hicret Avrupa'da ne kadar çoğalmıştır. Herkes yaşamak için bir vasıta, bir silah arıyor. Birisi iş işlemek ister, diğeri bir sır anlamak ister. Bunları anladıktan sonra bakarsınız ki burnumuzdan tutarlar her gün memnun etmeli, para vermeli, iş bulmalı eğer olmazsa Truşakyan, Nazarbekyan veyahut Kasabyan olur. Bırakınız ki bana çok az tesadüf eder. Çünkü bakarım ki herkes benim için merak etsin, köşk tarafımı gösterecek yerde cevap veririm ki evvel ne istersen ona hizmet et. Zaten bizde başlıca felakete sebep o oldu ki herkes ahalinin teveccühünü kazanmak istedi. Hiç kimse buna fena demedi.

Kilikya'da karışıklık çıkarmayalım. Herkes kendi işi ile meşgul olsun. Mısır'dan birisi yazıyor ki, işittim Paris'te bir kumpanya teşkil olunmuş ve birçok para vermiş acaba samimi midir? Yazınız da milletperver ruhum memnun olsun. Eğer memnun olmak isterse. Kilikya hakkında şuralarda safsatacılık etmeye ve hükümeti de bir adam kalmayıncaya kadar telef etmeye sevk ettirmeli mi idi? Bu esrarı kim söylemiştir, bilemem. Böylelerini içimizden temizlemek iktidarımız dahilinde değil. Çünkü teessüf olunacak hal daha milletimiz maddi ve manevi surette ilerlememiştir. İşte bu sebeple sevgili arkadaşlar, bozuklukların önünü almak için yazıyorum ki, bizim ve sizin esrarlarınızı sınırlandıralım. Bunu söylemekle Bogosyan ve Sivaslı ile ilişkiyi kesin demek istemem. Ben onlarla dostluğu bozmaksızın iş dahi yaptım. Sırlarımı dahi onlara açıkladım.

Bazıları İskenderiye'de şairane hayallere daldılar. Satın alan kim? Para nerede? Hakikati anlamayarak alıp satmaktadırlar. Ve bu para meselesinde o kadar gayretler etmişlerdir ki, mesele burada esasız olarak geri kaldı. Çok adamlar iş için paşalara müracaat etmişlerdir. Onlar da iyi bilirim, demiş ve gülmüşlerdir. Böylece acaba ne gibi tarzlarla iyi bir maksada sarf olunmak üzere para toplamaya teşebbüs olunacak ve başarılı olunacak.

Halep Fransız Konsolosu'nu gördüm, Arzoni namında bir şahıstan dahi teferruatlı mektuplar aldım ve korktum. Zeytun'daki Rus konsolosu ve Maraş'taki Türk komiseri naklettiler. İnanmıyordum. O kadar kötülükler etmiş. Rahip Derguyodant pek çok lâyiha yapmış. Kilikya dahilinde meydana gelen her çeşit sırrı hükümete açıklamıştır. Bunlar alçaktır diyebildiğimiz adamlar, papazdan insaflı bulunmuşlardır. Birtakım mahpuslara dahi nargile içtiği yerde söylüyordu: Niçin suçunu kabul etmiyorsun? Ben reisin değil miyim? Falanca şeyi sen yapmadın mı? Biraderler bu şeyleri size yazarak vatandaşlarımı sakındırmak isterim. Ben işbaşına geçmek istemem. Bilirim ki yakın vakitte bir kraliyet elde edemeyiz. Şehit olsam dahi benim öyle şeylerde gözüm yoktur. Çokları iyi isim kazanmaya çalıştılar ve başarılı olamadılar. Bunu yazmakla akçe meselesini yoluna koymaya muvaffak olacağımı bildiririm. Arzu etmesem de idare merkezinin azasından bulunsam dahi Kilikya'nın yalnızca idaresini elde etmek isterdim. Çünkü Kilikyalılar tecrübeli ve akıllı politikaya aşina adamlardır. Hem Kilikya'nın ismi ve geleceği vardır. Şurasını da düşününüz ki, Avrupa'ya firar eden yarım Ermeniler sizden ziyade sizin menfaatlerinizi gözetecekler. Eğer ben de Avrupa'da ikamet düşüncesinde bulunsaydım ben de menfaatlerinizi düşünmezdim. Lâkin en yakın zamanda döneceğim. Sizin gibi düşünüp çok ilerisini görürüm. Avrupalı Ermeni ile Avrupalılar yanında o kadar şeyler gördüm ki orada bulunduğumuzda ne yolda muamele edeceğimi bilirim.

Merkez ile haberleşmelerinizi devam ettirin, her şeyi malumat verin, bununla beraber merkezde oturanları birer Allah olduğunu düşünmeyin. Memleketi korumak için kimseyi bulamadığınızda Agasi'yi bulun. Belki sizinle gözyaşı ve kan döker. Haçın tehlikede olduğu vakit kim acı duydu ve ne yapabildiler? Ben isterim ki Kilikyalılar çok akıllı ve endişeli olsunlar. Evvela bir karışıklık çıkmasın, sonra bir risale yahut kâğıt bulunmasın üçüncüsü, hiçbir taraftarınız zevzek adamlardan bulunmasın. Dördüncüsü, hiçbir gazetelerde Kilikya'nın ismi tekrar etmesin. Avrupa'da ağızdan ağza söylenmesin. Kilikyalılar fukara olup hicret etmesin, kıtal olmasın. Sonra Türk zannetsin ki isyan hissiyatı artık mahvolmuş ve Ermeniler yeniden sadık millet olmuştur. Sulh mümkün ise bir an evvel icra olunsun. Aldığım bilgilere göre hükümetin de arzusu budur. Emin olun ki Avrupa hiçbir şey yapmayacak. Türk'ten rica ile alabileceğiniz bu sözü, bizzat Salisbori hanesinde Melkonhan'a söylemiştir. Beşincisi, cemaat memleketine dönsün. Emniyet ahaliyi size celp eder. Ticaret terakki eder, arazi satın alırız, emniyet sayesinde bizim zayıflamış güçlerimiz yerine gelebilir. Türk'ü mahvetmeye gayret etmemize lüzum yoktur. Çünkü biz ondan ziyade mahvolmuşuz. Biz madden kuvvet elde etmeyi beklemeliyiz. Başkası zayıflasın biz de onun hasta halinde ameliyat edelim. Kendini müdafaa hususları mukaddes olup affolur. Bundan başka her ne yapar isek cinayet işleyip milleti mahvederiz. Sevgili arkadaşımız bu sözlerle gerçi sizleri taciz etmişsem de her vakit için bildiğiniz gibi hareket etmeye izinlisiniz. Artık yanlış adam olarak günahsız kanlar dökmek istemem lâkin siz de kendiniz ikna oluncaya kadar düşüncelerinize set çekmem. Ben vazifemizin menfaati için yazdım. Bizim maksadımızın kolaylıkla yerine getirilmesi için yazdım. Bâki selam, gözlerinizden öperim.

İmza: Agasi."[137]

137 BOA. Y. PRK. TKM. 39/14, lef. 8.

Mektup 63

Hınçak Cemiyeti'nin mektuplarına ilave edilmiş olan Kilikya Bölgesi Hınçak teşkilatı bağış makbuzları ve ilmühaberleri:

"Gökdereliyan imzalı ve Türkçe bir makbuz ilmühaberi, aşağıda yazılıdır.

1 Haziran 1897 Haçin

Paris'te oturan bir şahıs tarafından gönderilen 250 adet Fransız lirasını (Agas) (Aşad) (Leon) aracılığıyla aldık ve memnun olduk. Bu meblağı mezalimlere karşı kullanacağımızı Haçin Hınçakyan Cemiyeti idare meclisi tarafından beyan ederiz.

Sandıkkâr vekili Tamakasyan, Kâtip Sandıkkâr Parvir Hamayak"

"İlmühaber sureti

Hapishanede bulunan muhtaç mahbuslardan milletimiz efradına dağıtılmak üzere murahhashanelerden gönderilen 1 adet Osmanlı lirasını aldık ve hak edenlere verdik.

4 Haziran 1897

Karebetyan Gökdereliyan"

Bu mektuba ek olan diğer Ermenice pusulanın meali,

"Sevgili Agop teveccühünüzü terk ettiğiniz mağazadan 174 kuruş 5 paralık mal aldım. Hesabını bu mağazada bulursunuz.

5 Haziran 1897

İmza: Sizinki Karabet K. Çak."[138]

138 BOA. Y. PRK. TKM. 39/14, lef. 12.

Mektup 64

Kıbrıs Lefkoşe'de Aso Asaduryan'dan Kudüs'te bulunan eski Ermeni Patriki İzmirliyan Mateos'a gelen, Hınçaklar arasındaki ihtilaflara aracılık etmesini isteyen Ermenice mektubun tercümesi:

"Geçen Pazar Hınçak Cemiyeti'nin Londra'daki toplantısından zannederim haberdarsınız. Mösyö Dük Nazerbegyan Ermeni milletiyle cemiyetin sırlarını ifşa ettiği için cemiyet azalığından kendisini atarak komitaya katiyen ithal etmiyorlar. Şimdilik yeni komitaya beş kişi seçildiğini bana yazıyorlar. Yeni komita cemiyetine Kudüs'ten bir muhabiri aza sıfatıyla ithal etmesini arzu ederek benden sorduğundan bendeniz de zât-ı âlinizi tavsiye etmiştim. Bu hafta Londra'daki komitadan aldığım kapalı bir mektubu zât-ı âlinize gönderdim. Bu mektubu Harutin Baronyan Vardabet vasıtasıyla gönderiyorum. Onun mektupları da bir ecnebi adam vasıtasıyla kendisine gönderilmektedir. Harutin Vartabet'in katiyen eminim ki kendisi hem millet dostu ve hem cemiyet azasındandır. Mektuplarınızı onun vasıtasıyla gönderiniz. Londra'daki "Hınçak Cemiyeti"ne mektup yazmak isterseniz bana gönderiniz. Eğer Harutin Vartabet'e vermek istemezseniz Kudüs'teki Avusturya Postahanesi'ne teslimen Lefkoşa'da Aso Asodoryan namıyla tarafıma gönderiniz."[139]

139 BOA. DH. TMIK. M. 32/62, lef. 1-3.

Mektup 65

Kıbrıs Lefkoşe'de Aso Asaduryan'dan Ermeni patrikhanesi kâtibi Harutin Baronyan Vartabet namına gelen Ermenice mektup tercümesidir:

"Son defa olarak gönderdiğim mektuplarımın cevabını alamadığımdan, pek çok meraktayım. Ekteki mektubun bizzat hacı yedine teslimini rica ederim. Bu mektup Hınçak Cemiyeti azası tarafından İzmirliyan'a gönderilmiştir. Aldığınız mektupların zarflarını güzelce muayene ederek alınız. Şüpheyi çeken bir şey olursa bana yazınız. Eğer vasıtamız olan Dişçi "Reçlef" mektuplarımızı açarsa onu da bildiriniz.

Tarafımdan Patrik İzmirliyan'a olan mektupta iyi halinizden bahisle sizi tavsiye ettim. Sultan Hamid beş bin softayı payitahtından sürdürüp, bu da Ermenilerin yüzünden olmayıp özellikle "Servet-i Türk" Cemiyeti'ne dahil bulunduklarından ileri geldi. Rusya sefiri Mösyö "Nelidof" vasıtasıyla Türkiye politikayı değiştirdi. Şimdilik işleri düzeltmeye başladılarsa da Padişah bu fikirden vazgeçmek arzusundadır. Lâkin madem ki dünyanın her tarafından kendisine sürekli tebligat geliyor bu işten kurtulamaz zannındayım. "Harutin Cihangülyan"ı tanırsınız. Kendisini bir haftada gerek Kumkapı'da ve gerek sair mahallerde bulamadıkları için Padişahın hafiyeleri tarafından yakalanmış veyahut Kudüs'e gitmiş zannedilirse de o buraya gelerek yarınki vapurla Londra'ya gitmek üzeredir."[140]

140 BOA. DH. TMIK. M. 32/62, lef. 5.

Mektup 66

Kudüs'teki Eski Ermeni Patriki İzmirliyan Mateos'a Londra'daki Ermeni komitasından gelen mektubun tercümesidir:

"İstanbul'dan buraya geldikten sonra Kudüs'e tebdilinizi işittik. Oraya varışınıza kadar büyük merak içerisindeydik. Yaralarınızı açmak istemem. Rica ederim kendinizi sakınınız, zira milletin size daha ihtiyacı vardır. Kudüs'e gittiğinizden dolayı milletin sizi unutmasına hamletmeyiniz. Avrupa'ya karşı namınız daha "demir patrik"tir. Namınızı hiçbir vakit hatırdan çıkarmayacağız. Nasıl ki Katagigos muazzez oldu siz de yine yerinize geçersiniz. Ticaretimiz pek yolunda değilse de ileride düzeleceği tâbiidir. Duanızı dilerim pederim. Ohannes Efendi bir ay kadar hapis kaldı... Sizin idareniz altında bulunmamızı içtenlikle arzu ederek kendimizi gurbette görüyoruz. Umarız ki o günler yine döner.

Dikran

Ek: Zaman bizi böyle iki aydan beri İstanbul'dan uzak Londra'ya attı. Kalbimdeki şeyleri nasıl anlatacağımı bilemiyorum. Gün gelir ellerinizi öperek ihya oluruz. Hâdiminiz Gırçerelok (?)"[141]

141 BOA. DH. TMIK. M. 32/62, lef. 6

Mektup 67

Diyarbakırlı iki Ermeni ile bir Sasonlu'nun üzerlerinden çıkan, Diyarbakır Ermenilerinin ileri gelenlerinden Muradyan Serkis, Handanyan Karabet, Bakkal Oseb ve Terzi Tomas imzalarını taşıyan mektup:

"Sizler, Ermeni milleti uğruna fedai bulunmaktasınız. Mahvolunmamış, ortadan kaldırılmamış işimizin ruhunu herkese anlatınız. Milletimizin sevgisi için menfaatperestleri mahvediniz. Millet için çalışanlara ne mutlu, gaflette olanlara ne yazık. 5 Mart 1897."

Her iki Ermeni, ikişer revolveri ve fişekleri ile yakalandılar.[142]

Mektup 68

Galata Emtia-i Ecnebiye (Yabancı Mallar) Gümrüğü'nde kontrol edilen bir çanta evrak arasında, Ermenice olarak çıkmış olan, 1897 Kasım tarihli, dört parça mektubun bazı bölümlerinde görülen zararlı makalelerin tercümesi:

Mektup numarası 1: Leon tarafından Paris'te yazılmış olup kendisinin oraca almış olduğu malumata göre Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ni Mısır gibi idare etmeye karar vermiş ve bu karar icra edilecek olursa herkes hakkında hayırlı olacağı yazılmıştır.

Mektup numarası 2: Leon tarafından yazılmış olup kendisinin İstanbul'a gelebilmesi için her ne kadar devletlü Artin Paşa tarafından bir şey yapılmasını arzu etmiş ise de şimdiki halde

142 BOA. DH. TMIK. M. 32/39.

bunun olamayacağı, çünkü ortalık pek karışık olup muharebe başlamış ve şüphesiz beş altı güne kadar Sırbistan ve Bulgaristan hükümetleri de Türkiye'ye karşı harp ilan edeceklerini ve işlerin düzelmesinin çok zamana muhtaç bulunduğu yazılmıştır.

Mektup numarası 3: Makrohi isimli bir kadın tarafından yazılmış olup bir Ermenistan resminin satılmak üzere Paris'e gönderileceği ve bunun iki kadın tarafından postahaneye götürüleceği bildirilmiştir.

Mektup numarası 4: Bu mektupta da Ermenistan resminin herhalde kendisine gönderilmesi ve bunun için gümrük vergisi dahi verilmeyeceği, Mihran isimli kimse tarafından, validesine bildirilmektedir.

Yine bu mektuplar arasından çıkan Ermenice şiirin tercümesidir:

Varaka tercümesi suretidir. Rüsumat Emaneti Mektubi Kalemi

"Hepimiz birlikte hapishaneye girelim
O karanlık mahalle ve o kara duvarlar içine
Ey Ermeniler, yürekleriniz nurlanarak biz kendi kendimizi feda ettik
Allah bizi kurtar.
Mukaddes sancağı çekmek
Barbarlık boyunduruğundan kaldırıp atmak
Kılıç, ateş ve demir
Ve her çeşit tehdit ile
Allah bizi kurtar.
Adalete kurban olmak
Budur bizim mukaddes maksadımız
Ey Ermeniler zulümkarın rençberleri
Hapishanelerde kırdılar
Allah bizi kurtar.

Zülümkarın tuzakları haraptır
Ey Ermeniler, pek mahzun ve kederli düşünüyor
Ve bir çare bulamıyor
Allah bizi kurtar.
Gammazlar buldu,
Hapisten çıkarıp eve götürdü,
Yalan yeminler ve öğütler,
Ve izzet ve iltifat ve birtakım vaatler ederek.
Allah bizi kurtar"
İstanbul Emtia-yı Dahiliye Gümrüğü Kâtip ve risail muayene memuru Kirkor 1897."[143]

Mektup 69

Zeytun hadisesinden sonra (1895) Avrupa'ya gönderilen Ermeni baronlarından Mileh isimli fesatçının Maraş'ta bulunan Amerikan misyonerlerinden Mister Mesalimi vasıtasıyla Nur Aşıkyan ile Zeytunlu Nezaret Çavuş'a Uskübyan imzasıyla yazdığı 15 Kasım 1898 tarihli mektup ele geçirilmiştir. Mektupta Zeytunlu, ünlü bir Ermeni Komitacı olan Mileh şunları yazmaktadır:

"Şu an Amerika'da bulunuyorum, Şubat ayının sonunda Zeytun'a gelerek yeniden ihtilal için çalışacağım. Zeytun'a gelen toplar bir işe yaramayacaklarından ehemmiyeti olmayacaktır ve gelirken beraberimde top ve Martin imaline muktedir ustalar ile kilitli para getireceğim. Yanımda birçok arkadaşım olacak, bunların hepsi ise vapurla Mersin ve civarına gelerek diğer komitacılarla ihtilal için gerekli mahallere gönderilecektir.

143 BOA. DH. TMIK. M. 47/34.

Benimle gelecek ustalar Payas ve Sis (Kozan) ve Kars (Kadirli) Pazarı yoluyla Keban (Geben) karyesine gelecekler, oradan (mi) işaretiyle Zeytun'a mektup gönderildiğinde hemen Zeytun'dan münasip kimseleri gönderip Keban (Geben)'dan bizleri aldırın. Buradan ise Fırnıs ve Zeytun dağlarında demir ocakları vesaire imal edebilmek için müsait yerler ve mağaralar bulunduğundan, ulaştığımızda bu yerlerden birinde işleriyle uğraşacaklardır. Bugün dünyayı böyle zabta muktedir olan Amerika, Ermenistan hakkında koruyucu bir durumdadır ve İngiliz Başvekili Lord Salisbury bugünlerde Ermenileri himaye etmeyi üzerine almıştır. Almanya imparatoru hazretlerinin İstanbul'a geldiğinde her ne kadar Ermeni ruhbanıyla görüştürülmemiş ve bu suretle imparator hazretleri iğfal edilmiş idiyse de kutsi ziyaretlerinde Ermeni Patrik ve Ermeni ve Katolik murahhaslarıyla ve reislerle ile uzun uzadıya mülakatta bulunarak Ermenilerin haklarını aramakta haklı bulunduklarını söylemiştir. Artık Ermeniler her cihetten yardım görüp emellerine muvaffak olacaklar ve Zeytun'un bir kere daha kıyamı pek kâfi bir başarı vesilesi olacaktır. Bu sefer götürecekleri meblağ eskisi gibi olmayıp her ihtiyaçlarını def etmeye yeterli olacaktır."[144]

Mektup 70

6 Temmuz 1898 tarihinde Adana Ermeni Piskoposu ve Osmanlı Devleti'nin bir memuru sıfatıyla Paul Terziyan tarafından Fransız Dışişleri Başkanına gizli kaydıyla yollanmış, Kilikya'da bir Ermeni Krallığı kurulması ile ilgili bir mektup:

"Adana ve Maraş sancaklarını içine alan bölgede Fransız himayesinde bir Ermeni devletinin teşkili gereklidir. İki pisko-

144 BOA. Y.PRK. ASK. 147/27.

posluğun bulunduğu bu bölgede Ermeni sayısı 150.000 veya 200.000 civarındadır. Ermeni devletinin kurulması için Fransız hükümetinin yardım ve desteğine ihtiyaç vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu iki sancağında bir Ermeni devletinin teşkili halinde, Ermeniler Orta Doğu'da memnuniyetle Fransız kültürünün temsilcisi olacaklar ve Ermeni okullarında Fransızca öğrenimine de yer vereceklerdir. Böyle bir Ermeni devletinin bölgede varlığı Orta Doğu'da Fransa'nın politik ve ekonomik hakimiyetini ve nüfusunu, diğer güçlü devletlere göre, artıracaktır. Hatta Ermenileri Türk hakimiyetinden, İngiltere'nin nüfuzundan kurtaracak bir Ermeni devletinin kurulması için Fransa'nın insanlık ve medeniyet adına sorumluluğu üzerine alması gerekmektedir.

Böyle bir devletin teşkilinden önce aşağıda belirtilen şartların gerçekleşmesi gerekmektedir:

İki Ermeni piskoposluğunun bulunduğu Adana ve Maraş sancaklarına Lübnan'daki gibi, özel bir statünün verilmesi. Bu durumda, Hıristiyan bir valinin tayini, karma polis teşkilatının kurulması ve reformların gerçekleştirilmesi,

b) Ermenilerin Adana ve Maraş bölgelerine göç etmeleri, ayrıca daha evvel Rusya'ya kaçmış 30.000 Ermeni'nin bölgeye yerleştirilmesi."[145]

Sultan II. Abdulhamid bu yazışmalardan haberdardı. Sultan, kesin olarak Terziyan projesini kabul etmedi, 1895'te Rusya'ya kaçmış 30.000 Ermeni'nin Adana ve Maraş sancaklarına yerleştirilmesini reddi ve ayrıca bölgeye Ermeni göçüne de izin vermedi. Ermenilerin tekliflerine karşılık II. Abdulhamid, başka bir çözüm yolu öneriyordu: Bu çözüm şekli: 30.000 Ermeni'yi Adana bölgesine değil de, Girit Adası'na yerleştirmekten ibaretti. İhtilalci Ermeni Temsilciler Konseyi II. Abdulhamid'in bu teklifini reddedecekti.

---

145 Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Isparta, 2001, s. 58-60.

Mektup 71

Zeytun Murahhasası'na Londra Hınçak Merkezi'nden Maraşlı Sarıkof isimli kişi aracılığıyla 16 Haziran 1899 tarihli gönderilen mektup:

"Mektuplarınız elimize ulaşmıştır. Daha çok çalışmamız lâzımdır. Rusyalı birkaç Ermeni Kahire'deki Zeytunlu bir Ermeni'den tavsiye alarak bugünlerde Kilikya'ya geleceklerdir. Bunlar Taşnaksagan denilen Ermeni komitasına mensupturlar. Bu komitaya Kilikya'dan gelecek haberlerin *Truşak* gazetesiyle neşredileceği ve bunların gelmeleri saf ve temiz ahaliyi iğfal ve para toplamak ve bir karışıklık çıkarmak amacına dayandığı görülmektedir. İngiliz ve Fransız büyük diplomatları çok büyük vaadlerde bulunmuşlardır. Avrupa devletlerinin şimdilik görülecek birkaç işleri vardır. Bunlar neticeye erdirildikten sonra Ermenilerin işine bakarak şimdiye kadar döktükleri kanların fazlasıyla mükâfatını verdireceklerdir.

Bunun zamanını beklemek lâzımdır. Aksi yönde hareket edilirse Avrupalılar tarafından yardım göremeyeceğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin ve hükümet memurlarının seçimine davetle araştırmaya başlayarak Kilikya'da, Bitlis ve Muş havalisinde bugün mevcut olan Ermeni komitalarını meydana çıkarıp mahvına ve ellerindeki silahların teslimine sebep olunacaktır. Talimata göre hareket edilmesi gereklidir."[146]

146 BOA. Y. PRK. UM. 46/104.

Mektup 72

Rusya'dan Erzurum'a gelen 4 Temmuz 1904 tarihli silahlanma ve teşkilatlanma ile ilgili teşvik mektubu:

Rusya'da bulunan Eğrek Karyeli Minas Ağa'dan Eniştesi Aramel'e,

"Önceki mektubunuzu aldım, afiyetteyiz. Size silah vermek üzere iki arkadaşı gönderiyorum. Buradaki teşkilata kaydolmalısınız. Köydeki delikanlıların da bu teşkilata yazılması için çalışmalısın. Manuk Ağa'nın oğlu Ağanik ve Mardinos'un fedai yazıldığını işittim. Bu habere çok sevindim. Silah ve para meselesi çok önemlidir. Silahlanmadan, Türklerin hakkından gelmek çok güçtür. Korkmayınız, bu kötü günler geçecek, birlikte hareketle, güçle zafere ulaşacağız."[147]

Mektup 73

Tehditle para talep eden bir mektup:

"Meydancık'ta Alyanak Hanı'nda Manifaturacı Maruke İbranosyan Efendi'ye

Sohum'da Ermeni İhtilal Dördüncü Şubesi 3 Şubat 1908

Şubemizin bugün aldığı karar mucebince milletimizin işlerinde kullanmak üzere 300 Osmanlı lirasının tarafımıza ödenmesine mahkûm edildin. Bu parayı yirmi gün içerisinde Sohum'da

147 BOA. ZB. 4236/31.

Hamparsum Musayan aracılığıyla Vartekiz namına göndermezsen hakkında verilen katl hükmü gerçekleştirilecektir.

Silah Vartekez Zarak".[148]

Yukarıdaki mektup İstanbul Rusya postanesi dağıtıcısı aracılığıyla gelmişti. Sohum'dan Rusya postası bu mektubu İstanbul'a ilgili yere ulaştırmıştı. İbranosyan bu parayı ödemediği için ikinci bir mektup daha aldı.

"Meydancık'ta Alyanak Hanı'nda Manifaturacı Maruke İbranosyan Efendi'ye

"Şubemizin aldığı karara uymayan Amerika'da Tavşancıyan Karagözyan ve Apik Ohanciyan gibi senin de katledileceğin kesindir. Ancak son bir fırsat daha sunuyor, yirmi gün daha süre veriyoruz. Senin ölmen yetersiz kalırsa biraderlerini de öldürür iş yerlerinizi de yakarız. İyi düşün."

Osmanlı hükümeti bu Ermeni'yi, kardeşlerini ve dükkânını muhafaza altına aldı. Bu tür mektup dağıtıcılarının meni gerekli olduğu ve Rus hükümetinin Sohum'da gerekli işlemleri de yapması gerektiği Zaptiye Nezareti'nden Sadarete yazıldı.[149]

Mektup 74

Taşnaksütyun Cemiyeti'nin, Rus Hükümeti'ne göstereceği bağlılık ve itaate karşılık Ermenilerin Osmanlı ülkesindeki emellerini gerçekleştirmeleri için Rusya'nın yardımda bulunması şartını koştuğundan bahseden 8 Ocak 1906 tarihli, Rus yöneticilerine gönderilen mektup:

"Ermeni milleti adına, Asya Türkiyesinde, Türklerin zulüm ve baskısı altında bulunan Ermenilerin Rusya himayesine kabul-

148 BOA. ZB. 352/8, lef. 1.
149 BOA. ZB. 352/8, lef. 2-4.

Mektup 74'ün orijinal metni.

lerini, rica ederiz. Bu istek, imparatorun onayına arz olunur ve Çar hazretlerince Ermeni milletinin durumunun tam bir şekilde ıslahının uygun görüldüğünü biliyoruz.

Papazların malları iade olunmasa ve okulların tekrar açılmasına müsaade edilmese bile biz Taşnaklar Rusya'ya sadakat ve itaatten ayrılmayacağız. Fakat Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki emellerinin gerçekleşmesi için Rusya Hükümeti tarafından yardım edilmesini sizden rica ediyoruz. Haklı mücadelemizde Çar hazretlerinin himmetine ihtiyacımız var."[150]

Mektup 75

Bu mektup Osmanlı yetkililerinin bir mektubu nasıl yorumladığını, her cümle üzerinde düşüncelerin nasıl açıklandığını göstermesi açısından önemlidir.

150 BOA. Y. PRK. EŞA. 48/56.

Bulgaristan'ın Lom şehrinde A. Mardikyan imzasıyla İzmir'de Ermeni Kilisesi civarında oturan Taşnak Leon Torosyan namına gelen mektubun tercümesinde dikkat çekici noktalar:

"Bu ayın yirmi birinci Pazar günü sabahı mektubunuzu aldım ve ekleri "vaftiz baba"na verdim. Yine o gün, yardımımı isteyen biraderiniz Toros'tan da bir mektup geldi"

İlk olarak, mektubu gönderen A. Mardikyan'ın iyi bir adam olmadığı, mektubun cümlelerinden anlaşılmaktadır. İşte şehrimizde bulunan Leon Torosyan'ın, bu adamla muhaberesinin cereyan etmesi kendisinin de o zümreden olduğunu gösteriyor. Leon Torosyan'ın Mardikyan'a gönderdiği ekler acayiptir. "vaftiz baba" kimdir? Bu bir parola olmalıdır. Leon'un burada ya da başka bir tarafta bir biraderi olup onun da bu Mardikyan ile muhaberede bulunduğu anlaşılıyor.

"Münasip vakitte doğruca bize müracaat etmiş olaydın, daha çabuk kurtulmuş olurdun."

Leon'un düçar olduğu bir bilinmeyen felaketten dolayı uzun müddet meşakkat çektiği ve ancak şu anda kurtulduğu ve eğer bunun için Mardikyan'ın yardımına müracaat etmiş olaydı daha çabuk kurtulacakmış. Bu cümlede kullanılan kelimeler Torosyan'ın mali felakette olduğuna delildir.

"Artık şimdi, o melun topraktan çıkıp kurtulmak için gayret ederek dakika kaybetme."

Torosyan'ın Bulgaristan'a firar ve onlara katılmak fırsatını gözetmekte olduğu muhakkaktır.

"Buradan ayrıldığınızdan beri tarafınızdan bilgi alamadık."

Torosyan'ın, evvelce Bulgaristan'da bulunmuş olduğu görülüyor. Binaenaleyh buraya geliş şekli araştırmaya muhtaç bir meseledir.

"Ancak şu kadarını biliyorum ki, İstanbul'da altı-yedi ay kadar mahpus olmuşsunuz. Bunun da doğru olup olmadığını bilemem."

Şu son İstanbul hadisesinde bulunup hapsedildiği anlaşılıyor.

"Keşişyan'ın Baron Avadis'e cevap yazmasını rica etmiş idim. Yazıp yazmadığını bilmiyorum."

İzmir'deki Keşişyan şöhretine sahip olanlardan en çok şüpheyi çekenler hükümet civarında iki kitapçı dükkânı bulunan ve belediye karşısında bir sene evvel matbaa açmak suretiyle devlet daireleri civarlarına yerleşenlerdir.

Bu mektupta bahsedilen Toros'un hemen tutuklanması. 2 Temmuz 1906.

Cevap: Leon Torosyan'ın nerede olduğu anlaşılamamıştır. Ermeni Kilisesi civarında bulunamamıştır. Bu adamın, Ermeni komitacılardan olup geçende İzmir İstinaf mahkemesince idam cezasına çarptırılarak firarda bulunan kişilerden olduğu anlaşılmıştır.

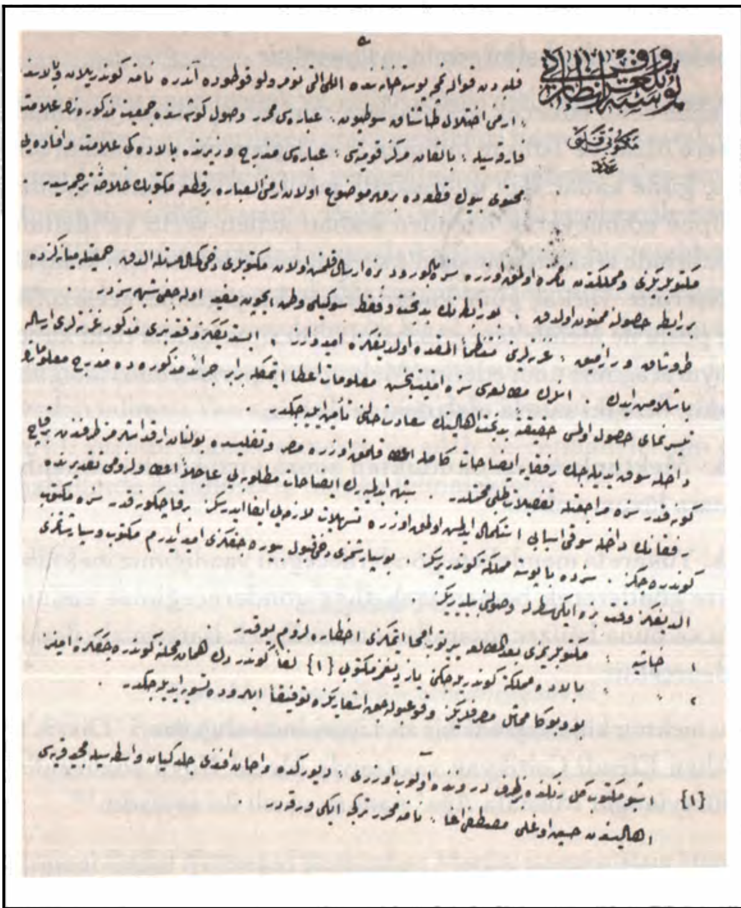
10 Temmuz 1906."[151]

Mektup 76

Filibe'den Kavala'ya 7 Şubat 1907 tarihli Taşnak Cemiyeti mektubu:

Filibe'den, Kavala Avusturya Postahanesi'nde elli altı numaralı kutuda Andre namına gönderilen ve üzerinde "Ermeni İhtilal Taşnaksütyun" ibaresi yazılı ve sol köşesinde cemiyetin armasıyla "Balkan Merkez Komitası" ibaresi bulunan ve altında

151 BOA. Y.EE. "Kamil Paşa Evrakına Ek"- 86-30/2921.

Mektup 76'nın orijinal metni.

yukarıdaki arma ve ifadeyi muhtevi büyük bir mühür vurulmuş olan Ermenice bir mektubun tercümesidir:

"Mektuplarınızı ve memleketten namımıza olmak üzere sizden gönderilen mektupları memnuniyetle aldık. Cemiyetle aranızda bir bağ kurulmasına memnun olduk. Bu bağın bedbaht ve fakat sevgili vatan için faydalı olacağı şüphesizdir. *Truşak* ve *Razmık* gazetelerini muntazaman almakta olduğunuza ümitvarız. İstediğiniz dakika biz gazeteleri göndermeye başlamış idik. Onların mütalaası size emniyetli bilgiler vermekle beraber bu

gazetelerde yazılı malumatın tesirli olması gerçekten bedbaht ahalinin saadet-halini temin eyleyecektir.

Dahile sevk edilecek arkadaşlara tam bir açıklama yapılmak üzere Mısır ve Tiflis'te bulunan arkadaşlarımız tarafından birkaç güne kadar size müracaatla tafsilat talebi muhtemeldir. Şüphe edilmeyerek istenilen izahatı acilen verin ve lüzumu takdirinde arkadaşların dahile sevki tamamlanması için kolaylık gösteriniz. Birkaç güne kadar size mektup göndereceğiz. Siz de posta ile memlekete gönderiniz. Bu siparişimizi dahi kabul buyuracağınızı ümit ederim. Mektup ve siparişlerimizi aldığınız vakit, bize iki satırla ulaştığını bildiriniz.

Ek: Mektuplarımızı okuduktan sonra yırtıp imha etmenizi ihtara lüzum yoktur.

Ek: Yukarıda memlekete gönderileceğini yazdığımız mektubu ekte göndererek hemen mahalline göndereceğinize eminiz. Bu ve buna benzer masraflarınız verilecek işaretinizle ileride ödenecektir.

Bu mektup kül renginde bir zarf içerisinde olup üzeri "Divrik'te Vahan Efendi Celtikyan vasıtasıyla Mecid Köyü ahalisinden Hüseyinoğlu Mustafa Ağa" namına yazılı iki sayfadır.[152]

Mektup 77

Van'da bir genel isyanın hazırlanması için Rusya'daki Ermenilerden talimat beklendiği, silah ve komitacı temin edildiği ile ilgili mektup.

"Van'da Pandos ve Haropen Efendi tarafından Muş'ta Kigork'a yazılan 10 Mayıs 1907 tarihli mektup:

152 BOA. ZB. 43/36.

"Van'da yüz altmış kadar fedai silahlı olarak hazırdır ve fedailerin reisleri Sadesta ve Bedtorgon isimli kimselerdir. Bunları Muş Ovası'na getirmek ve yolları göstermek için aklı başında dört adamın gönderilmesi gerekmektedir. Rupen'e yazarak bu konuda ne yapmak lâzım geleceğine dair talimat talep ettik. Rupen'in verdiği cevapta, Papşin'de Rusya konsolosu ile ettiği müzakere ve istişarede bu sırada katiyen böyle bir teşebbüse ihtiyaç hissetmeyip ancak Mayıs yahut Haziran nihayetinde genel ayaklanma suretiyle büyük bir olay çıkarmak düşünüldüğünden o vakte kadar ihtiyat ile sabretmemizi istedi. Buna dair verdiği talimatı Van'a yazdık ve Van'daki Ermeni mahallesinde farklı surette ikamet etmekte ve silah ve cephanelerinin de mahallinde bulunmakta olduğu bilinmektedir."[153]

Mektup 78

Taşnakların yeni çözüm yolu arayışları ve ihtilaflara son çağrısı ile ilgili bir mektup:

Ermeni İhtilal Müttehid Komitaları Meclisi namına Reis Haçik Haygoni ve Kâtibi Zarmayer imzaları ile Ermeni İhtilalcilerine hitaben dağıtılan 20 Ocak 1906 tarihli açık mektubun tercümesidir:

"Bugün Ermeniler bir aydınlanma devrine giriyorlar. Yarın Ermeni savaşçıları için ya bir yok oluş yahut bir kurtuluş güneşi doğacaktır. Yarın, ihtimal ki mücadelemizin en vahim devridir. Acaba yarın muharebeye iyi bir surette hazır ve amade olacak mıdır? Yarınki saadet veya güzellik bugünkü halis mesainin semeresi olacaktır.

153 BOA. A. MKT. MHM. 625/30.

Ey muhacir, ihtilalci, zengin, serseri ve bir fırkaya mensup veya tarafsız Ermeniler, ey Ermenilerin asırlardan beri giriftar olduğu zulüm ve elemlere göz yuman, ey daha dün zulüm ve vahşet ile hayatlarının tehlikede bulunduğunu görmüş bulunanlar, ey Osmanlı Hükümetinin ne olduğunu ve Osmanlı Hükümetinin boyunduruğunun ne demek bulunduğunu bilenler, ey henüz Ermeni namını taşıyan bilcümle millet efradı, ortak bir hayat ile birbirinize bağlısınız.

Fakat ey ihtilal erbabı, bu mesuliyetin en büyük ve en şiddetli kısmı sizlere aittir. Siz Ermeni kavminin ümit ve kurtuluşusunuz. Sizin ümidinizdir ki, bu ahaliyi bir umut beklentisi içinde yaşatıyor. Sizin sayenizde umutlu sabahlar bekleniyor. Ermenilere kuvvet ve cesaret veren kalplerini ümit ile dolduran sizsiniz. Sizin ümitleriniz ve vaadlerinizdir ki, onların hayatını idame ettiriyor. Bulunduğunuz esef verici durum onların meçhulüdür. Eğer bunların arasında yeniden birtakım fedailer çıkıp da Ermenileri temiz kalbi ile kendisini bir elemli çukura düşürmüş olan "Varon" mistik kahraman gibi feci akıbetinin sonunu getirecek olur ise gaflet uykusundan uyanacak olan halkın sana karşı göstereceği şiddetli azap pek amansız olacaktır.

Fedailer, sizin zalimane ve geniş nüfuzunuzun kurbanı olanlara karşı yaptığınız hatayı telafi için, birbirinizle sadık ve inanmış hareket ederek ve ihtilal teşkilatınızı gerçek bir esas üzerine düzenlemek zamanı geldi. Eğer bu defa da ihtilalciler, ahalinin emellerini semeresiz bırakırsa, eğer bu defa da bunların sesleri boş ve faydasız düşüncelerle kesilirse, fırka taraftarlığı perdesi altında gizlenmiş şan ve şeref kazanma, hasis maksatları tarafınızdan bir çeşit mukavemet ve muhalefete tesadüf etmeksizin birliğinizi yıkar. Emin olunuz ki bilerek yahut bilmeyerek zavallı Ermeni kavmini yeniden terk etmek ve mücadelede feci olan devreye tekrar başlamak suretiyle en büyük cinayeti işlemiş olacaktır. Eğer muhalefet fikrine düşenler var ise bunları son defa uyarınız. Ermeni milletinin bununla hedeflediği şey, istiklal

ve hürriyet ve buna ulaşmak için en iyi yol ihtilaldir. İhtilalin gerçekleşebilmesi için lâzım olan tek esas şart birliktir.

Ermeni İhtilal Müttehid Komitalari (Taşnak) Meclisi namına Reis Haçik Haygoni ve Kâtibi Zarmayer."[154]

Mektup 19

New York'ta bulunan Ermeni liderlerden Aknouni tarafından Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Türk Büyükelçisi'ne 18 Mayıs 1911 tarihinde gönderilen, göçmen sorunu ile ilgili açık mektup:

"Türk Büyükelçisi Hazretleri

Amerikalı bir yazar ve devrimci propagandacı olarak Büyük Amerikan Cumhuriyeti ve Kanada'nın kentlerinde altı aylık bir ikametten sonra, kişisel gözlemlerimden oluşan en mütevazı görüşmelerimi içeren birkaç satırı size gönderme teşebbüsünde bulunuyorum.

50'den fazla kentte, büyük bir kısmı Hamid Ülkesi'nden kaçan, diğer bazıları da onları topraklarından koparan ekonomik koşullardan dolayı gelen sayıca 50.000 civarında Ermeni gördüm. Siyasi ve ekonomik koşullardan dolayı bu ülkede mülteci olmuş, tamamı Osmanlı vatandaşı Türkler, Rumlar, Bulgarlar ve Kürtlerle pek çok büyük kentte buluşma ve görüşme fırsatım oldu. Topu topu, Osmanlı İmparatorluğu'nun en iyileri olan, imparatorluğun her yerinde özel bakım ve ilgi bekleyen, Küçük Asya İmparatorluğu'nu seven, eski yıkık rejim üzerinde, çağdaş medeniyete ve daha yeni bir insanlığın akıl ve ilhamlarına uygun, yeni bir siyasi ve ekonomik yapının

154 BOA. HR. SYS. 2863/32.

doğuşunu görmeye can atan 400.000 Osmanlı göçmeni vardır. Osmanlı göçmenlerinin büyük acı kederlerini görünür kılmanın yeri ve sırası değildir, amacım ülkelerinden mahrum kalmış bu insanların vücutlarına ve kalplerine bağlanmış yara bandını çekip çıkarmak değildir, sevdiğim şarkının nakaratını oluşturan, kanımca, günümüz Türkiye'sindeki sessiz ilerleme çalışmasını başlatacak vazgeçilmez siyasi unsurlar olan iki önemli konuyu saygıyla dikkatinize sunmak yeterli olacaktır.

Birincisi, her ikisi de gerekli, durdurulamaz ve hatta zorunlu olan göçmen sorunu ve bütün unsurların birliği sorunu. Osmanlı İmparatorluğu verilen göçten dolayı genç ve üretici güçlerinden yoksun kalmaktadır. Bütün köyler boşalmıştır. Sayısız köy erkek sakinlerinden mahrumdur ve "köhnemiş köylerde" dayanılmaz bir yaşama mahkûm olmuş yaşlılar ve kadınlar kalmıştır.

Ülkelerine içi giden, yurtlarına dönmek isteyen, ama bunu yapamayan bütün bu göçmenlerin sayısını arttırmak, onların dönüşünü kolaylaştırmak ve teşvik etmek olmazsa olmazdır, aynı zamanda, kendi tarlalarında işgücü yaratmak ve istihdamı artırmak zorundadır ki geri dönenler aç kalmasınlar ve bir kere daha okyanus ötesine kaçmak zorunda kalmasınlar, aksine ülkelerinde kalsınlar, topraklarını ekip biçsinler, yuva kursunlar ve ülkelerini kalkındırsınlar.

Şimdiye kadar Amerika'da göçmenlerin gelişini ve yerleşimini kolaylaştırmak için göç büroları kurulmuştur. Anayasadan sonra taktiği değiştirmek ve ülkelerine dönmek isteyip de dönemeyenlere yardım etmek ve ulaştıkları yerlerde onlara iş sağlamak amacıyla göçmen bürosu kurmak zorunludur.

Göç Bürosu kamu yardımseverliğinin armağanlarına dayanmamalıdır, aksine esas olarak Osmanlı hükümetinin yardımına dayanmalı ki doğrudan parasal yardım hem de Osmanlı yurttaşlarının geri dönmesine, buharlı gemi şirketinin yeni özgürlüğüne kavuşturulmuş ülkelerinde oturmalarına ve işgüçlerinden

yararlanılmasına yardım etmek için birtakım düzenlemeleri yapması zor olmasa gerek.

İkinci nokta, onsuz ülkemizin huzur içinde olamayacağı ve anayasal düzenin süremeyeceği bütün Osmanlı unsurlarının ahenk içinde kaynaşmasıdır. Karışıklıktır. Ve günün en büyük yasasıdır. Ve bu her ciddi siyasi tasarının esas başlangıç noktası olmalıdır ve yeni rejimin bir hizmetkârı olarak İstanbul'daki, ülkenin iç bölümlerindeki veya koloniler veya elçilik gibi yerlerdeki her memur eşitlik ve kardeşlik temelinde bütün unsurları bir araya getiren Anayasa'nın en temel gereğini yerine getirmekle mükelleftir.

Amerika'daki 400.000 Osmanlı göçmeni bu çalışmada büyük bir rol oynayacak. Onlar, Yeni Dünya'nın ortamında yetişmiş olarak, bir sürü yıkımın nedeni olan ırkçı ve dinsel düşmanlığın kötü anısını kolayca ortadan kaldıracak ve ahengin ve işbirliğinin ülkesi yeni dünyadan yeni bir ruh ve yeni bir kelime getirebilecektir. Buradan paranın yanı sıra her türlü bilgiye sahip, kente köye, eve ve akrabasına gönderilen göçmenler en önemli eğitimi, birlik ve kardeşlik eğitimini verebilirler. Ve yazdıkları şüphesiz büyük etkiye sahip olacaktır, çünkü bunlar ülkeye para sağlayan, medeniyet adına Yeni Dünya'dan yazan kişiler.

Birleşik Devletlerin bazı kentlerinde Ermeniler ve Bulgarlar, Süryaniler ve Arnavutlar arasında anlaşmazlıklar ve şiddetli düşmanlık görmekten üzüntü duyuyorum. Aynı zamanda birlik çabalarının en iyi meyvelerini vermekte olduğunu büyük memnuniyetle fark ettim. Kanada'nın Hamilton kentindeki bir Ermeni buluşmasında bazı Kürtler de aynı toprağın çocukları olarak katıldılar. Waukegan, Granite City ve diğer bazı kentlerdeki Ermeni örgütünün dernekleri Türk ve hatta Kürt vatandaşlar tarafından sık sık ziyaret ediliyor. Böylesi yerlerde, komşuluk ruhuyla coşup, ülkelerine huzur içinde yaşamaları ve milletlerin birliği yoluna girmeleri için bilgiler ve teşvik gönderiyorlar. Daha memnun edici olan, alınan mektuplara

bakılırsa, ülkenin söz konusu bölgelerde, Ermeniler, Kürtler ve Türklerin barış ve dostluk içinde bir arada yaşadıkları gerçeğidir. Lowell, Mass gibi diğer kentlerde, tam tersi olan üzücü olaylar yer almıştır- orada, bazı Ermeniler ve Türkler birbirleriyle çatışmışlar ve her iki topluluk kendi akrabasına aynı etkide yazı göndermiştir ve o kışkırtmanın sonucu olarak, aynı köydeki iki unsur- Ermeniler ve Türkler birbiriyle çatışmaktadırlar, birbirlerini yiyip bitirmektedirler.

Diğer bir üzücü şey, Bulgarların, Rumların ve Arnavutların kolonilerde bile uzlaşmasız kaldıkları gerçeğidir. Ne ülke içinde ne de ülke dışında yeniden yaklaşmak ve uzlaşmak için herhangi bir çaba harcandı, bu yüzdendir ki ülkelerine dönerken düşmanlığı, nefreti ve intikamı beraberlerinde götürüyorlar. Ve şu anda bazı bölgelerde Anayasa için büyük tehlike haline gelen şu siyasi düşmanlığı tutuşturmaya çalışıyorlar.

Bu ülkedeki Osmanlı göçmenlerinin tüm Osmanlı unsurlarından oluşan bir tür gayri resmi bir temsilciler kongresi oluşturmakta olduklarını söylememe izin verin, çünkü temsil edilmeyen köy, kent yok, bu kocaman kitleyi etkilemenin nedenidir, ülkenin yaratılışında etkiyi kullanmak ve yeni akımlar hazırlamak ve yeni bir soluk katmak anlamına gelir.

Bu mükemmel tasarıyı yürütmek için, bütün güçleriyle, -örgütleriyle, dernekleriyle, gazeteler, hatta dini kurumlarıyla tüm kolonileri, yeni rejimin bütün sadık memurlarının tamamını, bu büyük düşünceyi toplantılarda vaaz edecek, tamimlerle onu yayacak ve yolları bütün milletler ve dinlerden olan göçmenlerin sapmaksızın birliğini ve ahenkli işbirliğini önderlik eden güzel gelecek adına tüm dürüst araçlarla düzene sokacak denetiminiz altındaki Konsolosları devreye sokmak gerekir.

Ben ayrıca özel bir örgütün bir askeri olarak, alçakgönüllü yeteneğimle Birleşik Devletleri'nin bir ucundan diğer ucuna kadar söylev verdim, hayatı söylev vererek kazandım ve dün düşman olan, yılların kanyonları tarafından bölünmüş ve bu-

gün ellerini birbirine uzatmak arzusunda olanlar üzerinde bu söylevin ne kadar çekici olduğunu gördüm ki bu yaklaşımla en azından bir süre için suçlu bir rejimden dolayı ülkenin o kadar zaman yoksun kaldığı huzurlu bir yaşamın, huzurlu ekmeğin tadını çıkarabilirler.

Sonuç olarak, efendiler, sizin etkili ve ayrıca denetimli katılım payınız ve geri kalan bütün göçmenleri, özellikle Ermeni göçmenlerin aynı yolda kalacaklarını -büyük birlik fikrinin sakınılmamış askerleri ve sürekli emekçileri olacaklarını sağlama bağladı. Ülkenin ve anayasanın yararı için bütün uyuşuk güçleri harekete geçirmek gereklidir. Ve öyle görünmektedir ki bu iki konu, Göç ve Birlik sorunları, o güçleri harekete geçirmek, birbirine karşı yürütmektense aynı yolda ve milletlerin ve haklarının, eşitliğin muzaffer standardı ve çağdaş düşünce ve insanlığın mabedi olan aynı standart altında yürümeyi öğretmek için en iyi özendiricilerdir.

Eski rejim günlerinde dürüst olmayan memurlar ve Hamid'in ajanları milletleri bölmüştü ve yanlış raporlarla kardeşlik tohumunu ortadan kaldırmıştı. Yeni rejim altındaki dürüst memurlar, ayrıca tebaa milletlerden önce bir zamanlar kapatılmış elçilikler de dahil, aynı ülkenin, aynı anayasanın hizmetkârları olarak yeniden inşa etme çalışmasına katılmalıdırlar. Kamu sorunun dikkatli ve sürekli propagandaya ihtiyacı olduğu günümüz sorunu olarak kamu aklının aydınlanması görüşüyle kamuda bu konuşmayı yapma hakkını taşıyorum. Ve bu büyük cumhuriyetteki anayasal hükümetin bir temsilcisi olarak bunun sizin cana yakınlığınız ve sıcak katılımınızla ilk örneğini vereceğinden, anavatanımız için en iyi hizmet ve Yeni Rejim'e en büyük saygı olacağından eminim.

Saygılarımla, İmza E. Aknouni

18 Mayıs 1911, New York"[155]

155 BOA. HR. SYS.2743/62.

Mektup 80

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Diyarbakırlı Mardirosyan Setrak'ın evinde ele geçirilen evrak bir zarf içinde üç parça Ermenice mektuptan oluşmaktadır. Bu mektubun önemli kısımları aşağıdaki gibi tercüme edilmiştir:

"*Genç Ermenistan* dergisinden oraya gönderdik. Savaş olaylarına gelince bundan ne haber? Gazetelerden çok haberler alıyoruz. Bazıları Almanya galip geldi, bazıları Fransa galip geldi diyorlar. Hangisi doğrudur? Çünkü her iki partiden gazeteciler para almışlardır. Ümit ederiz ki, Almanya yenilecektir. Arzumuz da bu merkezdedir. Çünkü Almanya daima Ermeni meselesinde bize karşı olmuştur. Son nefesi kimin vereceğini bekleyelim."[156]

Gönderilen Vartanoş Mardirosyan 6 Ağustos 1914 Philadelphia (Filedelfiya); Gönderen Hanyonosh Mardirosyan (Kadın)

"Bu mektubun önemli kısımları aşağıdadır: "... Kısaca Osib ve Setrak ile birlikte epeyce görüştük. Yalnız bir şeyden dolayı şaşırdık. Geçenlerde yazmıştım, gönderilen mektuplardan birisinde Diyarbakır'da Hınçakyan şubesini kapattıkları yazılmıştı. Buna dair küçük bir mektup gönderiniz. Eşyayı da satıp borçları kapatmışsınız. Bu konuda imzalı mektubunuzu bekliyorum."[157]

156 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri* (1914-1918), c. I, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara, 2005, s.41.
157 A.g.y.

Mektup 81

Birinci Dünya Savaşı başladığı yıllarda Ermeniler bütün Hıristiyanları Türkler aleyhine geçirmek için faaliyete başladılar. Bu tahriklerden birisinde şunlar yazılı idi:

"…Bu vesile ile sizi, babası Bulgaristan savaşı esnasında asılan M. Constantin Dobdjian'ın Romanya Hükümeti'nden aldığı bir seyahat belgesi ile her yerde babasının intikamını almak için dolaştığı konusunda bilgilendirmek isterim. Kendisi bir tarafında Ermeni bayrağı diğer tarafında adı ve soyadı olan bir bildiri taşımaktadır. Bu şahıs seyahati boyunca Ermeniler tarafından özenle ağırlandı, yolu üzerindeki bütün Ermeni okullarındaki öğrencilere bu kışkırtıcı beyannameleri dağıttı. Bu kişiye destek olmanızı tavsiye ve rica ediyoruz. Zengin kimseler ona para vermeyi teklif ettilerse de reddedildik. İçeride (sanırım zarfı kast ediyor) üzerinde Ermeni bayrağı olan bir madeni para bulacaksınız. Bu kişi amacına ulaşmak için Ermenilerle birlikte bir konser vermeyi vaad etti. O servetini ailesini ve çocuklarını kaybettikten sonra her yeri gezmektedir.

Sizden bu konu ile ilgili olarak müspet bir cevap ve saygın Ermenilere ait resimler göndermenizi bekliyor, sizleri saygıyla selamlıyoruz."[158]

158 BOA. HR. SYS. 2765/8.

Mektup 82

1914 Eylülü'nde Fransa'da yaşayan Ermenilerin bir kısmı Osmanlı Devleti'ne dönerek seferberliğe katılmak istedi. Ancak Fransa'da bulunan Ermeni komitaları ve Fransa gizli servisleri bunları engellemeye çalıştılar.

"Sadrazam Prens Said Halim Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne resmi yazı (21 Kasım 1914).

Paris Konsolosluğu'ndan alınan 19 Eylül 1914 tarih ve 272/96 numaralı yazıda; Paris'teki Ermeni Cemaatinin Rahibi Vramşabuh Kibaryan Efendi'ye vekâlet eden Marsilya Rahibi Yagişe Efendi'nin delaletiyle, Paris Konsolosluğu'nda Osmanlı Dava Vekili unvanıyla çalıştırılıp liyakatsizliği ve kötü hali sebebiyle ilişiği kesilen Nouridjan Efendi'nin, kendi önderliğinde bir Ermeni Gönüllü Komitası kurarak seferberlik dolayısıyla memleketlerine dönmeye hazırlanan bazı Ermeni gençlerini Fransa ordusuna kaydettirmek için kandırdığı, kabul etmeyenleri de tehdit ettiği bildirilmektedir.

Son olarak adı geçen rahibin konsolosluğa başvurarak, bir ay önce konsolosluk tarafından yerel gazetelerle ilan edilen seferberlik üzerine İstanbul'a dönmek için konsolosluğa başvurarak bedava bilet alan Karabet Magakyan adlı şahsın namussuz ve kiliseye itaatsiz birisi olduğu bildirilmiş ve verilen biletin geri alınmasını istemiş ise de doğal olarak bu talebin reddedilmiştir. Bunun üzerine kilise tarafından polise müracaatla birkaç gün hapsettirildiği ve daha sonra tahliye edildiği adı geçen şahıs tarafından ifade edilmiştir. Ayrıca gönüllü yazılması hakkında Nouridjan Efendi imzasıyla kaleme alınan ve Magakyan tarafından konsolosluğa teslim edilen mektubun da gönderildiği bildirilmiştir.

Askerlikle yükümlü diğer Osmanlı tebaasının memleketlerine gitmekten vazgeçerek orada gönüllü asker yazılmaları için Alber Foe ile Şerif Paşa tarafından da aynı şekilde teşvik ve tavsiyelerde bulunulduğu adı geçen konsolosluğun açıklamaları arasındadır.

Söz konusu mektubun Fransızca tercümesinin Nezaret makamınıza, ayrıca Harbiye ile Dahiliye nezaretlerine de gönderildiğine dair bu yazı kaleme alınmıştır."

"Paris, Çarşamba 1914

Değerli Hemşehrim,

Asker olarak kaydolmayla ilgili (seferberlik veya gönüllülerin kayıtları) hükümetin talimatlarından haberdar olmanız için Perşembe günü yarın sabah saat 10'da kilisede bulunmanızı rica ediyoruz.

Komita".[159]

Mektup 83

İngiltere'deki Ermenilerin İngiliz Hükümeti'ne müracaat ederek savaşta onların yanında yer almak istediklerini bildirdikleri mektubun tercümesi:

"5, Raleigh Rd. Exeter, 6 Kasım 1914

Sekreter Sir Edward Grey'e,

Türkiye'deki Ermeni yurttaşlarımla ilgili bir isteği dile getirebilir miyim? Türkiye'nin savaşa katıldığı kritik bir zamanda onların davasını dikkate alacağınıza eminim. Bu savaşta Büyük Britanya'nın adaleti hak ettiği gerçeğiyle ilgili doğal olarak en-

159 BOA. HR. SYS. 2141/3.

REV. KRIKOR BEHESNILIAN
(Armenian Deputation)
Already Preached and Lectured over 2. 500 times in the British Isles, to enlighten the people and enlist their sympathy.
5, Raleigh Rd. Exeter,

November 6th, 1914

To Sir Edward Grey

Secretary of State

Dear Sir,

May I express a desire respecting my Armenian compatriots in Turkey. I feel sure that you will kindly consider their case in a critical time caused by Turkey's participation in the war. I naturally feel anxious but mindful of the fact that in the present war Great Britain deserves for justice without hartiality. I am thankful that my Armenian compatriots realize the hosition and are desirous to side with the allies. In fact, they have always hoped for an ultimate liberation from the yoke of the Turk. I trust that their just ambition will be granted to them. But I fear those Armenians in the Turkish domains have to suffer further atrocities and on whose behalf I make this special appeal for your heartfelt consideration.

I am,

Yours faithfully

KRIKOR BEHESNILIAN

FO, 371/2146, No. 68802 (9 November 1914)

Mektup 83'ün orijinal metni.

dişeli fakat düşünceliyim. Müteşekkirim ki Ermeni yurttaşlarım durumun farkındalar ve müttefiklerin tarafına geçmek konusunda istekliler. Esasında onlar her zaman Türklerin esaretinden tamamıyla kurtulmayı umut ettiler. Onların bu haklı isteğinin sağlanacağına güveniyorum. Fakat Türk topraklarında yaşayan Ermenilerin daha fazla zulüm çekeceğinden korkuyorum ve onların adına dikkatinize bu çağrıyı yapıyorum.

Ermenilerin Vekili Krikor Behesnilian (9 Kasım 1914)."[160]

160 FO. 371/2146, No. 68802 naklen Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri* (1896-1918), Ankara, 2002, Belge No: 396, s. 647.

Mektup 84

Amerika'daki Ermenilerin savaş planları, Anadolu'da nerelerde ayaklanma çıkarılacağının bildirildiği mektubun tercümesi:

"Amerika Ermeni Milli Müdafaa Komitası

Ekselansları,

Alman militarizminin hırsları yüzünden ortaya çıkan savaş, Türkiye'nin Avrupa çatışmasına girmesi, Asya Hıristiyanlarının ve özellikle de Ermeni ırkının özgürlüğü için uzun zamandır beklenen fırsatı sunuyor. Türkiye'nin, Almanya'nın müttefiki olarak savaşa katılması haklı olarak bir intihar olarak kabul edilebilir. Eklememe izin verin ki, son yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı için en değerli kanlarını döken İngiltere ve Fransa'ya karşı aşırı bir vefasızlık hareketi olarak düşünülebilir. Türkiye ve Almanya ordu ve devlet örgütlenmelerinin doğası gereği doğal müttefiklerdir ve dahası ezilmiş ulusların köklü düşmanlarıdır. Bütün uygar dünya Üçlü İtilaf'ın yanındadır ve elele kahramanca milletlerin özgürlüğü için mücadele etmektedir.

Ermeniler bu düşmanlıkların başlangıcından beri müttefiklere olan sempatilerini yeterli kanıtla ifade ettiler. Fransa'nın savaş alanına gönüllüler yollamalarından çok kısa bir süre sonra savaş ilan edildi. Onların binlercesi şimdi büyük kutsal davanın gönüllüleri olarak Rus ordusunun birliklerindeler ki müttefikler Türk zorbalığına karşı bu davanın alemdarlarıdır.

Ermenistan'daki devletler içerisinde örgütlenen Ermeni milli savunma komitası, bütün çabasını Kafkaslara gönüllüler göndermek amacıyla kullanırken ve Ermenistan'daki Rus bayrağı altında korunmaya çalışan Ermeni mültecilere olan desteğini büyütürken, dahası Kilikya'ya gönüllüler gönderme amacıyla

hazırlıklar yaparken ki Kilikya'da Ermeni nüfusunun büyük bir kısmı Türk yönetimine karşı ayaklanma bayrağı açacak, bu durum Türklerin Mısır'a doğru ilerlemesini önlemeye ve dağıtmaya büyük ölçüde yardımcı olacak.

Ermenilerin isyankâr hareketleri mümkün olduğunca meyvesini verecek, mümkün olduğunca deniz kıyısından genişleyecek. Ülkenin Zeytun ve Çokmerzuvan olarak bilinen bölgelerinden itibaren, Gözdağ'dan Maraş'a ve Fındıcak'a ve sonra da Fırnıs ve Sis'e. Böylece Toroslardan denize uzanan bir savaş alanı oluşturacak. Ermenilere göre müttefiklerin davasına çok yardımcı olacak olan bu isyankâr ayaklanmanın başarılı olabilmesi için, gerekenler:

İngiliz ve Fransız savaşçıları Süveydiye ve İskenderiye'ye ve aynı zamanda bu şehirlerin ve Adana'nın askeri işgali için birliklere ve limanlara saldırmalılar. Gülek olarak bilinen tarihi geçidin ağır toplarla güçlendirilmesi ve ülkenin bu bölümünü İstanbul'a bağlayan tren yolu köprülerinin yok edilmesi çok önemli. Ermeni Ulusal Savunma Komitası'nın gönüllüleri cepheye göndermek üzere silahlandıracak olmasına rağmen, İngiliz ve Fransız hükümeti onlara ağır toplar ve mühimmat sağlamalılar.

Yukarıda bahsi geçen hareket müttefik hükümet tarafından, adalet adına ve ulusların kurtuluş davası için müttefik güçlerce desteklenmiş olan mücadeleye Ermenilerin bir katkısı olarak tanınacak ve kabul edilecek olursa, Ermeni Ulusal Savunma Komitası'nı mümkün olduğunca çabuk haberdar etmenizi rica ediyoruz. Böylece, Amerika'daki gönüllüler orada kamp kurmak ve himayeniz altında eğitilmek üzere Kıbrıs'a hareket edebilir ve askerlerinize, limanlarınıza ve gelecek operasyonlarınızın üssüne katılabilir.

Ermeni Ulusal Savunma Komitası Başkanı M. Sevasly, Veznedar A. Nazar, Sekreter K. M. Gıragorian."[161]

161 a. g. e., Belge No: 421, s. 668-669.

Mektup 85

Amerika Ermeni Ulusal Savunma Komitası tarafından 1915 Eylülü'nde, ABD. yetkililerine savaşa katılmaları için gönderilen mektup:

"Amerika Ermeni Milli Müdafaa Komitası, Boston

Mr. Colville Barclay,

Washington, D.C.

Efendim,

Türkiye'deki Ermenilerin durumuyla ilgili Katolik veya bütün Ermenilerin başpiskoposunun bildirisini size ekte sunuyorum. Enver Bey'in ve İstanbul'da iktidarda olan İttihat ve Terakki Partisi'nin diğer liderlerinin emirleri doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu boyunca çapulculuk, tehcir, toplu infaz ve katliamlarla, tarihi Ermenilere acımasızca soykırım yapıldı.

Amerika Birleşik Devletleri, bütün bir halkın atalarının topraklarından uzaklaştırılmasını emreden katil elleri durdurabilecek tek büyük güç. Eylemlerini etkili kılmanın iyi bir yolu olarak, özgürlerin yeri gelmişken seslerini yükseltmelerinin soylu ülkelerinin gelenekleriyle uyumlu olacağını düşünüyorum. Durum çok acil olduğu için, elle tutulur sonuçlar elde edebilmek amacıyla her yolu kullanarak, etki alanınızda gerekli olanı yapacağınızı ve şanlı başkanımız ve dış işleri bakanlığımızın ellerini güçlendireceğinizi umuyor ve inanıyorum. Raporda bildirildiği üzere, Ermeniler hayattaki son zamanlarını yaşıyorlar ve bütün bir ırkın yok olmasını engellemek için yapacağınız herhangi bir şey minnetle anılacaktır. Başkanımız ve dış işleri bakanlığı hâlihazırda durumla ilgileniyor. Bulunmak istedikleri herhangi bir girişimi engellemek gibi hiçbir istek yok kesinlikle.

ARMENIAN NATIONAL DEFENCE UNION OF AMERICA, BOSTON, MASS.

Mr. Colville Barclay,

Washington, D. C.

Dear Sir,

We feel in duty bound to enclose, for your earnest consideration, a report of His Holiness, the Catholicos or Primate of all Armenians, on the condition of the Armenian

people throughout Turkey. The extermination of the historic Armenian race throughout the Ottoman Empire is inexorably carried out under the directions of Enver Bey and the other leaders of the young Turkey party, who are in power in Constantinople, by an organized system of pillage, deportations, wholesale executions and massacres. The report speaks for itself.

The United States is the only great neutral power that can bring to bear the weight of its influence to restrain the murderous hands of those who have decreed the extinction of a whole people from the land of their sires. We think it is in harmony with the noble traditions of the Land of the free to raise its voice at this Juncture in such a potent way as to render its action effective. We venture to hope and we are confident that you will do the needful in your sphere of influence and strengthen the hands of our illustrious President and of the State Department by any means that you may dispose for the purpose of bringing about some tangible results, for the matter is most pressing. As the report says, the Armenians are in their last gasp for life anything you can do to prevent an entire race from annihilation will be gratefully acknowledged. Our President and the State Department are already in touch with the situation and there is absolutely no desire to embarrass them in any steps they may think pit to take. All we beg leave to urge you is that by your representations to them, and out of Congress, you may hasten the day of redemption of a long suffering and martyred people.

Wear, dear sir,

Your very respectfully,

Executive Committee of the Armenian National Defence Union of America.

Chairman	Secretary	Treasurer
M. SEVASLY	*A. NAZAR*	*K. M. GIRAGORIAN*

FO, 371/2488, No. 153862.

Mektup 85'in orijinal metni.

Onları temsil ederek ve kongre aracılığıyla, uzun süredir ıztırap çeken ve işkence edilen halkın kurtuluşunu hızlandırabilirsiniz.

Amerika Ermeni Ulusal Savunma Komitası Başkanı M. Sevasly, Veznedar A. Nazar, Sekreter K. M. Gıragorian."[162]

162 a.g.e., Belge No: 425, s. 674-675.

Mektup 86

Mamüratülaziz'de Murat Muratyan'a, Amerika'daki oğlu tarafından gönderilen 5 Temmuz 1915 tarihli mektup:

"Sevgili baba, memleketimizin ahvalini okudukça kendimi bir hapiste zannediyorum. Hele Van ve Zeytun katliamları beni büsbütün ağlatıyor. Amerika Başkanı Babıâli'ye keşide ettiği telgraflarıyla katliamın önünü almak istiyor ise de henüz bir netice elde edilmemiştir. Bunları işitip okudukça bende intikam hissi artıyor. Ben niçin Ermeni ordularıyla yabani Türk'e karşı gidip intikam almayayım? Ne fayda ki vakit geçmiştir. Hâlbuki bir haftaya kadar Kafkasya'ya gidecek olan yeni ordumuzu görerek iftihar edebiliyoruz. Burada zikrettiğim ordulara gelince, bunlar üç-dört sene Amerika ordusunda talim görmüş 50.000 muallim Ermeni efradından müteşekkildirler. Bunlar şimdi vatanlarını müdafaa ve Türklere karşı muharebe için emir almıştırlar. Bunlar en son Ermeni askerleridir. Bunlar Ermenistan'ı esaretten kurtaracaktır. Ben de inşallah üç sene sonra milletime ve aileme faydalı olacağım.

"Müstakil Ermenistan

Ermenistan kurtuldu. Kırmızı kanla boyandı. Asırlardan beri görmeyen gözleri can verdi. Ermenistan kurtuldu. Şimdi oldu müstakil, bütün servet ve mülkü serbest oldu. Ermenistan ne vakit kurtuldu ve buhranın tam zamanıdır. Ermeni cesur çocukları Ermenistan'a girip Türk ve Kürtleri mahvedeceklerse, işte o vakit istiklal ilan edilmiş olacaktır."[163]

163 BOA. DH. EUM. 2. Şube, 68/48.

Mektup 87

Sofya'dan İngiltere'ye gönderilen "sizinle savaşan ezilmiş bir milletiz, sizden bağımsızlığımız için yardım istiyoruz" anlamındaki mektup:

"18 Mayıs 1915, Sofya

Sir, Mr. Nersesian'dan aldığım, Ermenistan ve Kilikya'daki üzücü olaylara dikkati çeken mektubun bir kopyasını ekte size sunuyorum.

The Right Hon ve Edward Grey Bart'e,

Ekselansları,

Kilikya ve Ermenistan'daki yurttaşlarımızın durumuyla ilgili imzalı kısa bir açıklamayı Majestelerinin Sofya'daki temsilcisine sunarız.

Talihsiz vatanımızın yüzyıllar boyunca Türk boyunduruğu altında sızlandığının, baskı altında tutulduğunun ve kötü yönetildiğinin genel bir görüş olduğunu size hatırlatmama gerek yok. Avrupa savaşı tarif edilmez korkunçluklara katlanmaya zorlandı. Bu dehşet verici karışıklığın sonunda Ermenilerin de özgürlüğe ve bağımsızlığa lâyık görüleceğine inanarak, umutsuz bir halde, bütün bir Ermeni halkı yakaran gözlerini İngiltere'ye ve müttefiklerine çevirdi. Bu umuttur ki, mücadelenin başlangıcında binlerce Ermeniyi, terakki ve özgürlüğün zorlu düşmanlarına karşı, müttefiklerin Fransa ve Kafkaslardaki birliklerine katılmaya sevk etti.

Orduları özgürlük ve adalet için savaş Büyük Britanya ve müttefiklerinin zaferiyle, Ermeni halkı ideallerinin gerçeğe dönüşeceği konusunda sağlam bir şekilde ikna edildiler. Yakın doğudaki en ileri ve kültürlerden biri olduğu kabul gördüğü

için, Ermeni ulusu daha iyi bir yazgıyı hak ediyor. Burada tekerrürü gerektirmek üzere mevcut başarıları ve geçmişteki yiğitlikleri de herkesçe malum. İngiltere'ye başvuruyoruz çünkü birçok küçük ve ezilmiş ulusa özgürlük sağlamış olan soylu halkı bekleyen bütün uluslararası sorunlara gelecek çözümlerde Ermenileri unutmayacaklarına inanıyoruz.

Bu nedenle, Türkiye'deki kardeşlerimiz adına, siz majestelerinin Büyük Britanya hükümetinden ricada bulunmanızı ısrarla talep ediyoruz.

Mgrditch Kercecian."[164]

Mektup 88

Çanakkale'deki Ermeni gönüllülerinden Yeprem Yepremyan tarafından ABD'de yayımlanan Asparez gazetesine gönderilen mektup:

"Bağlı bulunduğum alay, Champaigne taraflarından Aras (Arras) yönlerine doğru Faslı askerlerle birlikte Almanlar üzerine taarruz emri aldığı için size çoktandır mektup yazamadım. Bu taarruzda Ermenilerden de epeyce ölü ve yaralı vardır. Ben de başımdan yaralandım. Bir ay tedaviden sonra döndüğümde Çanakkale'ye gönüllü gönderildiğini duydum. İlk kez 13 Ermeni, Çanakkale için gönüllü yazıldık: Marsilya'ya geldiğimizde Aram Turabyan fotoğrafımızı çekti. Bir adedi size gönderilecekti. Şimdiye kadar elinize geçmiş olmalıdır. Şimdi Çanakkale'deyiz. Konuş yerimiz Bozcaada'dır. Şimdi bizim için en önemli sorun, burada Ermeni gönüllülerinin sayısını

164 FO. 371/2489, No. 82061; Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri*, Belge No: 423, 423 Ek- 1, s. 672-673.

çoğaltmaktır. Bu konu hakkında Turabyan tarafından mektup yazılmıştır. Bize gönüllü yetiştirmeye çabalayınız. Milletimizi yabancılara böylece tanıtacağız. Diğer taraftan biz burada ve öteki kardeşlerimiz Kafkasya'da savaşa katılmakla müttefiklere yardım etmiş ve yurdumuzu da Türk'ün pençelerinden kurtarmış oluruz. Mümkünse, siz de gazetenizde bildiriler yayımlayarak bütün gençlerimizi gönüllü yazılmaya çağrınız. Fırsattan yararlanma zamanı gelmiştir."[165]

(*Asparez*; Sayı 367.)

Mektup 89

1916 yılında Rus ordusu hizmetindeki çete reisi Antranik'in ordusu Muş şehrine yanaşır. Uzaktan ıssızlaşmış S. Arakolos Manastırı görülür. Muş'a girmeden önce, atlılar komutana bir mektup getirir. Mektubu okur, gülümseyerek Vartkes'e verir ve "Oku!" der. Vartkes mektubu okur:

"Saygıdeğer Antranik Paşa, saygıdeğer sahibimiz!

Bir yıldır, bütün Sasonlular kuvvetli karşı saldırılarla uğraşıyoruz. Bugün size hoş geldiniz diyebilmek için, üç yüz yirmi sekiz genç ve yüz seksen dokuz hanımla toplanacağız. Sayımızın daha da çok olacağını ümit ediyoruz. Günlük yiyeceklere gelince, onu da çamurlar içindeki buğdaylardan temin ediyoruz. Biz şimdilik ne yapacağımızı bilmiyoruz. Bunun için size rica ediyoruz, dikkatinizi bize çevirin ve mümkün olduğu kadar çabuk gelin. Öpücüklerle.

1916, Mart, Sasonlular"

Antranik mutludur. Bir an önce Muş'a ulaşmak ister. Rusların işgalinden sonra yirmi bin Sasonludan hayatta kalan beş yüz

165 *Ermeni Komitalarının Amaçları ve Eylemleri*, s. 197-200.

Sasonlu, birkaç bin Muşlu, Muş Ovası'nın köylerinden dağlarından bu ve şu barınaklarından yola çıkıp Muş şehrinde toplanmışlardır.[166]

Mektup 90

Osmanlı Genel Karargahı İstihbarat Şubesi Müdürlüğü'nden Osmanlı Erkan-ı Harbiye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen ve İhtilalci "Pastırmacıyan" ile diğer bazı Ermeniler hakkında Bükreş'ten gelen bir rapor sureti mektupla beraber gönderilmişti:

"Bu sabah Rodos'ta kahvesinde "Çarnağı" buldum. Bana Erzurum'dan bahsetti. Ve dedi ki Rus ordusunun birinci hatlarını gönüllü Ermeniler teşkil ediyordu. Bunlar "Ermek Pasdırmacıyan"ın kumandasındadır. Pastırmacıyan ise meşhur Türk ihtilalcisi politika adamı ve eski ayan azası ve ihtiyat zabiti, Erzurum'da doğmuş ve Osmanlı Devleti'ne taarruz eden, Osmanlı Bankası'nı basan kahramanlardan biridir. "Çarnak"ın ifadelerine nazaran kendisi Kafkasya'dan Türk memurları yardımıyla bir ihtilal çıkarmağa çalışıyordu. Kendisinden rica ettim ki Kafkasya tarafından gelen mektuplardan bir tanesini bana göstersin. Bunun üzerine "Haraş" namında birisinin mektubunu gösterdi. "Haraş" denilen adam ise Antranik'in kumandan muavinidir. Mektup ise birinci gönüllü kıtası başkumandanlığına hitabendir. Mektup, Kars'tan geliyor ve muhteviyatı şudur:

"8 Şubat 1916

Azizim Çarnak

166 Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 196.

Çoktan beri havadislerinizi alamıyorum. "Herkaçyan?"dan işittim ki Bükreş'te bulunuyorsun. Malumun olsun, ben Paskali'den Kars'a gitmek üzere bize mahsus gelen malzemeyi teslim etmek için çalışıyorum. Eminim ki Tiflis ile haberleşmektesin ve zaferlerimizi işitmişsin, yakında Erzurum'u zabt edeceğiz.

İmza: Haraş"

"Bundan sonra "Bristol (Berlistol)" kahvesine gittik ve orada "Nazaryan'ı" bulduk. Bu adam bize anlattı ki, "B. Kob ile Başo Aleksandrova" bugünlerde Bükreş'e gelecekler ve bunlar gayet güzel bir netice elde etmişlerdir. "Tomasyan" da işitmiş ki bunlar bugün Köstence'de bulunurlar. Bulgaristan'daki Ermenilerden dahi bahsolunuyordu. Bir de anlattı ki, yakın bir zamanda Kafkasya'dan bir adam gelecektir. Bu adam ise Doktor Zaferiyef'dir. Ve bir özel vazife ile Bulgaristan'a girecektir. Geçen hafta Amerika'dan büyük bir zat Tiflis'e vasıl olmuştur. Bu zat ise Amerika'da toplanmış (200.000) doları Ermeni gönüllülerine gönderiyor."[167]

Mektup 91

Osmanlı Devleti'nin Batavya (Cakarta) Başşehbenderi Refet Bey'e bir İngiliz tarafından gönderilen tehdit mektubu:

"Woltevreden (Batavia) 7 Mart 1916

Seni gidi canavar!

Mahalli gazetelerde Ermeniler hakkında yayınlattırdığın kanlı makalelerine son vermediğin takdirde o cehennemlik kafana bir kurşun sıkacağım ve bu hareket benim hayatıma mal olsa bile asla umursamayacağım. Siz Türklerin ne zalim ve haramzade

167 BOA. DH. EUM 2. Şube, 69/15.

Copie

To Refet Bey

The Consul

for Turkey

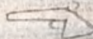
Weltevreden (BATAVIA)

You Swine"

If you dont stop writing those bloody articles of yours in the local papers about the Armenians, I will put a bullet through your damned head, I dont care even if it cost me my life. The whole word knows what bloody bastard you Turks are so you need not advertise yourselves as annocent lambs

The time will come when the Armenians will be be revenged ,and woe to your heathen and fanatic nation , because they will be blown into the air by the anger of all the brave Armenians ,now I as a gentleman (not a bloody coward like you)warn you, that if I see again such rubbish articles of yours in the papers concerning the Armenians, you must be sure that it will cost you your life. So be A W A R E stop your swinish lies,and dont you write any more thrash in the papers.

(I N C O G N I T O

20/4/12

Mektup 91'in orijinal metni.

olduğunu bütün dünya bilir. Kendinizi masum bir kuzu gibi halka tanıtmanıza gerek yoktur.

Ermenilerin sizden intikam alacağı bir vakit geldiğinde yazık ki kâfir ve tutucu bir millet olarak sizler, cesur Ermenilerin öfkesi karşısında havalara sıçrayacaksınız. Şimdi sana bir centilmen sıfatıyla, yani "senin gibi zalim ve alçak değil" şu uyarıda bulunuyorum: Şayet bundan böyle Ermeniler hakkındaki o pis makalelerini gazetelerde bir kez daha görecek olursam şundan asla şüphe etme! Bu gibi makaleler senin hayatına mal olacaktır. Bunu iyi bil, insafsız yalanlarına son ver ve bir daha da gazetelere bir şey yazma!

(İmza) Incognita"

Mektup altına bir tabanca resmi çizilmiş.[168]

Mektup 92

Savaş sırasında Ermenilerin Anadolu'daki çalışmaları ile ilgili mektup:

"Adana Ermeni ve Rum komitası Murahhası Arabyan Efendiye

7 Mayıs 1918

Rum ve Ermeniler tehcir edildiği için üzülmeyiniz. Şimendifer hatlarının tahribi ve intikamın alınması için fedakârlık göstermek lâzımdır. İdareniz altındaki arkadaşlara gerekli tebligatı yapınız.

Durak 201 numarada kayıtlı (Bağdat Demiryolları Osmanlı Şirketi) 21 Nisan 1918."[169]

---

168 BOA. DH. EUM. 2.Şube 20/ 4; BOA, HR. SYS, 2879/16.
169 BOA. DH. EUM. SSM. 20/46.

Mektup 93

1915 tehcirinden üç yıl sonra, Paris'te Ermeni Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa, Fransa Dışişleri Bakanlığına başvurup tehcir edilen Ermeniler için yardım istiyor, Fransa Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden Elçi M. Gout, tehcir edilen ve yardıma muhtaç Ermenilerin sayısı hakkında bilgi talep ediyordu. Boghos Nubar Paşa, bu talebe şu mektupla cevap veriyordu:

"Aziz Elçim, 11 Aralık 1918

Arzunuz üzerine, Türkiye'den tehcir edilmiş ve halen tam bir yoksulluk içinde ve acilen yardıma muhtaç durumda olan mültecilerin tahmini sayılarını size sunmakla onur duyarım.

Kafkasya'da, 250.000 kişi bulunuyor

İran'da, 40.000 kişi bulunuyor

Suriye-Filistin 'de, 80.000 kişi bulunuyor

Musul-Bağdat'ta, 20.000 kişi bulunuyor

TOPLAM, 390.000 kişi bulunuyor.

Tehcir edilenlerin toplam sayısı 6 ila 700.000 olarak tahmin ediliyor. Size verdiğim rakamlar, halen Müttefik askerlerince fethedilmiş yerlerdeki sağ olanları göstermektedir. Çöle dağılmış olan diğer tehcir edilenler hakkında ise bugüne kadar hiçbir bilgi alınamadı.

Yüksek saygılarımın teyidini lütfen kabul buyurunuz Aziz Elçim.

İmza: Boghos Nubar"

Bu mektuba göre: Türkiye'den tehcir edilen Ermenilerin toplam sayısı 600.000 ile 700.000 arasındadır. Yani, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan 1,3 milyon Ermeninin yaklaşık

yarısı tehcir edilmiş veya yer değiştirmiş; diğer yarısı ise yerlerinde kalmıştır. Tehcir edilen 6-700 bin Ermeniden 390.000'i, tehcirden üç yıl sonra hayattaydı; İtilaf Devletlerince işgal edilmiş topraklarda yaşıyorlardı. Tehcir edilenlerden geri kalan 2-300.000 Ermeni ise çeşitli yerlere dağılmıştı ve onlara henüz ulaşılamamıştı. 1918 sonunda, yani Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra durum buydu. Bu bilgileri veren Boghos Nubar Paşa, Barış Konferansında Ermenileri temsil eden Ermeni Heyeti Başkanıdır.[170]

Mektup 94

Mamüretülaziz (Elazığ) Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 26 Ocak 1920'de gönderilen telgrafla, Adana'dan gelip Malatya'da sansür edilen ve Malatya Mutasarrıflığı'ndan gönderilmiş olan Ermeni mektuplarının bazı bölümlerinin tercümeleri gönderilmişti.

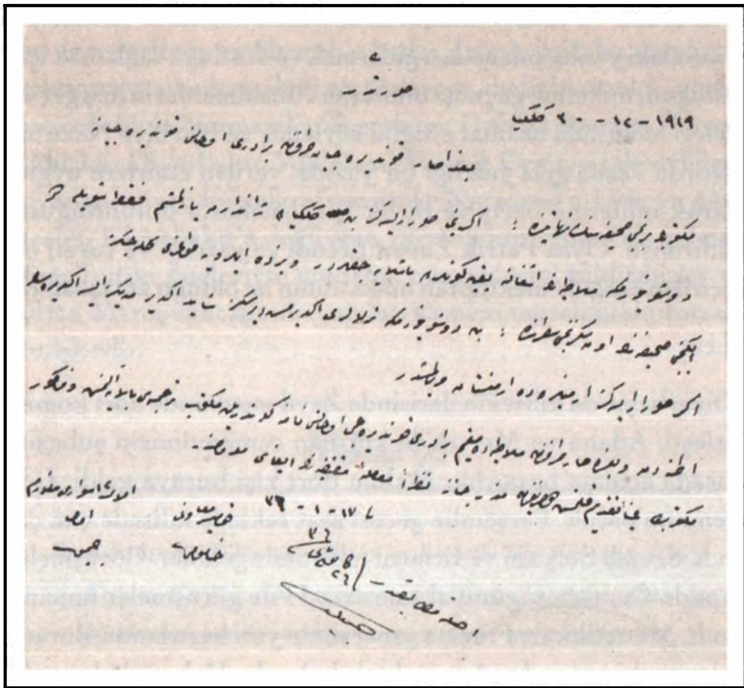
Adana'dan ve Bağdasar tarafından Malatya'da oturan biraderi kunduracı Obannes'e 30.12.1919'da gönderilen mektup:

"Suret

Kilikya

Mektubunuzu aldım, çok sevindim. Fransız ordusunun zaferi için dua edelim. Fransız ordusuna kaydolarak Ermenistan'a hizmet edelim. Eğer beni sorarsanız ben Kilikya'da jandarma yazılmışım. Fakat şöyle de düşünüyorum ki, Malatya'nın işgaline yakın günlerde başlayacaklardır ve biz de ileriye doğru geleceğiiz. Ermenistan'ın özgürlüğüne az kalmıştır. Bütün

170 Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Ankara, 2005, s. 76-77

Mektup 94'ün orijinal metni.

Kilikya bizimdir. Fransızlar Osmanlı'dan alıp bize verecekler. Ben düşünüyorum ki tarlaları ektirmişsinizdir. Şayet ektirmediniz ise ektiresin, eğer sorarsanız Ermenilere de Ermenistan verilmiştir."[171]

Mektup 95

Kilikya Ermeni Piskoposu Kevod Kendighian'ın Patrik Zaven Efendi'ye yazdığı 1920 yılı Ocak ayı tarihli mektubu:

Diyarbakır'da on beş gün kalarak 12 Ocak 1920'de Harput'a giden Kilikya Ermeni Piskoposu Kevod Kendighian burada

171 BOA. DH. EUM. AYŞ. 31/20.

iken mülkî ve askerî memurlara, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki yanlış anlamaları gidermek ve dostluğu sağlamak için geldiğini, milletine geçmişi unutarak Müslümanlarla hoş geçinmeleri hakkında nasihat ettiğini söylemiş ve Harbiye Nazırına kolordu vasıtasıyla yazdığı bir yazıda, verilen emirlere uygun olarak milletine barış ve birlik için nasihatta bulunduğunu bildirmişti. Oysa Patrik Zaven Efendi'ye yazdığı ve sureti ele geçirilen aşağıda mektuptan maksadının ne olduğu anlaşılabilir:

Suret

"Diyarbakır'da kilisenin ilerisinde Zeyd mevkiinde dört komita birleşti. Adana ve Mersin'de kurulan cemiyetimizin şubesini burada açmayı başardık. Malum dört kişi buraya geldi. Çok memnun olduk. Perşembe gecesi saat sekizde kilisede çan çalındı. Sevgili Süryani ve Ermeni milletimiz geldiler. Görüşmeler yapıldı. Cumartesi günü akşam saat 11'de görüşmeler tamamlandı. Müttefikimiz Fransız generalinin yeri hazırlandı. Burada bulunan iki papaz da görüşmelerde bulundu. Halep'teki kuvvetli çetelerimiz Diyarbakır'a gelince size başarılarımızı bildireceğim.

Önceki Taşnaklar gibi değil, bunların sözü ve özü birdir. Bundan böyle Osmanlıların fenerleri yani ışıkları baş aşağı oldu. Bizim ışıklarımızı, başarılarımızı yakında size yazacağım. Oraların ışıklarından çok memnun olduk. Şerefinize sevinç gösterileri yapıyoruz."[172]

Kilisede yeri hazırlanan general denilen kişinin Fransız Albay Normand olduğu delillerden anlaşılmaktadır. Çünkü Piskopos, Normand'ın general olduğunu söylemişti. Küçük Yortu 18 Ocak 1920 tarihine rastlıyor. Normand da o gün burada bulunabilecekti. Normand, Mardin'de iken de Diyarbakır'da bir ay kalacağını bildirmişti. Bu bilgiler Normand'ın işgale sebep oluşturmak için geldiği kanaatini uyandırmıştır.

172 BOA. HR. SYS. 2543-10/12-14.

Daha önce halkın protestolarına rağmen Diyarbakır'a seyahatine izin verilmiş ve Siverek'e kadar gelmiş iken bu seyahatin mektupta yazılanlarla ilgili görülmesi ve ahalinin sürekli protestosu sebebiyle Normand'a Siverek'ten Urfa'ya dönmesi lüzumu bildirildi. Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de delillere dayanan tutarlı bir telgraf yazarak, Normand'a Urfa'ya dönmesini, Diyarbakır'a değil çete, düzenli kuvvetler bile gelmek istese bütün güçleriyle müdafaa edeceklerini bildirmişler ve ayrıca Maraş sancağında yapılan Ermeni mezalimini protesto etmişlerdir.

Mektup 96

Diyarbakır'da Bedros Zareshian'ın Beyoğlu'nda Sakızağacı'nda Ermeni Katolik Ruhbanhanesi'nde Circis adındaki şahsa göndermek istediği mektupta şu cümleler yer almaktaydı:

"İslamların yakında sonunu görürüz. Bize nasıl yaptılarsa bizim de onlara öyle karşılık vermemizin zamanı geldi. Adana'dan iki papaz kıyafet değiştirerek oraya gelmişlerdir. Ermenilerin küçük yortularında kilisede toplantı yapacaklardır. İngiliz teftiş memurları buraya gelip gidiyorlar. Fransız müfettişleri de geliyor. Onlar bizim hayatımızı kontrol altına aldılar. Ermeni murahhası 6.600 lira getirdi. Gerek fakirlere gerekse malum olan cemiyetlere dağıtıldı. Parayı getiren piskopos, Piskopos Patrik Zaven Efendi'nin milletinin geleceğini düşünmeyerek hükümet aleyhinde yanlış bir siyaset takip ettiğini ve kendisini adeta buralara sürgün ettiğini söylemişti."

Zareshian'ın mektubu, vazife ve maksadını anlattığından her tarafa alarm emri verilmiştir.[173]

173 BOA. HR. SYS. 2543-10/12-14.

Siverek'te bulunan Fransız Albayı Normand'ın Ermeni faaliyetleri ile ilgili olarak Türk yetkililere gönderdiği cevabi mektup:

Albay Normand, 16 Ocak'ta Siverek'e gelmiş ve kendisine yapılan tebligat üzerine Urfa'ya dönmüştür. Telgraf hattı dört gündür çalışmadığından dolayı özel bir süvari ile bendenize hitaben Siverek'ten yazdığı 16 Ocak 1920 tarihli mektup cevabının sureti şöyledir:

"Muhterem Kolordu Kumandanı! Yazanlarının isimlerine kadar yabancısı olduğum mektuplara dayanarak aldığınız karardan dolayı son derece üzgünüm. Bu suretle emellerinizi, onların gerçekleşmesine yardım edebilecek olan General Gouraud'ya, size mertçe bağlı olan biri vasıtasıyla bildirmek fırsatını kaybediyorsunuz.

Mecburen Urfa'ya dönerken gerçek menfaatlerinizin takdiri yönünde fikirlerinizi değiştireceğinizi ve en iyi yardımı Fransa'dan göreceğinizi halen ümit ederim. Pek kısa olan seyahatimde, tarafınızdan her türlü yardım ve himaye gördüğümden bu konudaki lütuflarınıza teşekkür eder ve bir gün sizi tanımaktan şeref duyacağımı arz ederim. Hürmetlerimi lütfen kabul ediniz muhterem albay".[174]

174 BOA. HR. SYS. 2543-10/15-17

Mektup 97

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Sadrazamlığa gönderilen ve bazı mektuplardan bahseden telgraf:

1- Mersin'de Dires Nazbaryan'dan Diyarbakır'da Hagop Berberyan'a gönderilen mektup:

"Savaş sona erdi, muzafferler safındayız. İki-üç yıl önce orada birçok Ermeni öldürmüşler, bunu haber aldık. 3.000 kadar kuvvete sahip bir Ermeni çetesi Rusya yoluyla Van tarafına giderek oralarda intikam almak ve kan dökmek için Amerika'dan buraya gelmişlerdir. Geleceğimiz gayet iyidir. Bundan sonra biz Türklere hakim olacağız. Buralardaki Müslümanların bugün elimizde esirden hiçbir farkları yoktur."

2- Mersin'de Dires Nazbaryan'dan Diyarbakır'da Nuvart Acemyan'a gönderilen mektup:

"Buralardaki Müslümanlardan yanında Ermeni ve Fransız bayrağı olmayanlar hapsediliyor. İnşallah Ermenistan kurulacaktır. Bir süre sonra sizi memnun edecek müjdeler vereceğiz."

3- Adana'da A. Bezyanyan'dan Diyarbakır'da Karabet Nazyabyan'a:

"Müslümanların yanında Ermeni kızlarının bulunmasından üzüntü duymayınız. Zamanı gelince Müslümanlar bunları bize teslim edeceklerdir. Burada birçok Ermeni çeteleri toplanmıştır. Allah bunları muvaffak ederse maksatları oralara kadar gelmektir. Merak etmeyiniz, yakında oralardayız."

4- Aslen Diyarbakırlı olup 30 yıl önce Amerika'ya giden ve bugün Mersin'de Ermeni komitasında yüzbaşı olan Çalkanyan tarafından Diyarbakır'da Kiragos Tuzcuyan'a gönderilen mektup:

"Adana'da oğlum iki üç defa savaşa girmiş, son defada birkaç yerinden yaralanarak geri dönmüştür. 30 kişiden ibaret arkadaşlarından Aram adlı olanı büyük kahramanlık göstermiştir. İnşallah emelimize ulaşacağız.

5- Mersin'de Bercuhi Samuya tarafından Diyarbakır'da Takuhin Berberyan'a gönderilen mektup:

"Siz orada şimdilik iyi geçinmeye çalışınız. Biz geldiğimiz zaman sizi esaretten kurtarırız. Ancak Müslümanlar da burada esirden farklı değildirler."

6- İstanbul'da Siron Sinekliyan tarafından Diyarbakır'da Tornal Hamalyan'a gönderilen mektup:

"Amerika Kızılhaç Komitası İstanbul'a kadar gelmiştir. Diyarbakır'a da gidecektir. Oralarda ne cereyan ediyorsa doğruca bize bildiriniz, asla korkmayınız. Çünkü bizim korku zamanlarımız geçti, korkacak hiçbir şey yoktur ve kalmamıştır. Şimdi Türkler korksun!"[175]

Mektup 98

Maraş'ta Taşcıyan Karabet tarafından Malatya'da Keşiş oğlu Agob'a yazılan 1919 Aralık tarihli, Fransızların Antep, Urfa ve Maraş'taki işgal eylemlerinde Ermenileri nasıl kullandıklarını gösteren bir mektubun tercümesi:

"Adana'da gönüllü yazıldık. Maraş'a geldik. Maraş'ta ihtilal içerisindeyiz. Şimdilik burada Fransız kuvveti çok yok. Bir avuç Ermeniyiz. Hepimiz de gönüllüyüz. Taburumuzun subayları ve askerleri tamamen Ermenidir. Subayımızın ismi Kirkor Efendi'dir. Sürekli olarak Fransız askerleri gelmektedir.

175 BOA. HR. SYS. 2544-17/10-12, 13, 15.

İsteğime ulaştım. Bize ne yaptılarsa biz de on misli yapıyoruz. Ermeni bayrağının resmi kırmızı-beyaz nar rengidir. Üzerinde "Tuğ Tuğ Prestiş" yazılıdır. Amerika'dan birçok Ermeni gönüllüleri size doğru geliyor. General Antranik şimdi Amerika'da 30 bin askerle çıkmış geliyor. Bogos Nubar'ın doğurduğu şunlardır: Kilikya, Diyarbakır, Sivas, Van, Kars ve Bitlis. Zeytun ve Elbistan taraflarına gideceğiz. İsa'nın doğumundan sonra oralara gelmek ümidimiz vardır."

Adana Ermeni gönüllü alayından David Markaryan'ın Elazığ'da Kolovart Markaryan'a yazdığı mektupta:

"Size Türklerin çok zahmet verdiğini yazmıştınız. Bundan sonra da biz zahmeti onlara vereceğiz. İntikam için dua ediniz" yazılıdır.[176]

Diyarbakır'daki Üçüncü Kolordu'dan Harbiye Nezareti'ne gelen 2 Şubat 1920 tarihli şifre suretinde, incelenen mektuplardan ve bir mektubun tercümesinden bahsediliyordu:

"Karşımızdaki Fransız kıtaları arasında çok miktarda Ermeni askeri ve intikam fikriyle dolu gönüllülerden oluşan tabur ve alaylar olduğu anlaşılıyor. General Antranik'in 30 bin kişiyle Amerika' dan gelmekte olduğuna, Harput ve Diyarbakır'a kadar olan bölgenin Ermenilere verileceğine ilişkin haberlerin mevcutları az olan Fransızları Ermenilerle doldurmak için kasten uydurulmuş teşvik edici bir propagandadan ibaret olması ihtimal dahilinde olmakla beraber Amerika'dan Ermeni gönüllülerinin geldiğine de şüphe yoktur.

176 BOA. HR. SYS. 2544-17/10-16.

1 Şubat 1920 Halep'ten gelen Ermenice bir mektupta, Ermenilerin Amerikalılarla bile çatıştıkları yazılıydı. Müslüman amelenin Amerikalıların Ermenilerin dönüşüne izin vermediği hakkındaki açıklaması doğruysa çatışmanın bundan dolayı çıkmış olması ihtimali vardır. Karşımızdaki Fransızlar açıkça Ermenileri korumak, silahlandırmak ve eğitmekle unsurlar arasına nifak tohumları atmaktadırlar. Maraş'ta bunun sonucu görülmüştür. Ay (?) kıtalarının oluşturulması, istihdamının sakıncaları ve bu konudaki deliller anlatılarak mevcut duruma son verdirilip ve buna göre Amerika'daki Ermenilerin barış ve huzur kesin olarak sağlanıncaya kadar vatanımıza gelmelerine asla izin verilmemesi için Amerika Hükümeti nezdinde siyasi girişimlerde bulunulması arz olunur. Ermeniler mektuplarında bu bölgede çoğunluk sağlamak için Kilikya'ya göç propagandası yapmaktadırlar."[177]

Mektup 99

5-6 Temmuz 1920 tarihinde Taşnak hükümetinin Paris Barış Konferansı'ndaki heyetine liderlik eden Aharonyan ve Boghos Nubar Paşa'nın ABD. Başkanı Wilson'a Amerikan mandasıyla ilgili gönderdikleri mektup, o dönemki Ermeni mandacıların ruh halini yansıtmaktadır:

"Yüksek Konsey'in bağımsız Ermenistan'ın sınırlarını belirlemekle sizi görevlendirmesinden sınırsız bir mutluluk duyduk. Hakları sizin tarafınızdan korunacağından tüm Ermeniler, gözlerini büyük umutlarla size dikmiştir. Sadece Ermeni devleti üzerinde Amerikan mandasının kabulü hayallerimizi gerçekleştirebilirdi. Eğer Amerika, bu yükümlülüğü üstlenmeyecekse

177 BOA. HR. SYS. 2544-12/2-3.

size yalvarırız ki bari Ermeni devletinin toprakları içerisine şu bölgelerin katılması konusunda ısrarcı olunuz: Eğirdir hariç Bitlis bölgesi, Hakkâri hariç Van bölgesi, bütün Erzurum bölgesi, Ermenistan'ın savunması için önde gelen şehirleri Erzurum ve Erzincan şarttır, Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri sayesinde Ermeni kültürünün şanlı merkezi haline gelmiş olan bütün Harput bölgesi, ayrıca Ermenistan'a Karadeniz'e çıkış yolu vermek için bütün Çoruh Vadisi, burası demiryolu döşenmesi için de gereklidir ve ayrıca bütün Kafkasardı Ermenistanı."[178]

Mektup 100

Türk kuvvetlerinin Adana ve çevresinde Fransızlara karşı başarı kazanacağı ümidi doğunca bu durumdan endişelenen Antranik, Kilikya'nın kurtarılması sorunuyla ilgili yine bir Ermeni lideri olan Mihran Damatyan'a şu iki mektubu yolladı:

"Sevgili Damatyan!

Dün iki arkadaşla birlikte buraya ulaştık. Benim gelişimle ilgili düzenlemeleri gerçekleştirmek için Arşak Çobanyan zaten Beyrut'a hareket etti. Onların telgrafını beklemekteyim. Gerçek durum hakkında beni acil bir şekilde bilgilendirmeniz çok büyük önem taşımaktadır. Yanlış anlaşılmaların önünü almak için mümkün olduğu kadar ciddi ve perspektifsel çalışın. Başarıya ulaşması için onların kalplerini kazanmaya ve bizim için uygun bir politika gidermeye çalışın. Genel işlerde başarı için onların yanında olduğumuz güvencesini verin. Hepinizi selamlayarak...

6 Ekim 1920 Atina, Antranik."

Antranik'in Damadyan'a yolladığı ikinci mektup:

---

178 Mehmet Perinçek, *Aydınlık*, 11 EKİM 2009, s. 11.

"Sevgili M. Damatyan,

R. A. Çobanyan'ın benim Kilikya'ya geçişimi kolaylaştırmak için General Guro'nun yanına yollandığını biliyorsunuz. Bugün Beyrut'tan olumsuz içerikte telgraf geldi. Ayrıntıları öğrenebilmek için daha mektup elimize geçmedi. İki gün önce Ulusal Birlik üyeleri ve ilk göçmenler bu buraya ulaştı. Olaylarla ilgili ayrıntılar hakkında bilgilendik. Bir haber öğrenmek için Paris'e telgraf çektik. Ayın 22'sinde Mısır'a hareket edeceğiz. Şimdilik orda bekleyip ne mümkünse yapmaya çalışacağız. Hepimizin arzusu Kilikya'ya girmektir. Ayrıca da tüm diaspora Ermenilerinin dikkati Kilikya üzerinde bulunuyor. Fakat şimdilik hepimiz Fransız tutumuna karşılık nasıl bir davranışta bulunacağımızı düşünmekteyiz.

Sizin düşüncelerinizi ve ayrıca eğer Fransızlar karşı çıkarsa ne yapabileceğimize dair eleştirilerinizi acilen öğrenmek istiyorum? Siz oradaki duruma tanıksınız, bizim var olan güçler hakkında yazın. Eğer resmi olmayan yollardan ülkeye girersem, ne şartlar ve kuvvetlere dayanarak işimizi sürdürebilirim? Eski bir devrimci ve samimi bir yoldaş olarak ayrıntılı düşüncel ve önerilerini beklerim.

Bana geciktirmeden Mısır'a mektup yazın. Eğer açıkça imkânsızlık önünde bulunursak, Kilikya halkının göçü büyük bir felaket olacaktır. Halkın Fransız çerçevesi içerisinde kalması daha yararlıdır. Bugün sadece Kafkasya'da binlerce yoksulların var olmasının yanı sıra, bu göçmenlerin özellikle de bu mevsimde Erivan'a ulaşabilmeleri zordur. Acaba Fransızların bu davranışı değişmeyecek mi? Fransızlar en azından kendi çıkarları için dahi Ermenilerin gerçek dostluğunun değerini anlayabilecekler midir? Yakın gelecek bunu gösterecektir.

Sizden gelecek bilgileri sabırsızlıkla bekler, sevgi dolu selamlar yollarım. Saygılarımla.

İzmir, 14 Ekim 1920 Antranik"[179]

179 Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 344-345.

Sonuç Yerine Son Mektuplar

Lozan mektupları

Fransızların ve Yunanlılaırn Anadolu macerası, 1922 yılında başarısızlıkla sona erdi. Avrupalılara güvenerek Anadolu'yu tekrar karışıklığa sevkeden Ermeniler, son umut olarak Lozan görüşmelerinde seslerini duyurmak istediler. Sevr Antlaşması'ndaki "Büyük Ermenistan" artık tarihe gömülmek üzere idi.

Türkiye ile bir barış anlaşması yapılmak üzere Lozan'da konferans toplanacağı belli olunca, Ermeni ileri gelenleri bu konferansa kabul edilmek veya görüşlerini duyurmak üzere büyük bir kampanyaya giriştiler. 1920 Mayısı'nda kurulan Ermenistan Cumhuriyeti heyetinden Aharonyan ve Hadisyan, Ermeni Milli Heyetinden de Noradunkiyan ve Paşalıyan Londra'ya gönderildi. Lozan Konferansı'na bu heyetle katılan Ermeniler, isteklerinin kabul edilmesi için çok büyük çaba gösterdiler. Ermeni birleşik heyeti, teşebbüslerinde üç hedefe ulaşmaya çalışıyordu:

1- Birleşik ve bağımsız bir Ermenistan'ın gerçekleşmesi, 2- Geçici bir çözüm olarak Doğu Anadolu'da milli ocağın kurulması, 3- Lozan konferansına kabulleri.

Heyet Lozan'a gitmeden önce, Ermeni sorunu hakkında dikkatlerini çekmek için ayrıca Fransa Cumhurbaşkanı Poincare'ye, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterine ve Venizelos'a müracaatlarda bulunmuştu. Lozan Konferansı'nın toplanacağı kesin-

leşince bu konferansa yetkili üye olarak Ermeni heyetinin de kabulü için heyet adına Hadisyan tarafından Fransa, İngiltere, İtalya Hükümetlerine şu mektupla müracaat edildi:

"Paris, 18 Kasım 1922

18 Ağustos 1922 tarihli mektupla yüce şahsınızın dikkatini Ermeni Cumhuriyeti temsilcilerinin doğu meselelerini düzenleyecek ön komisyona katılması gereğine çekmek ile şereflenmiştim. 21 Ağustos tarihli mektupla da bana bilgi olarak ancak Büyük Britanya, Fransa ve İtalya'nın girecekleri bu komisyonda antlaşmadaki maddelerin tek tek gözden geçirilmeyeceği ve şu halde Ermeni Cumhuriyetini ilgilendirecek bir konu bulunmadığı lütfen bildirilmişti. Bu sebeple Ermeni Cumhuriyeti heyetinin Venedik kongresinde bulunmasını, gerekli görmemiştiniz. O günden beri yakın doğuda siyasi durum hissedilecek derecede değişmiştir.

İtilaf Devletleri, Ankara Hükümeti'ne bir davetiye ile müracaat etmiş ve Venedik veya diğer bir yerde birleşecek ve Fransa, İtalya, İngiltere, Japonya, Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan'ın katılacakları konferansa yetkili temsilci yollanmasını bildirmiştir.

Bu konferansın gayesi Türkiye, Yunanistan ve diğer devletle arasında imzalanacak antlaşmayı incelemek ve tespit etmektir. Ankara Hükümeti, 4 Ekim tarihli cevabıyla, yapılan bu teklifi kabul etmiş ve söz konusu konferansa katılmak amacıyla yetkili temsilcilerini göndermiştir. Bu vaziyet içinde her şüpheden uzaktır ki Ermeni sorunu da yakın doğu meselesinin gerçek bir önergesi olmak üzere gelecek konferansın gündemine girecektir.

Sevr Antlaşması'nın onaylanmaması sebebiyle Ermeni milleti ıztıraplar içerisindedir. Fakat bu mesele de 1921 Londra Konferansı'nda ve sonra da 1922'de Paris'te üç bakan arasında yapılan konferansta söz konusu olmuş ve bunun resmi raporu 1922 Martı'nda yayınlanmış ve ilan edilmiştir. Bu raporda,

"Ermenilerin savaşa girmelerinin kendilerini ağır felaketlere uğratmış olması itibariyle vaziyetleri özel olarak göz önüne alınmalıdır. Milletler Meclisinin yardımıyla Ermeni milletinin arzularının gerçekleşmesi ve bir milli ocak kurulması için tedbirler düşünülecektir" denilmekte idi. Resmen ifade edilmiş olan bu ıztıraplar ve felaketler şimdi o dereceye varmıştır ki, Ermeni sorununun çözümünde yeni bir gecikme, Ermeni milletinin geleceğini mahvedebilir. Ermeni milleti yakın doğu için toplanacak ilerideki konferansın, Ermeni sorununu da yüksek insanlık ve gerçekçilik prensipleri içinde çözümleyeceğinden bir an bile şüphe etmez. Ermenilerle savaş anında beraber bulunmuş olan müttefik devletler tarafından birçok defalar Ermeni milletine yapılan parlak vaatleri ve bütün bu gerçekleri göz önüne alarak bu mektubumla Ermeni Cumhuriyeti temsilcilerinin müttefik devletlerin uygun görecekleri her ne ad ve unvanla olursa olsun bu kongreye girmelerine izin verilmesini sizden rica etmekle şeref duyarım.

İki yıldan beri Ermenistan'ın uğramış bulunduğu siyasi değişme, onun bağımsız bir devlet olmak hususundaki uluslararası durumunu değiştirmemiştir. Fransız milletinin hakkını tanıyan, duygularına güvenen Ermeni milleti, Fransız Hükümetinin, Ermeni Cumhuriyet heyetinin isteğinin haklı oluşunu göz önüne alarak bu konferansa katılması için bütün kuvvetini sarf etmeyi esirgemeyeceğini ümit eder.

Saygılarımı lütfen kabul buyurunuz.

Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Reis Vekili A. Hadisyan"

Birleşik Ermeni heyeti istediklerini Lozan konferansına şu muhtıra ile bildirmişlerdi:

"Birleşik Ermeni heyeti temsilcileri, müttefiklerden aşağıdaki maddeleri göz önüne almak lütfunda bulunmalarını rica eder:

1- Genel savaş sırasında Ermeniler açıkça müttefiklere karşı görevlerini yapmışlar ve bunlar tarafından (iyi savaşçı) ve (müttefik millet) olarak tanınmışlardır.

2- Bu savaş, Ermenilerden, ölçülemeyecek kadar çok sayıda kurbanlar almıştır.

Türkiye Ermenistanı'nın 2.250.000 Ermenisinden 1.250.000'i yok edilmiştir. 700.000'i Kafkasya'ya, İran'a, Suriye'ye, Yunanistan'a, Balkan devletleri memleketlerine ve diğer yerlere göç etmişlerdir. Halen Türkiye Ermenistanı'nda köylerde ancak 130.000, İstanbul'da 150.000 Ermeni vardır. Bunlar da daima göç etmeye hazırlıklıdırlar.

3- Kökü çok eski olan Ermeni sorunu, 1878 tarihinde (Berlin Kongresi) ile doğmuş ve uluslararası bir önem kazanmış, nazik meselelerden birisidir. Bu meselenin kesin olarak çözümlenmesi Yakın doğu barışı üzerinde etkili olacaktır.

4- Devletler, açıkça, Türkiye Ermenistanı'nın bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Bu konu, milletler birliği nizamnamesine ve bütün barış antlaşmalarına girmiş bulunuyor.

5- Bunun başlıca noktaları esasen Milletler Cemiyetinin birinci ve ikinci toplantılarında müzakere edilerek oya konulmuş ve milli ocağın kurulması oybirliğiyle kabul edilmiştir.

Milli ocağın kurulması için üç şekilde karar vardır:

1- Saygıdeğer Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı'nın hakemlik ederek verdiği karar, yani Ermenilik için bir arazi parçası ayrılması,

2- Erivan Cumhuriyeti hududunun, doğu illerinin bazı kesimlerinin ve denizde de çıkış limanı verilmesi suretiyle genişletilmesi,

3 - Bu ocağa, Sevr Antlaşması'na uyularak Suriye'ye verilmiş ve daha sonraki Ankara Antlaşmasıyla de Türkiye'ye terk edilen Kilikya'nın bir kısmının da katılması.

Türklerin, Ermeni ocağının Rusya Ermenistanı'nda kurulmasının mümkün olduğuna dair ısrarları asılsızdır:

Türkler, Erivan Cumhuriyeti'nin üçte birini almışlardır. (Kars, Sürmeli, Ardahan). Ermenistan'a yalnız 26.000 kilometre karelik bir arazi kalmıştır. Bunun da ancak 9.000 kilometre karelik kesimi tarıma elverişlidir. Bu memleket, nüfusu 1.260.000 olan kendi halkını ancak besleyebilir. Bunların da birçoğu Yakın Doğu Yardım Cemiyeti ve diğer hayır kurumları sayesinde yaşamaktadırlar. Burada kıtlık daima hüküm sürmektedir. Bundan ötürü, dışarıdan içeriye göçmen kabulü mümkün değildir. Diğer taraftan, halkı çok az ve dağınık olan Türkiye'nin Asya kısmı toprakları, orada Ermeni ocağının kurulmasını mümkün kılmaktadır.

Kafkas Ermenistanı'nın ve İran'da bulunan 360.000 Ermeni göçmeninin hepsi de o iller halkındandırlar. Bunlar, yerlerine dönmek için uygun bir fırsat beklemektedirler. Bu illerde pek az Türk vardır. Başlıca halkını Ermeniler ve Kürtler teşkil etmektedirler. Kürtler (Ari) ırkına mensupturlar. Eğer Türklerin elinde oyuncak olmasalardı, Kürtler Ermeniler bir arada sakin bir hayat geçirirlerdi."[180]

İngilizler Ermenilerin bu isteklerini desteklediler. Konferansın 12 Aralık 1922 tarihli, azınlıklar konulu toplantısında konuşan Başkan Lord Curzon, "Ermeni Ulusal Yurdu" konusunu gündeme getirerek, bunların çok acı çektiklerini ve kendilerine gelecekleri konusunda verilen özel vaadler yüzünden de Türkiye'de bir yurt verilmesi gerektiğinden bahsetti ve Türkiye başdelegesi İsmet Paşa'nın fikrini sordu.[181] İsmet Paşa, tarihi bilgileri ihtiva eden uzun bir konuşma yaptı. Konuşmasında, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan diğer azınlık cemaatleri gibi barış, huzur ve refah içerisinde yaşadıklarını, bu ilişkilerin

180 Uras, *Tarihte Ermeniler*, s.714, 717-718.

181 *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Çeviren: Seha L. Meray, Takım I, Kitap I, Cilt I, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.184-186.

Ortadoğu'da emperyalist emelleri olan devletlerin müdahaleleri sonucu bozulduğunu, Ermenilerin yabancı tahrikleriyle Osmanlı devletine isyan ettiklerini, Müslüman ahaliye karşı mezalim uyguladıklarını, bu durum karşısında İstanbul'un kendisini korumak için harekete geçtiğini, Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilerin Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabileceklerini, Türkiye'nin hiçbir yerinde Ermeni çoğunluğun bulunmadığını belirterek Ermeni Yurdu taleplerini reddetmiştir.[182]

Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalandı. Anlaşmanın Ermenileri ilgilendiren hükümleri şunlardı:

"Uyrukluk, Madde 30- İşbu antlaşma hükümleri uyarınca Türkiye'den ayrılan topraklarda yerleşmiş Türk uyrukları kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları içinde bu toprakların geçtiği devletin uyruğu olacaklardır.

Madde 31- 18 yaşını geçmiş olup da 30. Madde hükümleri uyarınca Türk uyrukluğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyrukluk kazanan kişiler, işbu andlaşma yürürlüğe konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyrukluğunu seçmek hakkına sahip olacaklardır.

Azınlıkların Korunması, Madde 39- Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasal haklardan yararlanacaklardır. Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır."[183]

Lozan Antlaşması ile Ermeniler konferansa sundukları taleplerinin hiç birisini kabul ettiremediler. Türkiye açısından Ermeni Sorunu uluslararası alanda da kapatılmış oluyordu. Fakat Ermeniler için bu geçerli değildi. Lozan'da bulunan Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Reisi Aharonyan 9 Ağustos 1923 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne ve Müttefik Devletler temsilcilerine birer protesto sundu. Bu protestolarda, Ermenilerin Müttefikler yanında fedakârca savaşmasının karşılığı olan Sevres'in Lozan'da

182 a.g.e., s. 188-200.
183 Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I*, s.93-95.

bir tarafa bırakılmış olmasından duyulan üzüntü ve Müttefiklerin Ermenileri yüzüstü bıraktıkları üzerinde duruluyor, Lozan hükümlerine sonuna kadar karşı çıkılacağı belirtiliyordu.[184]

Ermeniler, Lozan Antlaşması'ndan sonra kendilerine yeni bazı hedefler belirleyerek bunları uygulamaya koydular. Belirlenen bu hedefleri şu başlıklar altında verebiliriz:

Ermenistan Cumhuriyeti'ni ekonomik ve kültürel yönden geliştirmek için çalışmak,

2- Avrupa Devletleri, Milletler Cemiyeti ve siyasi cemiyetler içerisinde Ermeni iddialarını devam ettirmek ve bunların gerçekleşmesi için çalışmak,

3- Bütün dünyaya dağılmış olan Ermeniler arasında milli ruhu, dili ve kültürü, siyasi ideali yaşatmak ve korumak,

4- Ermeni halkı ve göçmenleri için gerekli bütün yardım yollarını kullanarak onlara bakmak, yetimlerini yetiştirmek ve okutmak.[185]

Ermenilerin bağımsızlık sürecini en açık anlatan mektuplardan biri, 1923 ruhunu da yansıtıyordu. New Heaven (Conneckticut-ABD.)'den Ermenioğlu imzasını kullanan bir muhabir *Armenia* gazetesine şu mektubu gönderiyordu:

"Biz Ermeniler, niçin doğal olmayanı gerçekleştirmeye çalışıyoruz, istediğimizi yalnızca devrimci güçle alacağımızı bildiğimiz halde, politikacılara, diplomatlara niçin ümit bağlıyoruz. Adaletli davamız için, sadece ortaya güç koyar da, kendimizi, evimizi, ailemizi, vatanımızı korur ve kurtuluşumuz için mücadele edersek ya da özgürlük için ölmeye hazırsak, işte o zaman Avrupa bize yardım eder. Ararat Dağı'nın tepesine, Van ovalarına devrimci isyan bayrağı dikerek, kendine gelip harekete geçmezse hiçbir şey elde edilemeyeceğini, ağlanıp sızlanmayı

---

184 Uras, *Tarihte Ermeniler*, s.741-745.
185 a.g.e., s.747

bırakıp, işe başlanılması gerekiyor. Haklarını sadece kendi bileğinin gücüyle elde edeceksin ve ödünsüz koruyacaksın. Türkiye sana en ufak bir hak bile vermez ve hiçbir reform da yapmaz, ancak barut ve kan selleri karşısında yapabilir. Osmanlı; vahşiliklerine, vurgun ve soygunculuğuna son vermez! Ancak top seslerini duyduğu zaman son verebilir. Topun olsun da odundan olsun, Bulgarların bundan on yıl önce kullandıkları gibi, bak bugün onlar artık çelikten toplar kullanıyorlar. Evet, sesimizi duyurmanın tek yolu, baskı ve haksızlıklardan kurtulmamızın tek yolu, Osmanlı Devleti'nin, sağır olan kulağına zorla vurmaktır."[186]

1923 yılından itibaren Ermeni diasporası ve Ermenistan Cumhuriyeti için yeni bir devir başlıyordu. Türkiye Cumhuriyeti için sorun ortadan kalkmıştı, ancak Ermeniler bu durumu kabul etmek istemiyorlar, cemaatlerine gönderdikleri mektuplarla, Türklere karşı çalışmalarının devam edeceğini duyuruyorlardı. Bugün karşı karşıya kaldığımız sorun, aslında Lozan'da Türkiye Cumhuriyeti için biten ancak Ermeniler için 1923 yılından beri kaldığı yerden devam eden bir sorundur. Yayınlanan mektuplar ve bu mektuplarda belirlenen hedefler, bu düşünceleri doğrulamaktadır.

186 Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 48-49.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MHM; DH. EUM. 2. Şb; DH. EUM. EMN.; DH. İD. ; DH. İ-UM; DH. KMS; DH. ŞFR; DH. TMIK. M; HR. SYS.; HR. TO., Y. A. HUS; Y. Mtv.; YEE.; Y. PRK. AZJ.; Y. PRK. ASK.; Y. PRK. AZN; Y. PRK. EŞA; Y.PRK.UM ; ZB.

Diğer Kaynaklar:

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), c. I, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara, 2005,

Belgelerle Ermeni Sorunu, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983

Bilgin, Süleyman, v.d., *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri*, I, Trabzon, 2007.

British Documents On Ottoman Armenians, ed. Bilal Şimşir, Vol. II (1880-1890), Ankara, 1989.

Burdett, Anita L.P., *Armenia- Political and Ethnic Boundries (1878-1948)*, London, 1998

Chalabian, Antranig, *General Andranik and Armenian Revolutionary Movement*, USA, 1988.

Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa*, İstanbul, 2003.

Dasnabedian, Hratch, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksution (1890-1924)*, Milan, 1989.

Demir, Tanju, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, Ankara, 2005.

Demirel, Muammer, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)*, Ankara, 2002

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983.

İrtem, Süleyman Kani, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, İst., 2004.

Karacakaya, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1892)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd. Yayınları, İstanbul, 2001

Kirakosyan, DJ., *Zapadnaya Armenia Vyodı Pervoy Miravoy Vaynı (Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Batı Ermenistan)*, Erivan, 1971.

Lang, David Marshall, *The Armenians: A People in Exile*, London, 1988.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Çeviren: Seha L. Meray, Takım I, Kitap I, Cilt I, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles: University of California, 1967.

Norman, Yüzbaşı C.B., *Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, Yayına Hazırlayan: Yavuz Ercan, Ankara, 1993.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919), II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1914), I-III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004.

Selvi, Haluk, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya, 2004.

Şahin, Recep, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988, s. 211-212.

Şimşir, Bilal, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Ankara, 2005

Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1999.

Talat Paşa'nın Anıları, Yay. Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul, 2000, s. 22-23.

Tanin, 19 Mayıs 1913

Varlık, M. Bülent, "Bir Yarı-Sömürge Olma Simgesi: Yabancı Posta Örgütleri" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6, İletişim Yayınları, İst. 1958.

Yazıcı, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992.

İndeks

B ~

C ~

Ç ~

D ~

E ~

F ~

G ~

H ~

İ ~

J ~

K ~

N ~

O ~

P ~

R ~

S ~

Ş ~

T ~

U ~

Ü ~

V ~

W ~

Y ~

Z ~

HATIRAT KİTAPLIĞI

"Lordum Earl Granville,
Avam Kamarası'ndaki İngiliz-Türk konferansı üzerine yapılan görüşme sırasında Ermeni meselesiyle ilgili sözünüzü tekrar teminatınız ve Ermenistan'ı yönetenin Avrupalı olması gerektiğini hürmetle öne sürdüğünüz için İngiltere'de yaşayan Ermenilerin size teşekkürlerini sundukları mektuplarını ekte iletiyorum. Lordum, bu mektubun sizce kabul edileceğini ve bu önerinin Majesteleri'nin hükümetinin cömert desteğini göreceğini umuyorum. Ermeni Vatanperver Komitası Başkanı Agop Agopyan"

"Edirne Ermeni Murahhasası ve Papaz Koren Varestakis'e, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin gördüğü zulüm ve baskılara karşı üzerinize düşen sorumluluğu yerine getirmemektesiniz. İhmalinizden dolayı millet nazarında küçük düşeceksiniz. En kısa sürede görevinizi bırakmadığınız takdirde Ermeni milleti adına hakkınızda gerekli muamele yapılacaktır."

"Rusya'da bulunan Eğrek Karyeli Minas Ağa'dan Eniştesi Aramel'e, Önceki mektubunuzu aldım, afiyetteyiz. Size silah vermek üzere iki arkadaşı gönderiyorum. Buradaki teşkilata kaydolmalısınız. Köydeki delikanlıların da bu teşkilata yazılması için çalışmalısın. Manuk Ağa'nın oğlu Ağanik ve Mardinos'un fedai yazıldığını işittim. Bu habere çok sevindim. Silah ve para meselesi çok önemlidir. Silahlanmadan, Türklerin hakkından gelmek çok güçtür. Korkmayınız, bu kötü günler geçecek, birlikte hareketle, güçle zafere ulaşacağız."

Bu kitap, 1878-1923 yıllarına ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve diğer kaynaklardan seçilmiş ve hiçbir yerde yayımlanmamış Ermeni komitacılara ait 100 adet mektubun orijinallerinin deşifresi ve aynı zamanda Prof. Dr. Haluk Selvi tarafından yapılmış konjuktürel yorumuyla oluşmuştur. Agop Agopyan, Aneurin Willams, M. Sevasly, Mihran Damatyan gibi birçok Ermeni komitacıya ait bu mektuplar, açık bir fikri, planlanan eylemleri ve sıradan bir Osmanlı vatandaşı Ermeni'nin bile yeri geldiği zaman düşüncelerini ortaya koyan özel mektuplardır. Ermeni sorununun doğuşu, gelişmesi ve tehcir sırasında meydana gelen olaylar mektuplarla gayet iyi takip edilebilmektedir. Ermeni sorununun tarihi gelişimi içerisinde esas faktör olan komitacıların yazışmaları, onların samimi düşüncelerini gösterdiği için tarihe mühim katkı sağlayacak niteliktedir.

ISBN 978-605-114-459-7

timas.com.tr

